

श्री.

सुभाषित.

कें. विष्णुगाल्त्री चिपळूणकर

यांनीं

आपल्या निबंधमाला मासिक पुस्तकाच्या

चवथ्यावर्गा अंकांत दिलेलें सर्व एक-

च करून त्यांचें हें पुस्तक

चित्रमाला छापखान्यांत

छापून प्रसिद्ध केलें.

ऑक्टोबर १८८२

किंमत चौदा आणे.

श्री.

सुभाषित.

सुभाषितेन गीतेन सुवतीनांच लीलया ॥

यस्य न दृष्टेन चित्तं सर्वै मुक्तोऽथवा पशुः १

सुभाषित पाथन, आणि तरुण स्त्रियांच्या लीला, या निहीन ज्याचें मन त-
ान होऊन जात नाही. तो एक जीवन्मुक्त योगी झणावा किंवा पशु झणावा!"

गीतांग दार्णापु विशिष्टबुद्धिस्तथापि भाषांतर लोलुपोहं ॥

यथा सुगणां मुधसो च सत्यो स्वर्गीगनानामधरासने रुचिः २

"संस्कृत भाषेकडेच तरी माझा मोग आता आहे, तरी इतर भाषांविषयीही-
ण मला उत्कंठा आहे. जसे स्वर्गाच्या देवास माझा न करणायस चंद्राचें अशून असतो-
ता अप्सरांच्या अधरांचें मद्यही त्यास आवडतें!"

साधं नापभुंतेनि वासरमणिश्वंदो न चंद्रयुतिः ।

दावाधिः कथमंशरं किमशनिः स्वच्छां नरीसे स्थितः ॥

हेतेदं निरणाथि पाथरमर्णा प्राणानिलाशाशया ।

भावहोरविभादरी विषधरी भोगस्य भीमो मणिः ३

काचिरास-शृंगारमाहक.

जिवा नवरा मनासास गेला आहे अर्धा कोणी विरहिणी नुकत्याच उगबले-
ल्या पूर्णिमेच्या चंद्रास नष्टून उन्मादावस्थेन त्यावर उन्मेष्टा करतें—

"आतां संध्याकाळ झाला आहे, तेव्हां तू खचीत सूर्य उगबलेला नव्हे;—बरे,
जर चंद्र झणावा, तर चापासून संताप होतो हें कसे? — रागांनील बणवा झणावा,
तर तो आकाशांत कां? — अशनि* झणावा, तर हा स्वच्छ निरस्त आकाशांत आ-
हे! तेव्हां बरील कल्पना कोणतीच बसत नाही— पण हां समजलें! पांथांच्या स्त्रि-
यांच्या प्राणरूप वायवें ~~आता~~ या आशेनें रात्रिरूप पोर सर्षिणी धांवत

* 'अशनि' झणजे 'वज्र'

(रा शब्द स्वीडिंग असल्यामुळे तो वर शाळतां आ-
ला नाही.)

येन आद्रे, निज्या शिगवरचा हा भयंकर मणि दिवुं लागला आहे ! ॥

जदा नेपं वेणीकृतकुचकुलापो न गरलं ।

गले कम्पूरायं शिरसि वाङ्मिखा न कुसुमं ॥

इयं भुतिर्नीले प्रियविरहजन्मा धवलिमा ।

पुगरानिष्ठात्या कुसुमहार किं मा व्यथयमि ५

कोणी विरहिणी मरनाम उद्देशून म्हणते—

“हे मरना! शिवाच्या ज्वातीने मजवर का व्यर्थ प्रहार करतोस? अरे, हा जरा नव्हे, तर कंसाची बांधलेली वेणी होय; हे गळ्याभोवती विष नव्हे, तर कम्पूराचा लेप आहे; शिराचेडाची कोर नव्हे, तर पांढरं फुल आहे. मंगाय अन्म कायदेने नव्हे, तर पतीच्या विरहामुळे आलेला पांढरेपणा होय।”

भाषाने मनिचुबिने मनिमुहुर्मादित्वं यच्चविनं ।

क्षिमे वा यदि नीरसेन कृपिते नात्र व्यथा मा कथाः॥

हे माणिक्य तरेव नच्च कुडालं यद्दानरेणामुना :-

प्यंतस्तत्त्वनिरूपणव्यमनिना वृणीकृतं नाशमना ५

एका बानराच्या हातीं मरत माणिक लागले असता त्याचीं नांना तरेच्या चे-
हा करून त्याची त्यानें दुर्दगा केला. ते पाहून कोणी त्या माणिक्यास उद्देशून बोळतो-

“हे माणिका! या बानराने तुला हुंघून, तुझे पुनःपुनः चुबून करून, तुला वा-
रंवार चाटून, तुला चाबून, तुझी योग्यता न जाणता गगाने दूर फेकून दिले, याचा तू
खेद धातू नको! कां तर, हे तुझे भाग्यच मौज की, आत काय आहे ते पाहण्याकरितां
रगत पेऊन त्यानें तुझा चुराग करून टाकिला नाही !”

ही अन्वोक्ति आहे. कुपरीसकाशी गांठ पडली असता धडपणी मृदून आले झ-
गजेच जोडी भिडविली म्हणून समजावे!

अद्यापि दुर्धिवारं स्तनिकन्या बहति कोमारम् ॥

सदृश्यो न रोचते साऽसंतोऽप्यस्ये न रोचते ॥ ६ ॥

गोवर्धनाचार्य- मध्याह्ना.

“भुति हीच कोणी कन्या ही अद्यापि
क वरवीं येण्ण पुणकोनाठ पद्य पावळून सवीत

गद्रे: निवेन लपाचेंच को-
मनेहा पावळून समवेत.

तें जमन नाही!— जे निळा आवडतान ते निळा पत्करित नाहीत; व ज्यांस ती आवडते ते निळा नकोत!”

यणजे जे थोर पुरुष स्तुतीस वास्तविक पात्र असतात त्यांस आपली महांसा कोणी केलेली आवडत नाही; पण मंणीं कोडींच योग्यता नसूनही जे आपली शेती चोडी करे मिळवू पाहतात त्यांची कोणीच स्तुती करित नाहीत. उमरा त्यांचा उपहास पात्र होत असतो:— थोरल्यांत खुबीदार मर्थ मित्रिण्याची आवांशीची गर्व आहे!

नडास्तपोभिः शमयन्ति देहं बुधा मनः सर्वविकारहेतुं ॥

श्व मुक्तमन्त्रं दृशतीह कोषान् मोक्षारमुद्दिश्य हिनस्ति भिद्रः ७

“ जे भजान असतात ते तपस्वरण करून देहाचें शमन करतात; पण ज्ञाने पुरुष सर्व विकारांचें मूळ जें मन त्याचेंच दमन करतात. यास दृष्टांत. कुतऱ्यावर जर बाण टाकला तर ते त्या बाणासच गगानें जावू लागेल; पण भिद्र बाण सोडणागवर अंघ पाडून त्यास दार करून टाकतो. ” सांगेश, कर्ममार्ग गोंण; ज्ञानमार्ग श्रेष्ठ होय!

वाङ्माधुर्यान्नान्यदस्मिपियत्वं वा स्यात्स्याच्चापकारोऽपिनष्टः ॥

किंतद्वय्यं कोकिलेनोपनीतं को वा लोके गर्दभस्यापराधः ॥८॥

“ मधुर भाषणाप्रमाणें कोकांस वडा करणारे काडीं नाही; व कर्कश भाषणानें केलेल्या उपकारांमदीं कोणी विचारीत नाही. पडा बरें, कोकिल कोणास काय द्रव्य आणून देतो? व गादव कोणास काय उपद्रव करतें? ” पण पहिला केवळ गोड वाणीनें सर्वांस मिय होऊन राहिला आहे; व दुसरा साऱ्या जन्मभर नोकहितार्थ स्वपत असतोही एका हाड थोरडण्यानें सर्वांच्या निरस्कास पात्र झाला आहे!

खलसरय्यं मादृमधुरं वयोऽतराले निरापदिमंते ॥

एकाऽदिमध्यपरिणनिरमणीया माधुजनमैत्री ॥९॥

“ दुष्टांची मैत्री पहिल्यानें गोड वाटते; मनुष्याचें आयुष्य मध्यकाडीं, क्षणजे तारुण्यांत; आणि उन्हाळ्याचा दिवस होवरीं, म्हणजे संध्याकाडीं. पण आरंभीं, मध्यें, व होवरीं भला तिन्हीकाडीं रमणीय अशी एक सज्जनांची मैत्री माव! ”

ऊर्णा नैव विभर्तिनैव विषयो रोहस्य वाढस्व वा ।

नृभिर्नाम्य महोदरस्य बहुभिर्धर्मैः पर्यालेरपि ॥

हा कष्टं कथमस्य पुष्टिशिखरे गोर्णा समाश्लेष्यते ।

को गृण्हानि कपदेकैरलमदो धाम्यैर्गजो हास्यते १०

गांवठळ लोकोस हनी कोट्टन पाहीत असावा? त्यांनी तो नव्यानेच पाहिला असतो ते त्याचा उपहास करताना:—

“अहो! काय हो विनयान पशु हा! पाव्यापावून लोकर सांपडायाची नाही; दुधही मिळावयाचे नाही; ही बसायान्याही हा उपयोगी नाही! याचे केवढे हो हे पोट! गवन कोडा पांचे दागचे दागही यास पुरेसे होणार नाहीत!— अहो हे ही राहू या; भोड्याला अकूम खणून घेतला झाले तरी या भुडाच्या पाठीवर गोर्णा हो कोणी चढवावी!— ठे! याला घेऊन काय कर! कोणी दोन कवड्यादागीही याला घुमणार नाही!!”

रुक्मं मोहितलोचनाम्यचरणो हंसः कुतो मानसात् ।

किं ननाम्नि सुवर्णपंकजबनान्यथः सुधासन्निभम् ॥

रत्नानां निचयाः प्रसादलतिका वेदुर्धराहः क्वचित् ।

शंबुका नदि संति नेति च वंकेरकर्ण्य हीहीकृतम् ॥११॥

एका इबक्याजी बगल्याची मंडळी बसली असतो तेथे एक हंस आला; त्यास ते हाळहाळ विचारताना:—

“अरे! तुझे डोळे, तोंड व पाय तिही त्यात आहेत असा तू कोण पर्थी? हंस उत्तर देतो— ‘मी हंस’ ‘कोठून आलास?’— ‘मानस मगवरापामून’ ‘तेथे काय काय असते?’— ‘कोठे सोन्याची कमळे, कोठे भग्नसारखे गोड पाणी, कोठेर त्यांचे समुदाय, कोठे पांढऱ्याच्या बेटी, व कोठे पांचवे अंकुर, असे जागोजाग आहेत!’ ‘बरे, पण किड्यांच्या शिंपा आहेत काय?’— ‘नाहीत’ ‘नाहीत ना! मग जाहे काय न तेथे?’ असे झणून सर्तींनी हा-हा-हा—करून त्याचा उपहास केला!”

पातस्नात समस्त याचकविधौ वेगयसे सर्वथा ।

यद्वा विक्रमशालिबाहनमही मृन्मुंजभोजादयः ॥

अख्यं चिरजीविनो न विहिता ये विश्वजीवानवो ।

मार्कंडेयुवलोमशमभूतयः सृष्टाः मभूतायुषः ॥१२॥

कोणी याचक बसदेवास सणतो—

“ बापा बसदेवा! आमच्या याचक मंडळीही तुझे मोठे बर आहोते दिसते! कां तव विक्रम, शांतिनाहम, भुंज, भोज, दुःखादि जे जगाचा भार बागविणारे उदार राजे त्यांस चिरंजीव करायाने ठाकून मार्कंडेय, भव, लोमश, इत्यादिकांस— कीं ज्यापासून कोणास कोडीं लाभ्य नाही, अशांस मान आयुष्याची रणाडी करून ठेविती आहोत ! ”

भद्रं कृतं कृतं मोनं कोकिमैर्जलदागमे ॥

ददुंग यत्र वकारस्तत्र मोनं हि शोभनम् ॥१३॥

कवी सणतो— “ पावसाच्याच्या दिवसांन कोकिल मोन धरतात हें फार चांगलें करतात; कारण, जेथें वेडूक वक्रे आले तेथें कोकिलांची काय शोभा राहिली ! ” सांगश, मूर्ख लोकांच्या समाजांत पंडितांस मोनच उचिन होय.

वयं काका वयं काका उति जल्पंनि वायसाः ॥

निमिशारेस्तपो हंतुः शंकाः न किं मानसाः ॥ १४ ॥

चोदण्या गर्बा कावळे ओरडतात पाहून कवी त्या ओरडण्यावर उत्प्रेक्षा करतो— “ कावळे का— का— का— असे ओरडताहेत ते चंद्राला असे सांगताहेत कीं, ‘ काका! काका!’ (आही कावळे! आही कावळे!) आही अंधकार नाही! नाहीतर अंधकागबरोबर आमचेही कांशत काढतील ! ”

मूकर सिंह संवाद.

मूकरः— दरा व्याघ्रा जिनाः पूर्वं सप्त सिंहास्त्यथो गजाः ।

पश्यंतु देवताः सर्वा अथ युद्धं त्वया मम ॥

सिंहः— गच्छ मूकर! भद्रं ते बृहिसिंहो मया जितः ।

पंडिता एव जानंति सिंहमूकरयोर्बलम् ॥ १५ ॥

एका हुकराची आणि सिंहाची गांठ पडली. तेव्हां हुकर सिंहास सणतो—

“ भद्र! मी पूर्वी दहा वाघ, सान सिंह, आणि तीन हत्ती जिंकले. आज तुझी बरी गांठ पडली! होऊंदे पुढे! सर्व देवता तें आज पाहोन ! ”

मिश्रायें उत्तर केवें — “ अरे दुकरा! तू सुमान ऐस, भी जातो, तू हबेंतर
सर्वीस सांगन कीर की, भी मिह्रास जिक्रिने, पहिनाम मिह्राचे व दुकराचे वरु किती
अमनें तें ठाऊक माहेच ! ”

विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय ॥

खलस्य साधोर्विपरीतमेतत् ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय १६

पुर्व व शाहणा या मर्धान अंतर :— “ मुखसि विद्या मास झाडी की तो
ज्याही त्याही राहला उभा गहतो; धन मिह्रायें की गर्वायें लावून जातो, अर्थां सा-
मर्थ्य असतें, की दुसऱ्यास दाडा करू लागतो हा मुखीचा मकर झाला. आतां
शाहाण्याचा ऐका; तो बरज्याच्या अगदी उमर:— म्हणजे विद्येचा उपयोग तो ज्ञान
समजतो; धनाचा रान, व अर्जाचा दुर्बळाचें रक्षण. ”

अपूर्वः सोऽपि कोषोऽयं विद्यते न च भारति ॥

ज्ययतो वृद्धिमाप्नोति स्वयमाप्नोति संवयात् १७

“ हे मरुस्वति! तुझें सांडार मोठें विचित्र आहे. त्याचा जो जो खर्च करावा, तो
तो तें बाटव जातें; व जो जो राखून ठेवूं लागतों, तो तो तें कमो होत जातें ! ”

यस्यादामीन्कुमारः कुबलयदलवल्लीनयोवाह गंगां ।

नामा यस्यांगसंगा पिहितजनचयोषो गर्वाध्वतोऽपि ॥

नंकेहाद्येकनाथो हिमकररुचिभृद्दृविशेषाभयोऽसौ ।

वर्णस्यायस्य लोपादपहरतु हरिः पानकं वः त्वरादिः १८ *

या श्लोकांत पिण्डूचे व शिवाचें वर्णन आहे. नुसता श्लोक घेतला तर शिवाचें व
पहिलें वल्लर काढून टाकतें असतां तेंच पिण्डूचें वर्णन होतें:—

“ ज्याचा सून कुमार (कार्तिकेसायी, मार (मदन), झाला; ज्यानें कमलपत्रा
वसाणें भूषणार्थ (पत्तीं— सहज) गंगा धारण केली आहे (गां— पृथ्वीनें (वराहाव-
तारीं) धारण केली); ज्यानें नामा म्ह० पार्वती अर्द्धांगीं परिती आहे (मा— लक्ष्मी
ज्याच्या जवळ आहे); ज्याचा ध्वज गवीश म्ह० नंदी (बीडा— गरुड) आहे; जो
नंकेहादिकांचा म्ह० रावण, बाणासुर उत्पादिकांचा (पत्तीं— ब्रह्मदेवादिकांचा) ए-

* हा श्लोकोतील अर्द्धां पदे बरोबर समजून नाहींत. पान कोठी पाठदोष आढरेन की काय न कळे.

क. नाथ होयः ज्याने चंद्राची कोनि (मस्तकावर) धारण केली आहे, व जो पर्वतावर -
(हिमाचलावर) असतो (पर्वी - समुद्रांत असतो) : तो शिव (आणि विष्णु) तुमच्या
पातकांचे हरण करे. "

स्वधुनि तव महिमानं वक्रुमनीशः कृणीशोऽपि ॥

वितरसि यत्पदमच्युतमच्युतपदविच्युताऽपि त्वं १९

कवी गंगेस झणतो — " हे स्वर्गनाथ ! तू मा महिमा महत्त्वपुत्र जो शेष
त्याच्यानेही वर्णवणार नाही. ' को की, तू स्वतः अच्युतपदापासून (विष्णूच्या पा-
यापासून) पडली आहेस तरी अच्युत पद (अद्वय स्थान) देतेस ! "

गुरुरेकः कविरैकः सट्सि मघोनः कलाधरोऽप्येकः ॥

अदुतमत्र सभायां गुरवः कवयः कलाधराः सर्वे २०

कवी कोणा गजाली सभा वर्णितो — " इंद्राच्या सभेन गुरु (ब्रह्मसि),
एक, कवि (कलाचार्य), एक, आणि कलाधर (चंद्र), ही एकच; पण या सभेन प-
हा। सर्व पंडित गुरु, कवि आणि कलाधर (कलात निपुण) आहेत ! "

भारतं चेक्षुरंदं च कलानाथं च वर्णय ॥

कालिदासः कविर्ब्रूते मतिपर्व रसावहं २१

भोजराजाने कालिदासास सांगे, " कविराज ! भारत, इक्षुरंद (कुंज),
आणि चंद्र, या तिहींचें एकदम वर्णन करा. " कवीने उत्तर केले — " तिहीं-
चा रस मतिपर्वी चढतो. " — ' पर्व ' शब्द श्रिष्ट आहे; त्याचा पहिला अर्थ म-
सिद्ध आहेच, दुसरा ' पेर, ' आणि तिसरा ' पर्वणी. '

विद्यायां दुर्मदो यस्य कार्पण्यं विप्रवे सति ॥

तेषां देवाभिज्ञानां सलिदाधिरुत्थिनः २२

" ज्यांस विद्येपासून दुर्मद म्हणजे दुष्ट गर्व आणि संपत्तीपासून रूपणपणा
जडतो, त्यांस देवांचे ज्ञापन दिला असें समजावें ! जणूपासून अग्नि निघून गेला
मनुष्य आजारा, त्याप्रमाणेच बरील दोषां हनमाण्यांची स्थिति होय ! "

अमाधुः साधुर्वा भवति खलु जात्येव पुरुषो ।
 न संगार्होर्जन्यं न च सुजनता कस्यचिदपि ॥
 मरुदे संसर्गे मणिभुजगयोर्जन्यजनिने ।
 मणिर्नहेर्दोषान् स्पृशति न च सर्पो मणिगुणान् २३

“ पुरुष जो मज्जन किंवा दुष्ट होना तो जानियेव त्याज्ये स्वभावें करूनच-
 असतो; दुसऱ्याचें दोर्जन्य किंवा सोज्जन्य कोणास संगतीनें लागत नाही. पहा कीं,
 सर्प व त्याच्या शिरांना मणि पांचा मरुतास साऱ्या जन्मपर असतो; पण त्या रत्ना-
 स सर्पाचें दोष लागत नाहीत. व सर्पासही रत्नाचें गुण लागत नाहीत. ”

हे दारिद्र्य नमस्तस्यै सिद्धोऽहं न्वन्मसादनः ॥
 पश्याम्यहं जगन्मर्वे न मां पश्यति कश्चन २४

कोणी दारिद्र्य कवि दारिद्र्यास उद्देशून मोंजेनें खणतो :— “ हे दारिद्र्या! तु-
 झ्या काय मत्ताव सांगाता! तुझ्या रूपेनें मी सिद्ध झालो आहे! कसा खणशील तर
 मी सर्व जगास पाहत असतो मला कोणी पाहत नाही! ” तात्पर्य हे कीं, गरीब म-
 नुष्यास कोणी पुरत नाही.

इनरपापफलानि पथेच्छया वितर तानि सहे चतुगनन ॥
 अरसिकेषु कवित्वनिवेदनं शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख २५

“ हे ब्रह्मदेवा! मी जी पातकें केलीं असतील त्यांची इनर फले तूं मला खुशाल
 दे, तीं मी सोडीन पण एक माव माझ्या कपाडी नको — नकोच लिहू. तें येवढें तु-
 म्हा काय? — अरसिकापार्शी कवित्वनिवेदनं. त्याज्ये कवितेचा रस ममजून देणें!”
 आमच्या वाचकांपैकीं कोणासही बरील ओक न मागो म्हणजे झालें!

परिचरितव्याः संतो यद्यपि कथयन्ति नो मदुपदेशं ॥
 यास्तेषां श्वेरकथा स्ता एव सवन्ति शास्त्राणि ॥ २६ ॥

“ सत्पुरुषांनीं साक्षान् उपदेश जरी केला नाही, तरी त्यांच्या सहवासानें ने-
 हेही असावें; कां कीं, त्यांचें जें सहज बोलणें तें सुरां पोठें अर्थयुक्त असतें!”

तावन्मौनेन नीयते कोकिले श्वेद वासगः ॥

यावत्सर्वजनानंदायिनी बाहु मवर्तते ॥ २७ ॥

“ कोकिल तो पर्यंत सोनच पसून दिवस पारगिनात, कीं जोपर्यंत सर्व जनांस आनंद देणारी बाणी त्यास प्राप्त झालेही नसते! ” ही अन्वोक्ति आहे. जोपर्यंत लोकांत मोक्षेपणा मिळविण्याची शक्ति आपलेठायीं आली नसते, तोपर्यंत चतुरपुरुष असमिष्टच राहतात

परिपीय गदच्छदं तदीय वचनानि स्वलयन्नुपागतोऽसि ॥

उचिने तदिदं मुकुंदसत्यं स्मना विचक्रेन जाड्यमेति ॥ २८ ॥

गंधेच्या घसून आपण कर आलेल्या कुणास सत्यप्रामा म्हणते— “ हे मुकुंदा! तिच्या अधगचे पान करून तुं मजकूर त्याला आह्वय हे मी समजतों! कणावरून स्पर्शहील, तर दुःस्वप्ना अदृश्यरूपणावरून व अत्यंतच बोळण्याधर्मात! तोडल्याने तास जड होते हे सर्वांस माहीत आहे! ”

एकं वस्तु द्विधा कर्तुं बहवः सन्ति धनितः ॥

जपत्येकः स्मरति धूर्त्वा द्वेनमकीकरोति यः २९

कोणी कवि मरनाला मनाच वणिताला, त्याला स्तुत्या होम करणारे पुष्कळ धनुर्धर आहेत. पण तुजेपण मोडून दोहोंस एक करणारा असा धनुर्धर एक कामच! ”

संगमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न संगमस्तस्याः ॥

संगे सैव यदिका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥ ३० ॥

“ तिज्याही (आचरत्या स्त्रीही) संगम किंवा विरह यांतून तुला कोणतें होवें म्हणून जर मला कोणी विचारलें, तर मी विरह बरा, संगम नको असे सांगेन! को कीं. समागम झाला असता ती एकरीच मला मिळणार; पण जर विरह पडला, तर अवघ्या त्रिभुवनात ती मला जिकडे तिकडे दिसेल! ”

बंधनानि खनु सन्ति बहूनि मेमरज्जु रूढबंधन-मातुः ॥

दारुभेदनिपुणोपिषडंघ्रिनिष्क्रियो भवति पंकजकोदो ३१

“ बंधनें अनेक आदरेन स्वर्ग; पण मर्गाने प्रेमरज्जुचें दंडधन अत्यंत दृढ होय. प-
हा बरें! क्षमर हा नाकडांचीं शंकरुं फोडून काढता. पण कमळाच्या गाभ्यांत त्याचें
कांडीं बाळत नाहीं! ”

ज्ञानः सत्यं न जघ्राह कंठीरवकिञ्चोरकः ॥

चक्षुर्यापाख्यामास कुंजे कुंजरवाग्निनि ३२

‘ सिंहाचा बड्या उपजतांच धाडवें दुध प्यावा नाहीं अणोदर दुर्नीच्या कुंजां
कडे त्यानें दष्टि फेंकली! ”

गुण्हात्येष ग्निः शिरः पवित्रतं कर्षयसौ वाजिनः।

नीत्या रर्म धनुः मयाति पुरतः संघामभृभावपि ॥

यूनं चौर्यकथां तथाच शपथं कुर्यान्न वामः करो ।

दानानुद्यमतां विमोक्ष्य विधिना शोचाधिकारी कृतः ३३

एके समयी कोणा एका राजाचे दोन्ही हात धरून शोध करी फिरत होते. ते-
जां एकेकानें आपआपल्या हाताचें वर्णन आरम्भले. डावा हात धरून जो बालला-
होता तो ह्याणाला.— “ हा हात गजचे शिर धरतो. नसेच पोड्याचा लगाम
धरून त्यास मदकावांत ठेवतो. आणि ग्णकृष्णवर दाल किंवा धनुष्य घेऊन हाच
बालतो.—उनकेंच नव्हे तर उजव्या हाताचे भवगुणही यांत नाहींत— हा दावा हा-
त घुन खेळत नाहीं. चोरी करित नाहीं अथवा शपथही वाहान नाहीं. ” दुसऱ्या
कवीनें हें सर्व ऐकून घेतलें. आणि थोडेंच उत्तर केलें कीं “ तें सर्व खरें. पण दान-
कर्मास हा अयोग्य जाणून विधात्याने त्याची संजना— कडे केली आहे. ” हा
श्लोक एरवीं फार उत्कृष्ट आहे; पण बोवटल्या पदांच्या अस्मिलित्तानें याची थोडी-
शी खराबी आली.

विर्यक्तां भजतु मनारयतु वा धर्मक्रियाकोविदं ।

हंतु त्वां जननीं पिबत्वपि सुरां शुद्धां बध्नुस्मृतु ॥

वेदाभिमंदतु वा हिनस्तु जनतां किंवाऽनया चिंतया ।

तत्स्थीर्यस्य गृहे स एव भजति मायो जगत्पूज्यतां ३४

ह्या श्लोकांत विष्णूच्या वद्दा अवतारांस उद्देशून कवीनें असें मौजेनें राखवि-

ने भाहे कीं. मनुष्यावाङ्मि संपत्ति असली झणजे तिच्या भाडे मारे अवगुण लपून जातात — “ मनुष्यापशुपारमर्शं कर्म करो. धार्मिक मनुष्यास नाडून त्यास तोंडपशीं पाडो, आपल्या भाडेक बंधू करणे करणान करणे निरपराध स्त्रास राकून देवो, बेरांची निरा करा. लोकास मारो. — कोडी करो, त्यावाङ्मि दुस्ती (पक्षी, संपत्ति) असली झणजे जगास तो दुन्य (पक्षी, मारुणस पात्र) जावयावाच ! ”

गुरवो ब्रह्मः संति शिष्यविनापहारकाः ॥

दुर्ममः स गुरुलोके शिष्यविनापहारकः ३५

“ शिष्याच्या विनासने अपहरण करणारे गुरु पृथ्वीच्या पाठीवर पुच्छळ भाट्टे-
तः. जण असा गुरु थोडा की जो शिष्याच्या विनासने अपहरण करतो ! ”

सुखार्थं च त्यजेद्विद्यां विद्यार्थं च त्यजेत्सुखं ॥

सुखार्थिनः कुतो विद्या कुतो विद्यार्थिनः सुखं ३६

“ ज्यास स्वयं त्याचे जेवढेही असेल त्याने विद्या सोडून घ्यावी; व ज्यास विद्या हवी असेल त्यास स्वयं सोडून घ्यावे. कारण ज्यास स्वयं हवे त्यास विद्या को-
ठवी? व ज्यास विद्या पाहिजे त्यास स्वयं कोठचे? ”

अर्थानुराणां न पिता न बंधुः कामानुराणां न मयं न लज्जा ॥

सुधानुराणां न बलं न तेज-श्चिंतानुराणां न सुखं न निद्रा ३७

“ पिता-करता जे लोकांच्या मुठ्या मुग्गादणार त्यांस बाप नाही व जाऊही नाही, जे कामांध झाले त्यांस मय नाही व लज्जाही नाही; जे नेत्रेमां बुभुक्षित भ-
मणार त्यांस बल नाही व तेजही नाही, आणि जे चिंतनें व्यापले त्यांस सुख नाही व निद्राही नाही. ”

कृतांतो वा कांतः समजनि न भेदः मथमनः ।

ततो द्वित्रैर्मासैर्मनुज इति जग्राह ब्रह्म ॥

ततोऽसौ मन्येयानहमपि तदीया मियतमा ।

क्रमादूर्ध्वं पाप्मे मियतममयं जातमस्मिन्नम् ॥ ३८ ॥

कोणा तरुण स्त्री आपल्या मनाच्या निरनिराळ्या दृष्टि आपल्या लक्ष्मीस मि-

देवन करिते — “ जेज्यां माझ्या पहिल्यानें पांढऱ्यानी नेळां कांन (नवरा) कीं रु-
नांन (घम) पांत मला भेट वाटत नसे; पुढें दोन तीन पहिल्यांनीं तो आपल्या
सारखाच मनुष्य आहे असें मला वाटूं लागले; त्यानंतर तो माझा भियकर आ-
णि मी त्याची भावदनी व्हा असें माझ्या बुद्धीस वागूं लागले; आणि हळू
हळू वर्ष होत आले तेज्यां तर सर्व विनुवनांत तो मला दिसूं लागला ! ”

राम मत्स्य संवाद.

रामः— पश्य लक्ष्मण पंचपायां वक्रः परमधार्मिकः ॥

शर्मैर्मुच्यति पादाग्रं प्राणिनां वधशंकया ॥

मत्स्यः— सहसामी विजानाति सहसामिविचंष्टिनं ॥

वक्रं किं वर्ण्यसे राम येनाहं निष्कलीकृतः २९

राम व लक्ष्मण सीतेचा शोध करीत करीत पंचपायगेवगंशीं आले तेज्यां तेथील
अपूर्व वांछा पाहून असतो राम लक्ष्मणास द्खणतोः— “ हे लक्ष्मणा! पहा,
या पंचपायगेवगंत बगकेरी केवढे धार्मिक आहेत ते! तो बगळा पहा; पायांसा-
नीं एखाद्या जावजतु चिरडेल या ठांकेनें कसे हळू हळू पाय टाकतो आहे ते! ”

हें भाषण ऐकून एक मासा रामास द्खणतोः— “ हे राम! कोणाची वागणू-
क कवीं आहे हे त्याच्या ओजाच्यास पुसावे! अरे, तूं का बगळ्यास मोठा धार्मि-
क, मोठा हिंसाभीरु द्खणून मानतोस! यानेच माझें कुटुंब खोळखून टाकून म-
ला एकटे ठेवले ना! ”

हा संवाद रामायणांतलाच आहे किंवा दुसऱ्या कोणा कवीनें केला आहे
कोण जाणें? पण कोठलाही असला तरी हा फार बहारीचा आहे यांत संशय
नाहीं. यांत एक तर त्या काव्यमसिद्ध रम्य सरोवराचें थोडक्यांत मजेदार वर्णन
आहे; आणि शिवाय मनुष्य आपल्याच दृढपणाने वरून दुसऱ्यांच्या वृत्तींचे मा-
न नेहेमी कसें करीत असतो याबद्दल हे खुबीदार उदाहरण होय. तसेंच या पद्या-
ची रचनाही अगदीं साधी असून खूद असल्यामुळे मागे सांगितलेल्या अत्यु-
त्तम काव्याचाच हाही आणखी एक मासला होय.

अनंतरत्नमभवस्य यस्य द्विमं न सोभाम्यविलोपि जातं ॥

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतींदोः किरणेष्विवांशः ४०

कुमारसंभव. १

कालिदास हिमालयाच्या वर्णनांत झणतो :— “ या पर्वतांत अगणितां र-
त्ने निपजतात. यास्तव पाचर जरी बोहोंकडे बर्फ पडले आहे तरी येवढ्यानेच
याच्या रम्यतेचा हा नि होत नाही; कां नर ज्याममाणे चंद्राच्या मनेंत त्याचा
डाग लपून जातो. त्याममाणे गुणांच्या समुद्रापांत एक दोष लोपून जाऊन दि-
सेनासा होतो. ”

याच्याचर दुसऱ्या एका कवीने कोटी केली आहे :—

एको हि दोषोगुणसन्निपाते निमज्जतींदोरिति यो बभाषे ॥
नूनं न दृष्टं कविनाऽपि तेन दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ४१

हा कवि दरिद्रा असावा असें दिसते. तो झणतो :—

“ ‘ गुणसमुद्रापांत एक दोष लपून जातो ’ इत्यादि ज्याने लिहिलें त्याच्या
नजरेंतून स्वतः कवि असतां ही ” येवढें चुकलें असावें कीं, एक दारिद्र्यदोष
असला झणजे तो सर्व गुण लोपवून टाकतो ! ” तस्मान् बरील नियम सर्वथै
व खरा झणतां येत नाही.

पृथ्वी तावदिये महत्क महती नद्वेष्टनं वारिधिः ।

पीतोऽसौ कलशोद्भवेन मुनिना स व्योम्नि खद्योतवत् ॥

तद्विष्णोः परमं पदं कलयतः पूर्णं पदं नाभवत् ।

सोऽपि त्वद्दृष्टिं वर्त्तने खलु भवंस्त्वत्तः परः को महान् ४२

कोणी कवि काण्या भगवत्परायण साधूस झणतो :— “ हे महापुरु-
षा ! तुझ्याहून थोर कोण आहे ?— कसें झणतील तर पहा. ही पृथ्वी अगोद-
र मोठ्यांत मोठी म्हणजे फार विस्तीर्ण आहे; तिचे वेष्टन समुद्र; त्या समुद्रास
ज्याने पिऊन टाकिलें तो अगत्य मुनि[†] आकाशांत केवढा काजव्याममाणे आहे;
तें येवढें अवाटव्य आकाशा विष्णूच्या एका पावलांस पुरलें नाही; पण येवढा
व्यापक परमेश्वर असतां तो तुझ्या बुद्ध्यांत वास करतो ! तेव्हां तूं केवढा मो-
ठा ! ” या अलंकारास संस्कृतांत सार व इंग्रजींत Climax म्हणतात.

अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कास्ति ।

† ‘ ते न देखे रवी । देखे कवी ॥ ’ अशी मराठीत झण आहे.

† (अपकीर्त्या) बारा दक्षिण गोलाधीन आहे, तो या दिक्कांत कल्याणदां रक्षितेकडे दिसत असतो.

सौभाग्यमेति मरहट्टवधूस्ननामः ॥

नो गुर्जरीस्नन इवातिनरा निगूढो ।

नांधीपयोधर इवातिविषट्टिनामः ४३

जगन्नाथराय.

रुचिनेवा अर्थ कसा असावा याविषयी पंडितराय लिहिताने:—

“ मरहट्ट (मारवाडी) स्त्रियांच्या स्ननाप्रमाणे तेव्हां काव्याचा अर्थ धरू उघडा नाही धड झांकलेलाही नाही असा असतो. त्यावेळेस फार शोषतो; पण तेव्हां गुर्जरीस्ननाप्रमाणे तो अत्यंत गुढ असतो, किंवा आंधीस्ननाप्रमाणे अगदी उघड असतो, तेव्हां तो नसा शोषत नाही. ”

कल्यांतःकूरकेलिः कनुकदनकरः कुंदकर्पूरकान्तिः ।

कीडन कैलासकूटे कलिन कुमुदिनीकामुकः कोनकायः ॥

कंकालकीडनोक्तः कलितकलकलः कालकान्तीकलत्रः ।

कालिंदीकालकरः कलयतु कुजालं कोऽपि कापालिकोनः ४४

“ तो योगिश्रेष्ठ आमचें कल्याण करो — जो कल्याणी अयंकर कीडा करतो. ज्यानें पत्ताचा (दक्षाच्या), विध्वंस केला, ज्याची कानि कुंदपुष्पाप्रमाणे व कापुराप्रमाणे आहे, जो कैलासाच्या शिखरावर कीडा करतो, ज्यानें चंद्र धारण केला आहे, ज्याचें शरीर कंदूर आहे, जो (रमशांनी), पताम्यांशीं रमतो, जो अट्टहास करतो, ज्याचें कलत्र काळी जी काळी ती होय, आणि ज्याचा गळा यमुनेप्रमाणे काळा आहे. ” या शब्दांकरास प्राय स्मरणाने.

क्वचिद्दीणाराद्यं क्वचिदपिच हाहेति रुदितं ।

क्वचिद्बिद्बोष्टी क्वचिदपि सुरामन कलहः ॥

क्वचिद्रम्या रामाः क्वचिदपि गलत्कुष्टवपुषो ।

व जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ४५

कवि संसाराची सुखदुःख विचित्रता वर्णितो:— “ अहो! हा संसार विषमय आहे कीं अमृतमय आहे याचाचला निश्चय होत नाही! कोठें पहावें तों सतार झरतें, कोठें

के जोषदेव दक्षिण हिंदुस्थानांत आहे. त्याचें आवाजें नांव साहित नाही.

विलापाचा स्वर कानीं येतो; कोठें विहज्जनांचा समुदाय विनोदांत रमतेला दिसतो;
कोठें दारू पिबून मस्त झालेल्यांचा कल्ला ऐकूं येतो; कोठें रम्य स्थिती असतात;
आणि कोठें त्याच रोगग्रस्त दृष्टीस पडतात. तस्मात् संसार मोठा विषिच आहे!"

यः पुतनामारणमथ कीर्तिः काकोद्रो येन विनीतदर्पः ॥

यशोदयालं कृतमूर्तिरव्यात् पतिर्यदुनामयवा रघूणां ४६

या एकाच श्लोकांत श्लेषद्वारा कृष्णाचें व रामाचें वर्णन केले आहे :—

“ (रामपत्नी) ज्याचें नांव पुण्यमद आहे, ज्यानें रणांत कीर्ति मिळविनी,
ज्यानें काकोद्रवाचा (विशेषनाम आहे कीं काय कोण जाणें!) गर्व क्षमविला, ज्या-
ची मूर्ति यश वदया यांहीं अलंकृत आहे, तो रघुपति तुमचें रक्षण करो.

“ (कृष्णपत्नी) जो पुतनेच्या वधानें प्रसिद्ध झाला आहे, ज्यानें सर्पांची
(कानिश्चची) खोड मोडली, ज्यास यशोदेनें नटवला आहे, असा यदुपति—”
अशा श्लेषास ममंगश्लेष म्हणतात.

करवालकरालवारिभाग यमुना दिव्यतरंगिणी च कीर्तिः ॥

नव कामद तीर्थराज, दुरात अनुबधानि सरस्वती कवीनां ४७

कोणी कवि राजास उद्देशून म्हणतो :— “ हे ठरार राजा! तुझ्या तर-
वारीची नांव धार हीच (काळेपणामुळे) यमुना होय; तुझी कीर्ति ही (शुक्ल-
ताम्रव) आगीरणी होय; व पाम्रवच कवींची सरस्वती (वाणी—पत्नी, या नां-
वाची नदी) ही दुरूत तुजकडे येऊ पाहते; कांवर, तूं तीर्थराज म्हणजे समुद्र
आहेस ! ”

खद्योतो द्योतते नावद्याचन्द्रोदयने राशी ॥

उदिने तु सहस्रांशो न खद्योतो न चंद्रमाः ४८

“ जो पर्वत चंद्र उगवला नाहीं तो पर्वत कानज्याची चमक; आणि सश-
किरण जो सूर्य तो उगवला झणजे तर काजवाही एकाकडे राहतो व चंद्रही ए-
कीकडे राहतो. ” ही अन्योक्ति आहे. एकाहून एक बरबट गुणी जाळे अस-
तां यागदें निस्तेज होऊन जातात!

वदं मसादसदनं सदयं हृदयं सुधामुचो वाचः ॥

करणं परोपकरणं येषां केषां न ते बंधाः ॥ ४९ ॥

मज्जिम पुरुषांचें पांन पूर्ण वर्णन आहे:— “ ज्यांचें मुख नेहेमीं मफुल्लित, दूरय कोमळ, बाणां अमृत स्ववणारी, तारीर परोपकारार्थं मनन झिजणारें, असे जे पुरुष असतील ते कोणास बंध नव्हेत? ” या आर्थेंत सर्वत्र अनुप्रास आहे.

(५०) कोणा कवि विक्रम राजाच्या सभेंस जाऊन त्यानें हीं कथापितें त्या राजापुढें झटली:—

सर्वदा सर्वदोऽसीति त्वं मिथ्या कथ्यसे वृधेः ॥

नारयो लेभिरे पृष्ठं न वक्षः परयोषितः ॥ १ ॥

‘ हे राजा! तूं सर्वकाळ सर्वांचें दान करीत असतोस ही तुझी मिथ्या स्तुति कवि गानात! को तर, आजपर्यंत शत्रूस तूं कधीं पाठ दिली नाहीस, व परस्त्रि-
पांस तुझे नक्षत्र्यळही कधीं लापलें नाही. ’ हा व्याजमिंदा अवलंकार होय.

अपूर्वेयं धनुर्विद्या अवता शिक्षितां कुतः ॥

मार्गणोपःसमभ्येति गुणो याति दिगंतरं ॥ २ ॥

“ हे राजा! तूं ही अपूर्व धनुर्विद्या कोणापाशीं शिकलास? वनत्कार काय कीं, मार्गणांचा (बाणांचा, पक्षां याचकांचा समुदाय तुजकडे येतो; आणि गुण (धनुष्याचा दोरी, पक्षां कीर्ति) दिगंतरास जातो! ” नेह्यां हा व्यापार धनुष्याच्या नेहेमींच्या व्यापाराहून अगदीं उत्तम झाला! — श्लेष काढला असतां अर्थांत सर्व ठीकच आहे.

सरस्वती स्थिता कंठे लक्ष्मीः करसरोरुहे ॥

राजेंद्र कुपिता कीर्तिस्तेन देशांतरं गता ॥ ३ ॥

“ हे राजा! सरस्वती तुझ्या कंठाशीं वास करते आहे (पक्षां कंठाभिंगन करते आहे), आणि लक्ष्मी तुझ्या हस्तकबलाच्याठायीं आहे — झणजे तूं मोठा दानधूर आहेस (पक्षां, लक्ष्मीचें करांनीं लाळन करितो आहेस), यास्तव कीर्ति-
स (सवतीमत्सरास्तव) राग येऊन ती (झिटकाव्यावें तुला टाकून) देशांतरास रु-
खून गेली! ” काय वनत्कारिक अर्थ वर्णिला आहे!

हे निम्नी श्लोक विक्रम वनिर्वात आह्वेन. नीत असं निहितं आहे कीं. या श्लोकांनी गता मयन होऊन गेला कीं. मयंक श्लोकावरुण एकेक दिशेचें राज्य त्यानें त्या रुबीस बलास केले.— वस्तुतः पाहतां त्यांची योग्यता खरोखरच नशी आहे !!

न नीतमुपनाशिकं परिमलव्यपादांकया ।

न हंन विनिवेशितं विरहवन्निकुंडे हृदि ॥

दृगोर्बहिरिनि श्रुतो न निहितं मियप्रेषितं ।

करे कमलमर्षितं पृगदृशा दृशा पीयते ॥ ५१ ॥

एका स्त्रीस तिच्या मियकरांन एक कमल पादवून दिलें. तेव्हां तिनें त्याची पा-
प्रमाणें व्यवस्था केली. — " ते तिनें नाकाशी नेऊन त्याचा वास घेतला नाही.
को नर नशानें त्याचा सुगंध कमी होईल. या मयानें; ते तिनें आपल्या हृदयांत
त्याचनें नाही, को नर विरहाप्रीत्या धर्मांन ते न जाणां कोमजून जाईल दृष्टान;
तसेच ते तिनें आपल्या कानावरही ठेविले नाही, — डोळ्या माउ होतें दृष्टान. नर
केले काय? — ते त्या मृगनयनेनें आपल्या हातांत घेऊन त्याचें दृष्टीनें पाशन करी-
त राहिली. " नाचुक शृंगागचा हा एक उच्छ्रम मायसा होय !

गुणानामज्ञाता मनुष्यधनदानाऽपि न मुदे ।

मुदे विद्याज्ञाता भवति मितदानाऽपि गुणिनां ॥

दृशो घाम्या दने न पुनरवधनेच चतुरो ।

दृशः प्रांतं दत्वा वशायति नितांतं पुरवधूः ५२

" पुष्कळ धन देतो स्वरा, पण ज्यास गुण कळत नाही तो धनी गुणिजनांस
आनंदमद होत नाही; आणि बलास याउंच का देईना, पण ज्यास मनुष्याच्या
प्रगातला करामत समजते त्याच्या धन्यास ते राजी होतान. कसें? — तर जशी
घाम्य स्त्री ही जाणाऱ्या पुरुषाकडे होके भरून पाहते, पण चतुर पुरुष निज-
कडे लक्ष फळां देत नाही; पण नगरांतील स्त्री होळ्याचा किंचित् कोपरा
त्याकडे करते, पण मन वेधूनच टाकते ! " सारांश, स्वरा परीक्षक भेटला ह्या-
जे गुणाचें बीज होतें.

मम मेम तवौदास्यं स्पर्षया वर्धते द्रव्यं ॥

जेतव्य मन यांः केन न जाते पंकजाननै ५३

कोणा कासी आपल्या मनांत आरजेच्या स्त्रीस उद्देशून म्हणतो :—

“ हे कमलानने ! माझे तुजवरचें प्रेम आणि तुझें मजविषयीं ओढासीत्य हीं जणों काय बराभोदीनें वाढताहेत. आतां या दोहोंतून कोणाची सरशी होईल तें मला समजत नाही ! ”

श्रीवर्धनकरो राजा मंत्री नु पटवर्धनः ॥

नथापि श्रीः पटो नास्ति वाग्वर्धनकरस्य मे ५४

कोणा कवि पेठाच्याच्या दरबारीं आला असता गादीस उद्देशून म्हणतो :—

“ राजा श्रीवर्धनकर, (लक्ष्मीचें वर्धन करणारा, पक्षीं श्रीवर्धनचा मृळचा राहणारा) आणि मंत्री पटवर्धन (वस्त्रांची वृद्धि करणारा, पक्षीं आउतांव), तशी वाग्वर्धनकरास (बहुभाषण करणारास, पक्षीं वावर्धनकरास, मला श्री (संपत्ति) नाही व पट (वस्त्र) हीं नाही ! ”

कन्या वरग्यने रूपं माता विन्नं पिता श्रुतं ॥

बांधवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमित्रं जनाः ५५

विवाहसमयीं निरगिराळ्या पक्षांचे कसकसे मनोरथ असतात ते यांत दाखविने आहेंत :— “ कन्येस नवरा रूपवान असावा येवढीच उच्छा असते ; तिच्या आईस तो घरेचा संपन्न असला म्हणजे झाले ; बापाचें पाहणें त्याच्या केवळ विधेवर असतें ; आमाच्या मनांत तो कुलीन असावा उतकेंच असतें ; आणि बाईच्या लोकांस चार दिवस चमचमीत भोजन असलें म्हणजे झालें ! ”

मंडले मंडलाकारो रेखा वाजिमयी जये ॥

सव्यापसव्ये द्विमुखो नकुलाधिष्ठितो हयः ५६

पांढरांनला बोधा नकुळ अश्वविद्येंत मोठा निपुण होता. तो शिणटराजाच्या पदरीं पंधिक नाम पारण करून राहिला होता हे सर्वत्र प्रसिद्ध आहेंच. त्याच्या कौशल्याविषयीं कोणा कवि म्हणतो :—

“ नकुळानें पोड्याकडून जेव्हां रंगण घेवयाचें तेव्हां तो पोडा वर्तुळच आहे काय असा भास होई ; जेव्हां समोर सारखा काटावा, तेव्हां पोड्याची एक लांबूब लांब रेष दिसे ; डावी उजवीकडे फिरवी, तेव्हां पोड्यास दोन तोंडे आहें-

त काय असा ज्ञास ज्ञावा ! ”

असंमुखा लो कन माभिमुख्यं निषेध एवानुमतिप्रकारः ॥

मन्युनरं मुद्रणमेव वाचो नवांगनानां नवगुण पंध्याः ॥ ५७ ॥

कवि वृत्तन वर्णना प्रकार वर्णितो : — “ नुकताच ज्यांचा विवाह झाला अ-
गा वृत्तन स्त्रियांची गिह्या नवीच झणजे सोडी विविध असते ! ती अशी की, स्त्रां-
ने दुसऱ्याकडे बघणे झणजेच नवऱ्याकडे बघणे. नको झणणे म्हणजेच रुकार दे-
णे. आणि मुकस्त्रास राहणे झणजेच मन्युनर देणे ! ” अशाच अर्थाचे एक दोन
श्लोक ‘गाकृतय’ नाटकाच्या पहिल्या दुसऱ्या अंकात आहेत ते आम्ह्या सं-
स्कृतज्ञ वाचकांस माहीत असतीलच.

कमलभृत्तनया वदनांबुजे । वसतु ते कमलाकर-पद्मवे ॥

वपुषि ते रमनां कमलांगजः । मतिदिनं हृदये कमलापतिः ५८

कौर्णा कवि राजास आशीर्वाद करतो : — “ हे राजा ! तुझ्या मुखाचे
शरीर कमलभृत्तनया (सरस्वती), वास करो ; दस्ताचे शरीर कमला (लक्ष्मी), वा-
स करो ; तुझ्या शरीराचे शरीर कमलांगज (मदन), विहार करो, आणि हृदया-
चे शरीर नेत्रेमा कमलापति (विष्णु), वास करो. ” मागेश, वस्तुत्व, दातृत्व, सौं-
दर्य आणि अकिर्ही तुझे शरीर नांदोत.

त्यजेति शृष्वद्विज्ञान गुणान् गुणं नि साधवः ॥

दोषग्राही गुणत्यागी चालनीशिव दुर्जनाः ॥ ५९ ॥

“ यज्जन रसिक जे असतात ते सुवाप्रमाणे ग्रंथातील दोष टाकून गुण ते-
बंदे ग्रहण करतात; आणि दुर्जन असतात ते चालणीप्रमाणे गुण टाकून दोष-
न दोष तेबंदे घेतात. ”

मीनः स्नानरतः कर्णा पवनशुक्लं मेघस्तु प्रणीशानः ।

नीराशः खलु चानकः मतिदिनं दोने विले मूषकः ॥

अस्मोदूलननत्परः खलु खरो ध्यानाधिरूढो बकः ।

सर्वे किं ननु यांति मोक्षपदवीं ज्ञानमथानं तपः ६०

“ माता नेत्रेर्मां पाण्यांत बुंबतो, साप बाग पिनो, मेंढा पातें खाऊन राहतो, चानक नुसतें पाणी पिनो, उंदीर नेत्रेर्मां बिळांत एकानवासी असतो, पादबग-वेनें भरलेला असतो, आणि बगळा ध्यान लावून बसतो, — मग हे सर्व मोक्षास जातान काय? नेत्रां तपश्चरण ज्ञानाशिवाय अर्थ होतें. ”

यद्यपि बहु नार्थाषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणं ॥

स्वजनः स्वजनो मामृत्सकलं शकलं सकृच्छकृत् ६१

बाप आपल्या मुलास व्याकरणाचा उपयोग सांगतो: — “ हे पुत्रा! तू दुसरे काही पदना नाहीस तरी निदान व्याकरण तरी शणः ‘स्वजने’ स्वजना’ ज्या निष्कर्षां ‘स्वजन’ (कुत्र्याचा समुदाय) ‘सकला’ बहुल ‘शकल’ (तुकडा) ‘सकृत्’ (एकदा), याच्या नार्थां ‘शकृत्’ (विष्टा) असे ह्याम्याम्यद दोष तुझ्या भाषणाने येणार नाहीत. ”

सकृज्जन्यनि राजानः सकृज्जन्यनि पंडिताः ॥

सकृत्कन्याः प्रदीयते व्रीण्यतानि सकृत्सकृत् ६२

“ राजे (स्वजने जे खरे थोर असतात ते) एक वार आपण करताना, तसेच पंडित, त्याप्रमाणेच कन्यादान एकदाच होतें: — त्या तीन गोष्टी एकदा झाल्या स्वजने झाल्या, मग माघार्थ येत नाहीत. ”

सज्जनस्य हृदयं नवनीतं । यद्वदेति कवयस्तदनीकम् ॥

अन्यदेहबिलसत्परितापान् । सज्जनो द्रवति नो नवनीतं ६३

“ सज्जनांचें हृदय लोण्यानारगें असतें असें जें कवि श्रवणातून खोटे भावें: कां तर, सज्जन दुसऱ्यास झालेल्या तापानें द्रवताना, आणि लोणी केवळ आपल्याच तापानें विरपडतें. ” या स्थिती व्यतिरेकासंस्कार आहे

अधुर्येयं धनुर्विद्या मदनस्य महात्मनः ॥

शरीरमक्षतं कृत्वा भिनत्वंतर्गतं मनः ॥ ६४ ॥

“ पराक्रमी जो मदन त्याचें हस्तकोशाल्य कांहीं विनक्षण आहे! कसें न शरीरास सत न पाडतां तो आंतल्या हृदयास विंधतो. ” ऐथेंही बरवाच अड-

कवि रूपण व रूपण (खड्ड) यांचें सादृश्य वर्णितो. — “ दोहोंची मृद बळ-
कट पानमेळी भसने (म्ह० रूपणाच्या हातून कवडी सदायाची नाही, आणि तग-
वागिनी मृद बळकट भथोनच केलेली असते), दोघे कोडांत (पैसे देवण्याच्या
सोर्ताने ; प्यानांत) पडून गहिरेंले असतात ; आणि दोघे स्वभावानेच मजिन-
(मरकट वस्त्रं वापरण्यामुळे, निळ्या रंगामुळे) असतात : भेट द्यावून काय तो
एका आकाशेंत (दिगण्यांत. कारण एक मनुष्य आणि दुसरे शास्त्र ; पक्षी,
'आ' या असंगत) पाव आहे ! ”

निद्राप्रियां यः खलु कुंभकर्णो । हतः समीके स रघुनमन ॥

बंधव्यमापद्यत तस्यकांता । श्रोतुं समायाति कथां पुराणं ६८

कथेच्या पुराणाच्या वेळी हरकून झोप येते. यावर कोणी विनोदी कवि कल्प-
ना बांधतो : — कुंभकर्ण जो निद्राप्रिय होता त्याला रामचंद्रांनी रणोत्तम-
पवित्रा. नेह्या ती निद्रा विधवा होत्याती कथा पुराणें वगैरे ऐकण्यास येते ! ”

अल्पिष्टोऽपि खनीनं दत्त्वाऽस्यऽपुच्छ बाजिराजस्य ॥

आरुदस्तपृष्टे भृमो बभ्राम मंडलाकारम् ॥ ६९ ॥

जो बटला पेशवा उघेजो समोर पडत होता त्यावर कोणी^१ निहिनं आहे : —
“ स्वतः अल्पिष्ट^२ (अत्यंत लहान) असतांहीं^३ बाजिराजाच्या (बाजीरा-
बाच्या : मोठ्या घोड्याच्या) पाठीवर चढून त्याच्या तोंडांत खतिन (वायु : ल-
गाम) देऊन त्यानें त्यास भृमीवर मंडलाकार फिरविलें. ” या आर्येंत बाजिरा-
बाचा थोड्या फौजेनें पराभव व परतां परतां जे त्याचे हाल झाले (स्वावयास
खनीन म्ह० वायु) ते हीं दोन्हीं सुचवितीं आहेत.

उपकर्तुं प्रियं वक्तुं कर्तुं स्नेहमछत्रिमम् ॥

सज्जनानां स्वप्नाबोयं केनेंदुःशिशिरीकृतः ७०

“ दुसऱ्यावर उपकार करावा, गोड बोलावें, निष्कपट स्नेहानें बागावें, हा स-
कें वेताच्या पुरीं विविक्तमशास्त्रा मगून कोणा होत, त्यांनीं केलेल्या पैकीं ही आपी होय असें
ऐकण्यांत आहे. “ हनुकिवस्तुन पुण्यास रेसिडेंट असतां यास पेशवा लोक अजिंक्यु किंवा अ-
जिंक्यु स्वयें यण्ढे असत. या दुसऱ्या नांवावर बरीच आपेंत स्नेष केला आहे. ^१ बबयोरभेट.
लल्लुकर ‘बाजिराज’ म्हणजे ‘उपपेशवा’ — ‘अपुच्छ’ याचा अर्थ नाट करून नाही.

ज्जनांचा स्वभावच होय! चंद्रास कोणी थंड केला? "

अन्ते द्वेषो जडे मीतिररुचिर्गुरुलंघनम् ॥

मुखे कटुकता नित्यं धनिनां ज्वरिणां च ७१

" धनवान् आणि ज्वरिण ह्यांजेलें तापकरी यांची स्थिति एक असते. कधी कीं, भक्त ह्यांजेलें निष्ठेनें चाकरी करणारे लोक. (पक्षां) भात, यांविषयीं दोषांस ही द्वेष असतो; जड ह्यांजेलें मूर्खलोक. (पक्षां) पाणी यांचेर दोषांची मीति; दोषांसही अरुचि प्राप्त होते; दोषांसही गुरुलंघन ह्यांजेलें बरील भाणसांचीं अमर्यादा करणें (पक्षां) अन्नाशिवाय राहणें, हें आवडतें; दोषांचींही नोंदें करूं (दोन्ही अर्थ उपरच आहेत, होतात. "

ज्ञानेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पंडितः ॥

वक्ता दशसहस्रेषु दानां सवति वा न वा ७२

" शस्त्रांगेंत एक शूर सांपडेल. हजारंगेंत पंडित सांपडेल, दहा हजारंगेंत वक्ता सांपडेल; पण दानां असा होईल किंवा न होईल. " यावरून दानुख किती करीण आहें व याचें कारण जो पेशाचा संज्ञ तो मनुष्यांत किती प्रबळ आहें याची कबीची खात्री होती असें दिसून येतें.

इदीचरेण नयनं मुखमंबुजेन । कुंदेन दंतमधरं नवपल्लवेन ॥

अंगानि चंपकदलैः स विधाय धाता । कोने कथं पठितवानुपलेन चेतः ७३

कान्तिदास-शृंगारविनयक

" हे कोने! तुझे डोळे इदीचरेचे, तोंड कमळाचें, दांत कुंद्याच्या कळ्यांचे, मध-
गेष नव्या पल्लवाचा, याममाणें कोमळ कोमळ पराधीनीं तुझे बाकीचें सर्व शरीर
घटून तुझे हृदय मान विधात्यानें कसें दगडाचें घडले? "

शब्दशक्तेष्वेव कुर्वाणा सर्वदानवनिर्मुक्तिम् ॥

काव्यविद्या श्रुतिगता स्यान्मृतस्यापि जीवनी ७४

कवि कवितेचें आणि संजीवनी विद्येचें साम्य वर्णितो :— "(कविता पक्षां)
कविता ही केवळ शब्दांच्याच सामर्थ्यानें नेहमीं नवा नवा आनंद मनास देते. आणि

कानीं पदतांच मेलेल्यासही उठवून बसवील ! (येथें शेवटीं अंमळ आयुक्तीचा दोष येतो.)

“ (संजीवनी पत्नी) शुकाचार्याची श्रुति-(वेद)-प्रसिद्ध विद्या केवळ उच्चा-
रमात्रें करून मेलेल्यांस उठवून सर्व दानबांस आनंददायक झाली. ”

दयिता बाहुपाशास्य कुतोऽयमपरो विधिः ॥

जीवयत्यर्थितः कंठे मारयत्यपवर्जितः ७५

“ स्त्रियांच्या बाहुपाशाचा काय विपरीत प्रकार आहे हा ! तो कंठीं पड-
ला असतां जीव येतो (आनंद होतो) आणि निघाला ह्मणजे मरण येतें (त्या
सारखें दुख होतें) !

मुग्धे मुंच विषादमत्र बलभित् कंपोगुरुस्स्यज्यतां ।

सद्भावं भज पुंडरीकनयने मान्यानिमान्मानय ॥

इत्थं शिक्षयतः स्वयंवरविधौ धन्यंतरेर्वाकूळला - ।

दन्यत्र प्रतिषिद्धमात्मविहितं जानन् हरिपातु चः ७६

(मारचीन काळची स्वयंवराची चाल सर्वांस माहीतच आहे कीं, कन्येनें आप-
णास मागणी घालण्यास आलेल्या वरांतून आपला नवरा आपल्या खुषीनें नि-
वडावा. अशा प्रसंगीं आलेल्या वरांचें कुलशीलादि वर्णन करण्यास कन्येबरोबर
दासी किंवा निचा भाऊ असें कोणी तरी असे. पुढील श्लोकांत स्वयंवरकाळीं
निचा भाऊ धन्यंतरी हा स्वयंवरास आलेल्या देवांचें वर्णन करतो आहे. या श्लो-
कांत करीनें खुबी काय केली आहे. कीं बाहेरून त्याचे बोलणें आलेल्या देवांचे
स व लक्ष्मीस उद्देशून आहे असें दाखवून वरा अर्थ सगळा विष्णूकडेच लागेसा
केला आहे.)

“ हे वेडे ! गां धडूं नको, धैर्य नाहींसें करणारें हें कांपणें सोडून दे, चांगली
स्वस्थ हो; आणि हे कमलनयने ! या मान्य देवांचा चांगला सत्कार कर ” — हा
वरवरचा सल्लुहरीनीं दिसणारा अर्थ झाला; पण विवक्षित अर्थ श्लेषानें असा
होतो —

“ हे वेडे ! या विषादास (बांकटास) सोड, हा येथें इंद्र बसला आहे यास
डाकून दे, तसेच वरुण व बृहस्पति हेही राहूं दे; विष्णूच्या ठाणीं येम धरून या

वाकीच्या कोणासही मनुं नको : ॥ यापणनें स्वयंवराचे वंडीं धव्नेनरीनें लक्ष्मी-
स वकोनीनें आपल्या पक्षाचा अभिमान सोपितना असतां तो जाणणारा वि-
ष्णु तुमचें रक्षण करो. ॥

माकू पादयोः पतनि स्वादनि पृष्ठमांसं ।
● कर्णे कलं किमपि रोति शनैर्विचित्रम् ॥
छिद्रं निरूप्य सहसा मविशत्यशंकः ।
सर्वं खलम्य चरितं मशकः कमेति ॥ ७७ ॥

काणीं चतुर व विनोदी कवि स्वभावे आणि दांभाचे साम्य वर्णितो :—
“ मशक हा स्वभावाने सर्व कृति करून दाखविता. कधी नर पहिल्यानें पा-
या पडतो (पायाशी घुटमळता; आर्जव करतो) ; मग पाठीचे मांस खातो (पाठी-
ला लागता ; न कळत कोही उपद्रव करतो) ; नंतर कोही वेळ कानांशी विचित्र गा-
यन करतो (कानाशी गुणगुणतो ; माडीगोडीची गोड गोड बोलणीं बोलतो) ;
आणि एवढी छिद्रं रमून दबून वेधटक मीन शिरतो (नाका कानां व गोंगें भसक-
न जातो. ज्यम पाहून दबून निःशंकपणे पाहून देऊ लागतो) . ” हा बहारीचा श्लो-
क ‘ हिमोपदेवतां वि आरंभो माहे ; पण काठला काय ते कोही माहीत नाही !

धनानि भूमौ पत्रावश्च गोष्ठेः सार्या गृहहारी जनः समशाने ॥
देहश्चिनायो परलोकमार्गे । कर्पानुगो गच्छति जीव एकः ७८

“ परणममयी पैसा भुईत, गायी क्षत्री गोठ्यांतल्या गोठ्यांत, स्त्री घरा-
च्या दारापर्यंत, इष्ट मित्र समशानापर्यंत. आणि शरीर चितेवर राहतें; परलोका-
म जेव्हा एकदाच जाणारा असून त्याबरोबर त्याचें एक कर्म मात्र येतें ! ” सर्व
पैसाच्याचें तत्त्व या एका पद्यांत आहे !

अकृत्वा परसंतापमकृत्वा खलनश्रताम् ॥
अनुसृत्य सतां वर्त्म यत्त्वल्ममपि तदहं ७९

“ दुसऱ्यास ताप न करतां दुष्टांशीं नमून न वागतां, आणि सज्जनांच्या-
मार्गास अनुसरून, जें मिळेल तें थोडें असलें तरी लाखाच्या जागी होय ! ”

सकृत्कंदुकपातेन पतत्यार्धः पतन्नपि ॥

तथा पनति मृत्स्वस्तु मृत्पिंडपतनं यथा ८०

घोरांत व हलक्यांत अंतरः— “ थोर आहे तो पडला तरी चेंडूसार-
खा पडतो; आणि मृग्व आहे तो मारीच्या गोळ्यासारखा पडतो. ” ह्मणजे पहि-
ल्याच्या अंगां स्थितिस्थापकत्वाचा गुण असल्यामुळे तो जसा पुढः वर उसरतो
तसा बुद्धिमान् पुरुष पुनः आप्तास चढतो; आणि दुसऱ्याच्या अंगां तो गुण सु-
डांच नसल्यामुळे तो जसा फतकन खाली पडला की पडला, तसा मंदबुद्धि म-
नुष्य एकरां पसरला की पसरला !

तत्रैष विद्रुमच्छाया मरुमार्ग उवाधरः ॥

करोति कस्य नो बाले पिपासाकुलितं मनः ८१

“ हे कुमारिके ! तुझा अधरोष्ठ मार्गवाड देगांतील मार्गाप्रमाणें विद्रुमच्छा-
या (झावर झाडांची सावली नाही असा) आहे. यास्तव त्याच्या योगानें को-
णास पान करण्याची इच्छा होत नाही? पक्षी, विद्रुमच्छाया ह्मणजे पोंव-
ल्याची लाली ज्यावर मारने आहे असा तुझा अधरोष्ठ आहे. तेव्हां तो कोणा-
स पानाविषयी उत्कंठित करित नाही? अर्थात् सर्व सहृदय जनांस उत्सुक
करतो ! ”

निर्वाणदीपे किमु नैलदानं। चोरे गते वा किमु सावधानं ॥

बयो गते किं बनिताबिलासः। पयो गते किं खलु सेतुबंधः ८२

वेनालभट्ट.

“ दिवा बिझाल्यावर आन नेल घालून काय उपयोग? चोर गेल्यावर
‘ सावध रे सावध ! ’ ह्मणून हाकाटी करून काय फळ? व्य गेल्यावर विषयो-
पभोगांत काय भोज? पाणी ओसरून गेल्यावर मग पृल तो कशाळा? ”

कंधरां समपहाय कंधरां । माप्य संयति जहास कस्यचित् ॥

यां किलानमयतः स्वपूर्त्तये। दुर्भरात्किमुदराद्वियोगतः ॥ ८३ ॥

पुढांत एकाचें शिर वर उडाळें असतां हंसलें; त्यावर कोणी रुचि उभेला रु-
खो — “ एका पुरुषाचें शिर मानेपासून उडून बुईवर पडलें असतां हंस-

नें. का? तर त्यास असें वाटलें कीं, आपली भर करणाकरतां जें मला नेहेमी बां-
कवीत होतें त्या त्या दुर्भर उदरापासून माझा आज वियोग झाला, यांत काय
वाईट झालें? "

गवीडापत्रो नगजापहारी। कुमारनातः शशिखंडमोहिः॥

लंकेशमंपूजितपादपदाः। पायादनादिः परमेश्वरो नः॥८४॥

"या श्लोकांत शिवाचें व विष्णूचेही वर्णन आहे — (शिवपत्नी) वें
ल ज्याचें वाहन आहे. ज्यानें गार्वतीचें व्रण केलें, जो कार्तिकेयाचा बाप, ज्या-
नें चंद्राची कोर मलकावर पारण केली आहे, रावणानें ज्याच्या पदकमलांची
पूजा केली. असा अनादि शिव आमचें रक्षण करे. "

(दुसरा अर्थ करतांना वरील मल्लेक पदाचे पदिलें पदिलें असुर काटापाचें.
हें वावटल्या चरणातील 'अनादि' पदानें सूचविलें आहे.)

" (विष्णुपत्नी) गरुड ज्याचें वाहन आहे. ज्यानें गजेंद्राला (नकाच्या
तोडांतून) मोडविला. मधवा कंसाच्या कुबलपाशीं ठकीला मारला. जो मर-
नाचा पिता. ज्याच्या मुकुटावर मोगचे पीस खोवले आहेत. ब्रह्मदेव आणि शि-
व ज्याच्या पदकमलांची पूजा करतात, असा रामचा पति ——— "

चन्वारो धनदायादा धर्माग्नि नृप तस्कराः॥

तत्र ज्येष्ठावमानेन त्रयः कुप्यन्ति बांधवाः ८५

" धर्म (दान करणे), अग्नि, राजा, आणि चार हे धनाचे चार वांटेकरी -
आहेत. यामुळे यांच्या वडील भावाचा (धर्माचा) जेव्हां अवमान करावा, ते-
व्हां धाकटे तिन्ही बंधू कोपतात! "

दूरेऽपि श्रुत्वा भवदीयकीर्तिं। कर्णो हि तृप्तो न च चक्षुषी मे॥

तयोर्विवादं परिहर्तुकामः। समागतोऽहं नव दर्शनाय ८६

" आपली कीर्ति दूर पासून ऐकली असतां माझे कान तृप्त झाले, पण डो-
ळे झाले नाहीत. यामुळे त्यांचा तंडा मिटविण्याकरतां आपल्या दर्शनार्थ आलों आ-
हें. "

मणिः शार्ङ्गोद्धाटः समरविजयी हेनिनिहतो ।

मदक्षिणो नागः शरदि सरितः श्यामपुलिनाः॥

कलाशेषश्चंद्रः सुरतमृदिता बालवनिता ।

नविन्ता शोभते गमितविभवार्थिषु नृपाः ८७

भर्तृहरि.

“ माहाणवर घोसनेमें रत्न, रणांत जय पावून आलेला शूर घायाळ झाले-
ला, ज्याच्या गंदगंधकापासून मदमत्ताव द्यावाचा बंद झाला असा दही, शरद-
तून ज्याची बाळवंतें उपदी पडली आहेत अशा नद्या. ज्याची नुभवी कोर पात्र
उगडी आहे असा नंद, संसोगामें श्वात झालेली तरुण स्त्री. आणि अर्थिजमांस
दान करून निःस्व झालेले राजे, हीं सर्व आपल्या क्षीणत्वानें अत्यंत रमणीय-
दिसतात ! ” *

पगलं प्राप्य दुर्बुद्धे मा प्राणेषु दयां कुरु ॥

पगलं दुर्लभं लोकं प्राणा जन्मनि जन्मनि ८८

कीर्णा भटजी आपल्या पुत्रास उपदेश करताना :— “ मुला ! पगल मा-
स झालें असता प्राणावर अगदीं लोभ देवात जाऊं नको; मडकून जेवात जा !
कां. तर हे प्राण बेरुधा फुकाचे आहेत. जन्मोजन्मीं ठेवलेच आहेत; पण पगल
वर्गिक परम दुर्लभ आहे !! ”

बालत्वं च मृता माना दहत्यं च मृताः सुताः ॥

यौवनं च हता भार्या पातकं किमतः परं ८९

“ जन्म झाला तो आई मेली; तरुणपण आलें तो बायको मेली; आणि
स्नानारपण झालें तो मुलगे आटपले :— यापरतें पातक कोणतें ? ”

काकः कृष्ण पिकः कृष्णस्त्वभेदः पिक काकयोः ॥

वसंते समुपायाते काकः काकः पिकः पिकः ९०

“ काबळा काळा आणि कोकिळही काळा, तेव्हां दोघे सारखेच; पण व-

* वीर गोकाचें रामनामें आचार केले आहे तें पण प्रमाणें :—

शाणाक्षेय जया असा मणिरणी जो वीर घायाळला ।

संजोगें शिणडी अशा नवरूपू दहली न मत्ताबला ॥

ज्याची लब्ध शरदतून पुलिनें त्या विप्रणा बंदही— ।

वीजेचा मधु पावजनधन जो हे शोभनी सर्वही ॥

मन कर्तुं आसा कीं, कावळा तो कावळा, आणि कोकिळ तो कोकिळ ! ” ही ज्ञान्योक्ति आहे. समग्राम मनुष्या मनुष्याची पारंगत होते !

अंगुल्याः कः कपाटं महरनि कुटिले माधवः किं वसंतो ।
नो चक्री किं कुमालो न हि धरणिधरः किं द्विजिह्वः फणींद्रः ॥
नाहं घोरद्विमर्दी नमसि खगपतिर्नो हरिः किं कर्पांद्र ।
इत्येवं गोपकन्याप्रतिवचनजितः पानु वश्चक्रपाणिः ॥ ९१ ॥

उत्तर नायिकाच्या पंक्त्यंत मध्यरात्री कृष्ण आसा असतां राधेचा व त्याचा संवादः—

“ तार कोण नोशीतीं वाजवते ? — हे कुटिले (कर्मकरे !), मी माधव आहे— कोण वसंत ? — नाही, मी चक्री आहे— कोण, कुमाल ? — नाही, मी धरणीधर आहे— कोण, द्विजिह्व (तुमच्या सर्पांचा चहाड) सर्प ? — न-
हो, मी घोर सर्पांचे मर्दन करणारा आहे— कोण, नृगुरु आहेस काय ?
— नाही नाही, मी हरि आहे— कोण, वानर ? — याप्रमाणे त्या गोपकन्ये-
च्या उत्तरांनी ज्यास हार पारवी लागली. तो चक्रपाणि नुमचे रक्षण करे ! ”

व्याघ्रं च महाराजस्य सर्पं चैव महद्भयम् ॥

पिशुने चैव दारिद्र्यं तेन निष्ठंति जंतवः ९२

“ वाघाचे हायी मोठा आळस, वाघाचे हायी भय, आणि चहाडास दारि-
द्र्य, त्या तीन गोष्टी सुदैवेकडून एकेकाचे ठिकाणी आहेत त्यापुनच मगळ्या
जगाचा वचाव आहे ! ”

दृष्ट्वेकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्या दरा- ।

देकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबंधच्छलः ॥

ईषद्वक्त्रिमकंधरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा- ।

मंतर्हासलसत्कपोलफलका धूर्तोऽपरां चुंबति ९३

अमरुदानक.

कोणा पुरुषास दोन बायका होत्या. त्या दोघीही त्याच्या आवडत्या हो-
त्या. एकेसमयीं असें झालें, त्या दोघी महालांत एकेच जागीं बसल्या अस-
तां हा न कळत आंत गेला. तेव्हां भाषणावरच विरोध मीनि आहे असें दो-

शीस वाटण्याकरता त्या चतुर पुरुषांनं ही युक्ति केली :—

“ दोषीही अत्यंत मित्र अशा आपल्या स्त्रिया एकेच ठिकाणी बसल्या .
आहेत असे पाहून तो मागे गुपचुप गेला, आणि बिनीदाच्या मित्रांनं त्यानं ए-
कीचे डोळे आपल्या हातांनीं गणकन झांकले; आणि अंमळ बांकडी मान क-
रून हर्षरोमांचित होतात्या त्या धूर्तानं, येमानं जिचें हृदय उचंबळतं आहे,
भाणि आनत्या मान हंसल्यानं जिचे गाल मफुल्लित झाले आहेत अशा दुसऱ्या
स्त्रांचें बसून चुंबन केतं! ” — याममाणें दोषीसही आपापल्या मनांत वाटलें कीं,
मीच बबऱ्याची ज्यास्त आवडती आहे !

नो—रुर्जनजिह्वाच प्रतिकूलं विसर्पिणी ॥

परमतारणायेव दारुणा केन निर्मिता ॥ ९४ ॥

कवि नावेचें आणि चहाडाच्या जिभेचें श्लेषानं वर्णन करतो :—

“ (नोकापक्षी) , मयंक तीरासा लागणारी आणि दुसऱ्यास तारून नेण्या-
करतां झांकडाची केलेली . ”

“ (जिह्वापक्षी) , ज्याच्या त्याच्या मर्माचा उच्चार केल्यानं नेहेमी विरु-
द्ध लागणारी, आणि दुसऱ्यास फसवण्या करतां दारुण स्त्र० भयंकर होताती
विधात्यानं निर्माण केलेली . ”

रे रे कोकिल मा भज मौनं किंचिदुदंचय पंचमरागम् ॥

नो चैवामिह को जानीते। काककदंबकपिहिते चूते ९५

“ रे कोकिला ! असें मौन धरून बसूनको, पंचमस्वर किंचित तरी काढ;
नाहीं तर कावळ्यांच्या मंडळींत या आंब्याच्या झाडावर तुला कोण ओढवतो ! ”

कराबिब दारीरस्य नेत्रयोरिव पक्ष्मणी ॥

अमोक्षमपि कुर्वन्ति तन्मित्रं मित्रलक्ष्णं ९६

“ तोच खरा मित्र कीं जो, हात जसे दारीरास, किंवा पापण्या डोळ्यास.
ताममाणें केवळ स्वतःच्या घेरणेनेंच जो सर्व कामीं उपयोगी पडतो ! ”

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं ।

भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पयःजातं ॥

इत्थं विचिंतयति कोवागते द्विरेफे ।

हा हंत हंत नलिनी गज ऊज्जहार ९७

“ गत्र जाईल, चांगली पहाट होईल, सूर्य उगवेन, आणि सर्व कष्टेक्षि-
प्तलील.— त्याप्रमाणे कमळांत गुंतलेला ज्वर जो मनाचे संकल्प करतो -
गाहे नीच हत्तीने देहासकट ते पार उपटून टाकले ! ”

गर्जसि मेघ न यच्छमि तोयं । चानकपर्षा व्याकुलितोऽहं ॥

दैवादित इदि दक्षिणानः । क त्वं स्वाहं क च जलपानः ९८

चानकपर्षा मेघाम उद्देशून बोलतो :—“ हे मेघा ! तूं नुसता गर्जतोस
नात्र, पण वृष्टि करीत नाहीस : हा मी चानकपर्षा पहा कसा तान्हेने व्याकूळ
होऊन गेला आहे ! अरे, विचार कर कीं जर देवेंकरून इतक्यांत दक्षिणेचा
शरा सुटला, तर तूं कोठें, मी कोठें, आणि जलवृष्टि कोठें अशी गत होऊन
जाईल ! ” ही अभ्योक्ति आहे. जोवर हानांत आहे तोवर सत्पात्री दान
केल्याचें श्रेय पदगत घेऊन देवाचे : कां की, वैभव केळा जाईल याचा काय
नेम सांगावा !

वार्त्ता च कोनुकवती विमला च बिद्या ॥

लोकोत्तरः परिमलश्च कुरंगनाभः ॥

तेलस्य बिंदुश्च वारिणि दुर्निवार— ।

मेतत्त्रयं प्रसरति स्वयमेव लोके ॥ ९९ ॥

“ मधुत चानी, उत्कृष्ट विद्वता, आणि मृगनाभीचा (कस्तूरीचा) डोळे-
नर परिमल, हीं तीन तेलाचा बिंदु जसा पाण्यांत त्याप्रमाणे आपोआप बी-
होंकडे पसरतात ! ”

मारस्य मित्रमसि किंच सुधामयुग्व ।

शंभावधि प्रणयितां मरुती करोषि ॥

विश्वासपात्रमसि यद्विषतोस्तयोर— ।

प्येतन्न च मरुतिशुद्धतनोश्चरिबं ॥ १०० ॥

“हे चंद्रा! तूं मदनाचा मित्र आहेस, व तसाच शिवाचाही आवडता आहेस. ते परस्पर वास्तु असतांही तूं दोघांचें स्नेहपात्र झाला आहेस हा तुझ्या स्वभावसिद्ध गुद्दपणाचा (शुभ्रपणाचा, पक्षी, मनाच्यासरळपणाचा) महिमा होय ! ”

को न याति यदां लोके मुखे पिंडेन पूरितः ॥

मृदंगो मुखलैपेन करोति मधुरध्वनिं ॥ १०१ ॥

“ नोंद भरलें असतां कोण या जगांत वरा होत नाहीत : पहा. मृदंग सुद्धा तसें केव्हांनें मधुर ध्वनि करायाला लागतो ! ”

काचं मणिं कांचनमेकसूत्रे । मुग्धा निबध्मन्ति किमत्र चित्रं ॥

विचारवान् पाणिनिरेकसूत्रे । स्वानं युवानं मघवानमाह १०२

“ स्वभावतःच मुग्ध अशा ज्या स्त्रिया त्या कांच व सोन्याचे मणी एकाच सूत्रांत (गळेसरीत) ओंवतात यांत काय आश्चर्य आहे ? पहा की, येवढा बुद्धिमान् पाणिनि, पण त्यानें एकदां एकाच सूत्रांत श्वा (कुत्रा), युवा (तरुण), आणि मघवा (इंद्र) या निघांस ओंवून दिलें ! ”

जनस्थाने भ्यातं कनकमृगतृष्णाकुलधिया ।

वचो वैदेहीति मतिपदमुदश्च मलपितम् ॥

रुतालं काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु रचना ।

मयासं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता १०३

पनतृष्णोमुहें आपली झालेली विटबना कोणी याचक वर्णितो :—

“ अहो ! माझ्यांत व गमचेद्रांत काय उणें आहे ? मी त्याची सर्व लुति केेली ! कशी ? — (रामपक्षी) तो स्वर्णमृगानें लोभाबला जाऊन जनस्थानांत* त्याच्या मागें फिरला; पुढें मीता नाहीशी झालीसे पाहून विन्नांतःकरण होत्साना पावलोपावलीं ‘ हे जानाक ’ असा डोळ्यांत अश्रु आणून तिचीं प्यासच त्यानें घेतला; शेवटीं रावणाची बातमी लागल्यावर त्या लंकापतीही पौदसंग्राम करून त्याची मरुकपंक्ति बाणांनीं उडविली ; —

* लोकसंख्यास नाशिक द्वागनात येथल्या प्रदेशाचें पूर्वीचें नांव ‘ जनस्थान ’ येथेंच स्वर्णमृगाचा वनांत वसवला हें लोकांप्रसिद्ध आहे. — या राज्याचा विशेषार्थ ‘ जन-स्थान ’ (लोकांची बली) हा उपद्रव आहे.

(कविपत्नी) भीही धनाशायिणी जें मृगजळ त्याच्या पाठीस लागून धनिकांच्या दारोदार हिंडली; पावलोपावडी ' मला या ' असें दैन्यपूर्वक सगहूर स्वरानें ज्या त्यापाशीं हाटलें; आणि दुष्ट व अर्धन मशा धनिकांच्या कपाळावर आपल्या त्रामरूप दर्शनानें आठ्या पाडविल्या; — — — पण रामास सरते होवरीं सीता मास होऊन कुश व लव हे दोन पुत्रही झाले; त्यापमाणें कुशल-वस्त्र-ता- (धनसंपन्नता) मात्र मला माप झाली नाही ! ”

राजा कदाचित् संध्यामासोत्समाह —

परिपतति पयोनिधौ पतंगः ।

ततो बाणः प्राह — सरसिरुहामुदरेषु मनभृंगः ॥

ततो महेश्वरः कविः — उपवनतरुकोटरे विहंगः ।

ततः कालिदासः प्राह — युवनिजनेषु शनैःशनैरनंगः १०४

— — भोजप्रबंधः

“ एके समर्थी भोजराजा संध्याकाळची भोजा पाहान होत्सता झणाला —
— पहा! पतंग (मृग) समुद्रांत चुरतो आहे —

तेव्हा बाण झणाला : — कमळांच्या गाभ्यांत मध्यास मोठाचलेला भृंग
(भुंगा) गुंठून पडतो आहे —

नंतर महेश्वर स्मरणतो — बाणांनीं झाडांच्या कोठ्यांत विहंग (पक्षी)
जाऊन दडतो आहे —

शेवटीं कालिदासः — तरुण स्त्रियांच्या हाथीं अनंग (मदन) हळू-
हळू संचार करतो आहे — — ”

धनुः पोष्य मोर्वी मधुकरमयी चंचलदृशा ।

दृशां कोणो बाणः मुद्दपि जडात्मा द्विमकरः ॥

स्वयं वैकोऽनंगः मकलभुवनं व्याकुलयति ।

क्रियासिद्धिः सत्त्वं भवति महतां नौपकरणे १०५

“ पहा! मरुताचें धनुष्य काय तर पुष्पः — धनुष्याची दोरी तरी कशी? तर अ-
मरांची; — बाण कोणता? तर चंचल नेत्री ज्या तरुण स्त्रिया त्यांच्या शेज्यांच्या को-
परा (कटाक्ष) ; — साह्यकारी तरी कोणी मोठा समर्थ? — तो तर जडात्मा (वं-

दबुद्धि; पक्षां, जन्मपय) असा चंद्र;—आणि स्वतः काय नो एकरा:— पण इतकें मसतां ही हा अनंग (ज्याला शरीरही नाही!) सगळ्या विश्वास व्याकुळ करून सोडतो. तेव्हां घोर जे आहेत त्यांची क्रियासिद्धि त्यांच्या अंगच्या सामर्थ्यावरून केवळ पडते, उपकरणांत ह्मणजे त्यांच्या जवळ असणाऱ्या साहित्यांत (सैन्यांत, शास्त्रांत वगैरे) काय जीव आहे ! ”

रथस्थेकं चक्रं भुजगयमिताः सप्तनुरगा ।

निरालंबो मार्गश्चरणविकलः सारथिरपि ॥

रथिर्यत्येवांतं प्रतिदिनमपारस्य नभसः ।

क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे १०६

हाही श्लोक बरच्याच तात्पर्यावर आहे:— “सूर्याची सामग्री पहा! रपाला चाक एक; घोडे अडनीड सात; त्यांचे दोर कळकळीत असे साप; मार्ग निराधार; आणि सारथि पाहिला तर व्यंग (ज्याला मांड्या नाहीत असा— थोडा); पण घेवढ्या अडचणी असतांही अपरंपार जें आकाश तें प्रतिदिवशीं लंघून सूर्य जातो! तेव्हां क्रियासिद्धि साधनांवर नाही, तर मनुष्याच्या अंगच्या हिमतीवर होत असते ! ”

नपुंसकमिति ज्ञात्वा मियाथैमेषितं मनः ॥

तनु तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयं १०७

“ मन हें नपुंसक जाणून मियेकडे पाठविलें; पण तें कसलें लबाड! तें तिचे हाथीं रममाण झालें! — तेव्हां पाणिनीनें आह्मांस फसविलें ! ”

दोषाकरोऽपि कुटिलोऽपि कलंकितोऽपि ।

भिनावसानसमये विहितोदयोऽपि ॥

चंद्रस्तथापि हरबद्धभतामुपैति ।

नैवाश्रितेषु गुणदोषविचारणा स्यात् १०८

“ चंद्र हा दोषाकर (दोषांची स्थाण; मदोषसमयीं सगळ्याकांठीं प्रकाश करणारा), कुटिल (दुष्ट; चांकडा), कलंकित (दोन्ही अर्थ स्पष्टच आहेत), आणि भिवाच्या (पक्षां, सूर्याच्या) अंतकांठीं उदय पावणारा, असा आहे: तरी

शिवास तो अत्यंत मिय आहे. तम्हान प्रभु जे आहेत ते आपल्या आश्रिताचे गुण-
दोष पाहून नसताना ! ”

आश्वास्य पर्यंतकुलं तपनोष्णतम- ।

मुद्गमदाबविधुराणि च काननानि ॥

नानानदीनद्वानानि च पूरयित्वा ।

रिक्तोऽसि यज्जलद सैव तत्रोत्तमधीः १०९

“ हे मेघा ! सूर्याच्या उन्हातून तापलेले पर्वत व वणव्यातून पेटलेलीं रातें पांवी पी-
डा हरण करून आणि शेंकडो नद्या व नदडी भरून टाकून तूं रिक्त झालास, हेच तु-
झ्या वैभवास अत्यंत भूषण झालें ! ” ही अन्योक्ति आहे; व हिचा गर्भित अर्थही
उपड आहे.

स्तनपुगमश्चत्मानं समीपतरवर्तिहृदयकोशाग्रैः ॥

चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणां ११०

कादंबरी.

पोपट राजाची क्लृप्ति करतो :— “ हे राजा ! तुझ्या शत्रूंच्या स्त्रियांचें
स्तनपुग अश्रूंनीं त्हांत होत्सालें व विमुक्ताहार (त्यक्त भोजन; पक्षां मुक्ताहाररहि-
त) होऊन जवळच्या शोकाग्नीची उपासनाच करतें आहे काय असें वाटतें ! ”

साधारणतरुबुद्ध्या न मया रचितस्तबालबालोऽपि ॥

लज्जयसि मामिदानीं वंपक भवनापिवासितैः कुसुमैः १११

“ हे चांफ्या ! तूं कोणी यःकश्चित् वृक्ष असशील अशा समजुतीनें नी तुला
तुमनें आडेंही रचलें नाहीं. पण तोच तूं आतां परभर वास भरणाच्या कुलांनीं अला
माजवतो आहेस ! ” ही अन्योक्ति आहे. मंदरितन्यावरून वगैरे न्याची आपण अ-
वगणना केेली असतां जो पुढें नांवा लौकिकास आला अशा चाकरास, शिष्यास-
वगैरे ही लागते.

कस्येयं तरुणि प्रया पथिकनः किं चेष्टमस्यां पथः ।

धेनोर्वा इत माद्विषं बधिररे वारः कथं मंगलः ॥

सोमो वाऽथ दानैश्चरोऽमृतमिदं तनेऽधरे द्रव्यते ।

श्रीमत्यांघ्र विलासकंदर सखे यदोचने तन्पिन्न ११२

कोणी पांथ एका पाणपोडेंवर पाणी व्यावयास आला यमतां नेथें एका तरुणी-
स बाहून झणतो:— “ हे तरुणि! ही पोडे कोणाची आहे?— हे पांथा, आम-
ची.— हींन पिण्यास काय आहे?— पय— गाथाचें कीं स्मृतीचें?— रे बहि-
या, बार: (उद्दक).— सोमवार कीं ज्ञानवार?— नाहीं नाहीं. हें अमृत आहे:—
— कोणतें? नुष्ट्या अधराचे ठाणीं दिसत आहे तें काय?— हे चतुर व स्कंदर पां-
था, नुला जें हवें तें या ! ”

अमंत्रमक्षरं नास्ति नास्ति मूलमनोषधं ॥

अयोग्यः पुरुषो नास्ति योजकस्तत्रदुर्लभः ११३

“ कोणतेंही अक्षर मंत्राखेरीज नाहीं. मुळी ओषधा खेरीज नाहीं, किंवा
पुरुष योग्यतेखेरीज नाहीं! योजक मात्र पाहिजे ! ”

कमलासनकमलेक्षणकमलारिकिरीटकमलभृद्वाहैः ॥

नुतपदकमला कमला करधृतकमला कगेतु मे कमलं ११४

“ ब्रह्मदेव, विष्णु, शिव, आणि चरुण (?) हे जिच्या पदकमलाची स्तुति
करताना, आणि जिच्या हातांत कमल आहे, अशी लक्षां माझे पुष्कळ कल्याण-
करो. ” या आर्थेंन सर्वत्र अनुप्रास आहे.

उपवाभिनमेघनादं मज्जमितदशाननं रमितरामं ॥

रामायणमिव सुभसं दीपदिनं हरतु वो दुरितं ११५.

कवि रामायणाचें आणि दीप्तेनाचें (दिवाळीचें) साम्य वर्णन करतो:—

“ (रामायणपक्षां) ज्या काव्यांत मेघनादाचा (दुर्द्विजाचा) उपशम (अं-
त) आहे, रावण कोपायमान झाला आहे, आणि राम आनंदित झाला आहे:—

(दीपदिनपक्षां) पावसाच्या नुकताच गेल्यामुळे मेघांचा गडगडाट ज्यांन ना-
हींसा झाला आहे, वानांच्या दशा (टोकें) ज्यांत मज्जमित झाल्या आहेत, श्वि-
क्षांज ज्यांन मोठा उत्सव मास होतो,— असा हा सण तुमच्या पातकाचें हरण करो ! ”

आहारे विरतिः समस्तविषयग्रासे निवृत्तिः परा ।

नासाग्रे नयने तदेतदपगं यच्चैकतानं मनः ॥

मौनं चेदमिदं च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते ।

तद्भूयाः सखि योगिनी किमसि भोः किं वा वियोगिन्यसि ११६

पत्नीत्या विरहामुहं उराम झालेन्या एका स्त्रीस तिन्नी सखी विचारतेः—

“ हे सखि ! तू जेवण टाकलेस, सर्व विषयांपासून अत्यंत पराङ्मुख झालीस, ना-
कावर दृष्टि लावून बसली आहेस, तसेंच तुझे मन केवळ एकाच झालेसं दिसत आ-
हे, मोन धारण केले आहेस, सर्व विश्व तुला शून्य आसते आहे,— तेव्हा सांग
तू योगिनी / योगधारण केलेली, आहेस की वियोगिनी (विरहिणी) आहेस ! ”

किमिदुः किं पयं किमु मुकुरबिंबं किमु मुग्धं ।

किमञ्जे किं पीनं किमु मदनबाणो किमु दृशो ॥

खगो वा गुच्छो वा कनककलशो वा किमु कुक्षो ।

तडिद्वा नाग वा कनककलनिका वा किमबला ११७

कवि कोणत्या रूपवतीचे वर्णन करतो :— “ हा चंद्र आहे की कमल आ-
हे, की आरग्य आहे, की तोड आहे !— हा कमल आहे, की मासे आहेत, का
मदनाचे बाण आहेत, का डोळे आहेत !— तसेंच हे कोण ? चक्रवाक, कुलाचे झेंडे,
फवर्णाचे कलश, की कुच !— तशीच ही बीज आहे काय ! की चंद्रणी, की मोन्या-
ची वेडी, की स्त्री ! ”

अनिलंपरुतप्रयासयोर्मलिनाभ्यंतरयोर्धीरयोः ॥

स्मृतिमोक्षपरन्वमेतयोरुचिने लोचनयोर्मृगीदृशः ११८

“ जे डोळे अनिलप्रवाविषयी / कर्णमदेजापयंत पोंचण्याविषयी ; वेदोद्धृष-
ना विषयी, उकल आहेत, ज्याचे अभ्यंतर मलिन आहे (एके अर्था, काजठाने,
दुसऱ्या अर्था जे मलिनांतःकरण आहेत), जे अधीर आहेत (चंचल ; विवेकशून्य),
जे स्मृतीचा (स्मरणाचा ; शास्त्रादिकांचा) लोप करतात हे डोळेच आहे ! ”

विद्वज्जनसभामध्ये नारीमथमसंगमे ॥

रणे शिपुसमाकीर्णे कीन कातरतां ब्रजेत् ११९

“ पंडितांच्या समाजांत, स्त्रींच्या माध्यमिक समागमाचे वेळी, आणि रणांग-
णांत शत्रूंची पद्धत्याने गांठ पडली असता कोणाचा उर धडाडत नाही!”

अकस्मादागारे रहसि मिलितापि प्रियतमा ।

समाश्लिष्टा नागंतुकपिशुनभीतेन मनसा ॥

अथैषा मामज्ञं निपुणमथ सावज्ञमथवा ।

न जाने किं मेने प्रतिपलमतस्ताम्यति मनः ११९

कोणी कवि स्वानुभूत एक चमत्कारिक रत्नांत वर्णितोः— “ माझ्या पि-
येची आणि बाही अकस्मात् एकीकडे गांठ पडली असतांही मी तीस आशिंगि-
नी नाहीः कां कीं न जाणों इतक्यांत कोणी आले तर तें सर्वांस कळेल असा मला
धाक वाटला! पण आतां माझ्या मनाला सारखा चुरचुर लागून गेली आहे कीं,
त्या माझ्या रुतीवरून ती मला अज्ञान समजली, पक्का समजली, कीं तिची मीं
अवज्ञा केली असें तीस वाटले, कायजणें!”

पानुबो निकषग्रावा मतिहेम्नः सरस्वती ॥

प्राज्ञेतरपरिच्छेदं वचसेव करोति या १२०

“ मति हें व कोणी सोनें हें जिच्यावर तेव्हांच कसलें जाऊन एवढ्या वचनांत-
च जी शाहाणा व मूर्ख यांचा भेद कळवते, त्या सरस्वतीस नमन असो. ”

वेणी उयामा भुजंगीयं नितंबान्मस्तकं गता ॥

वक्त्रचंद्रसुधां लेटुं सादसिंदूरजिह्वा १२१

कोणी कवि वेणीवर उत्प्रेक्षा करतोः— “ मला वाटतें, ही वेणी काळी
सर्पाणि आहे। आणि ही मुखचंद्राच्या ठायीं असणारें जें अमृत तें आपल्या
सिंदूररूप लातजिभेनें चाटण्याकरतांच नितंबस्थलापासून वर गेली आहे का-
य!” वेणीचा शेवटाशीं निमुळता होत गेलेला आकार, पेडांची बीण, आणि
दुसऱ्या शेवटाशीं होत जाणारा पसरटपणा, तसाच काळा रंग, हे सर्व बरील उ-
त्प्रेक्षेचे अवयव होत; आणि बायका भांगांत बोंदूर पालताताना यावरही बरील
प्योकांत लक्ष्य आहे.

भूमौ स्वन्नितपादानां भूभिरेवावलंबनं ॥

त्वयि जातापराधानां त्वमेव शरणं मम १२२

कोणी सक परमेश्वरास स्मरणतो :— “ हे देवा ! मूढीवर पदस्तरलन झाले असतां स्मरणजे पाय अडखळता असतां त्या मनुष्यास सांबरणारी पुनः मूढीच; त्याचप्रमाणे आत्मा मनुष्यांच्या हातून अपराध झाले तरी तुझ्याकडेच पुनः आत्मास येणे आहे; कारण तुजशिवाय दुसरें कोण जाते आहे ? ”

दंतावलिर्विगलिता गलितं शरीरं ।
केशाश्च फेनधवला नहि मे विषादः ॥
एणीदृशो युवनयः पथिमां बिलोक्य ।
तातेति भाषणपरा शतकुंतघानः १२३

कोणी विषयलंपट पुरुष वृद्धत्वावस्था आली असतां खेद मदश्चिंतित करतो :— “ माझे दंत पडले, शरीर धकलें, केश फेंसाप्रमाणे पांढरे पडू झाले; इत्यादि गोष्टींचा मला खेद वाटत नाही— परंतु हरिणनयना ज्या तरुण स्त्रिया त्या मला वाटत आठ आन्या असतां ‘ बाबा ’ शब्दानें मला बुर होण्यास वगैरे सांगताना, तो शब्द मला शोभर आल्याप्रमाणे ऐकतो ! ”

ज्वलति चलिनेधनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणं कुरुते ॥
मायः स्व महिमानं स्तोभात्पनिपद्यते हि जनाः १२४
शाकुंतल.

“ सर्पण चाळवले असतां अग्नि पेट घेतो, साप उंबवल्या बरोबर फडा काढतो; सारांश, तेजस्वी जे असतात त्यांस राग भाणला असतां ते आपला मनाव नत्सर्णी पगट करतात. ”

असहृन्नो नायं न च वरगुणैरेष रहितः । ।
प्रियो मुक्ताहारस्तव चरणमूले निषतितः ॥
गृहाणेनं भद्रे व्रजतु तव कंठप्रणयिता— ।
मुपायो नास्त्यन्यस्तव हृदयतापोपशमने १२५

कोणी नायिका नायकावर ठसून तिनें गळ्यांतील हारबीर पार तोंडून फेंकू-

न दिने. तेन्ना तिची एक सखी तिच्या पायांशीं पडलेल्या हारास बाढ्यात्कारा-
उद्देखून बोलून खेजोकीनें तिच्या बल्लाविषयीं तीस सांगते :—

“अगे सखि! हा सहज (बाटोळा; पक्षां, स्तब्धील) नाहींसा नाहीं;
नसाच बरगुणांनीं (चांगल्या दोऱ्यांनीं; पक्षां, बरास जे गुण असावे त्यांनीं)
ही हा कमी नाहीं; हा तुझा मुक्ताहार तुझ्या पायांशीं पडला आहे (पक्षां, तु-
झा मित्र स्वकमोनन होत्सता तुझ्या पायां पडतो आहे); तर हे गडे, याला
जबळ पे; आणि हा तुझ्या गळां पडो: कारण तुझ्या हृदयाचा ताप शामण्यास
दुसरा उपाय नाही! ”

यास्यति जलधरसमयस्तव च समृद्धिर्लघीयसी भविता ॥

तटिनि तरद्रुमपातनपातकमेकं चिरस्थायि ॥ १२६ ॥

कोणी कवि वर्षाकाळीं फुगलेल्या नदीस उद्देखून झणतो :— “ हे नदि!
हा वर्षाकाळ निघून जाईल, च तमेंच तुझे हें वैभवही फार टिकेलसें नाहीं: पण -
तीरावरील झाडांस तूं उपडून टाकिलेंस हें पातक मात्र तुला चिरकाळ जडेल! ”
ही अर्थांतच अन्योक्ति आहे.

केवाः संयमिनः श्रुतेरपि परं पारं गते लोचने ।

अंतर्वस्त्रमपि स्वभावशुचिभिः कौण्टिह्जानां गणैः ॥

मुक्तानां सतताधिवासरुचिरं बसोजकुंभद्वय- ।

मित्यं तन्वि वपुः प्रज्ञांतमपि ते स्तोभं करोत्येव नः १२७

मनूहरि.

“ हे नन्वि! तुझे कैस संयमा (बांधलेले; पक्षां, जितेंद्रिय) आहेत; तु
झे डोळे शुद्धीच्या (कर्णाच्या; वेदाच्या) ही पार गेले आहेत; तुझ्या मुक्ता-
चेडाशीं स्वभावतःच स्वच्छ (शुभ; निष्पाप) अशी द्विजपंक्ति (दोनी अर्थ
मसिद्धच आहेत) आहे; आणि तुझे स्तनद्वय मुक्तांच्या (मोत्यांच्या; पक्षां,
जीवन्मुक्त पोण्यांच्या) निरंतर सहवासानें पवित्र झालेले आहेत; — मग ये-
वढीं, यांनींही सामघी जबळ असतां ही तुझे शरीर आमच्या मनास सुब्ध-
कां द्वेषं करतें? ” *

* वरील श्लोकाचें माळन भाषांतर चंद्रिकांनीं असें केले आहे :— (पुढील पृष्ठ पहा.)

श्रीगमे मृगयां गतेऽपि धनुषा बाणे समारोपिते।

ऽप्याकर्णानगतेऽपि मुष्टिगलितेऽप्येनांगलपेऽपि च ॥

न त्रस्मे न पलायितं न बभूवि नोत्कपितं नोद्धतं ।

मृग्या महारागं करोति दधितं कामोऽयमित्याशया १२८

“ गम मृगयस्य गेता असतां त्यागे धनुष्यावर बाण ठवता. कर्णप्रदेशापर्यन्त ओदता, आणि एका मृगावर लक्ष्य धरून तो त्याच्या अंगावर सोडून दिता;—पण इतकें केले तरीही त्याची स्त्री हरिणी ज्यादी नाही, पळाली नाही, बकिन झाली नाही, आणि कंपरी पावली नाही : कोणता तरी अस अर्थां ज्यांनि झाली कीं. हा मदनच आहे; व साड्या स्वाधीन पास करण्याकरतां हा यावर बाण टाकतो आहे! ”

चांचल्यमुच्चैः श्रवमस्तु रंगान् ।

कोटिल्यमिंदोर्विषतो विमोहः ॥

इति श्रियाऽशिक्षि महोदरेभ्यो ।

न वेद्यि कस्माद्गुणवह्निगेधः ॥ १२८ ॥

कोणी कवि लक्ष्मी आणि सरस्वती यांच्या विरोधास अनुलक्षुन बघतो:—

“ लक्ष्मीने आपल्या भावंडापासून एक एक गुण घेतला — उच्चैः श्रव नामक अज्यापासून चांचल्य, चंद्रापासून कुटिलपणा, आणि विषापासून उन्मादरुपणा: पण गुणिजनांशीं विरोध करण्याचा गुण ती कोणापासून ठिकती ठें कळत नाही! ”

विद्यासिनी कांचनपट्टिकायां पार्श्वपंकैर्विरही बिलिरव्य ॥

तस्याः कपोले व्यमिश्रन् पवर्गं। ओष्ठे तवर्गं चरणे टवर्गं १२९

“ कोणा विरही पुरुषानें सोन्याच्या चित्रकलावर चंदनाच्या रसानें आपल्या प्रियेची तजवीज काढून तिच्या गालावर पवर्ग, अधोछावर तवर्ग, आणि पायांवर

ओष्ठे मयमज्जित केता नयन क्लेशनही पावले ।

मंतवंचन मुनिर्मल द्विजगर्भां जें सर्वदा मयिनें ॥

मुक्तीचा मननाधिरास मूर्खीं मरूनताही मनीं ।

पेमें शान्त शरीर नाप करिने को मोग वा कापिनी ॥

विमत्या बरणाच्या गेवरीं आशांनरकारांनें नवान श्लेष आपण जोडून वावुरीनें घालून दिता आ-
हे हे मारिक रावणागळ्या उत्तान वेढेदख !

रवर्ग पापमाणे वर्ण मिहिने. "

अभिमाप स्पष्टच आह्ने की निन्दी स्थाने अनुक्रमे करुन ओष्य, दंत्य, आणि पृथ्व्य होत ! "

हारो नारोपितः कंठे मया विश्लेषशीरुणा ॥

इदानीमंतरे जाताः सरिन्मागरदुर्गमाः १३०

हनूमन्नाटक.

गम विग्रहातुर होत्याता पूर्वस्थिति आठवून झणतो :— " ज्या मला पूर्वी विग्रह इनका सहन होत नसे कीं गळ्यांतला हार देखील मला शत्रुसारखा वाटे, त्याच माझ्या मध्ये आणि मानेमध्ये आतां नद्या, सागर, पर्वत इत्यादि झाले आहेत ! "

मनस्वी धियते कामं कार्पण्यं न तु गच्छति ॥

अपि निर्वाणमायानि नानलो यानि शीततां १३१

" मनस्वी झणजे थोर मनाचे जे भयनान ते मरून जातात, पण दैत्य कधीही पत्करीत नाहीत. यहा! अधि बिझून जातो; पण कधी थंड झाला आहे काय ? "

न संध्यां संधने नियमितनिमाजां न कुरुते ।

न वा मौंजीबंधं कलयति न वा सौनतविधिम ॥

न रोजां जानीते व्रतमपि हरेर्नेत्र कुरुते ।

न काशी मक्का वा शिवशिव न हिंदुर्न यवनः १३२

" संध्या करीत नाही, व निमाजही पढत नाही; ज्याला मुंजही नको, व सुनेचीही गरज नाही; गेजा माहीत नाही, व एकादशीही करीत नाही; जो काशीमाही मानीत नाही, आणि मक्केलाही विचारीत नाही; — एकून हर हर! जो थड हिंदुही नाही आणि मुसलमानही नाही ! " ❦

❦ बरीच पद्यावरून ब्रह्मपाणेंच गेल्या शतकांत पर्माच्या संस्थानें बरीच चतुर्विध झाडी असावी जसें दिसते. झणजे आनीकडे तीस चाडीस वेंचें गिम्समधुचा मभाव जसा गानत आहे, मलाच या पूर्वी पळेण्या पैंगबगवादी बोधेंकडे मातत असावा असें अनुमान होतें. बरीच थोडानीच वर्णन सध्या ज्या काडीं शेंकडीं घडण्यांस बोझापा करू केला असतां बुरतेपणां जागेत. कित्येकांची नव आत्म्याच्या कारणाविषयी अशी जबरदस्त आवुरता दृष्टीस पडते कीं, मकाडीं विकळ होऊन पुढासादेवांबरोबर

कन्याप्रसूतस्य धनुःप्रसंगात्। मन्नादिनोऽगाहितवैभवस्य ॥
धनंजयाधीनपराभवस्य। शीतस्य कर्णस्य च को विशेषः १३३

दुर्योधनमित्र कर्ण आणि शीत पांचर श्लेषः— “ कर्णांत आणि शीतांत का-
य भेद आहे? दोघांचाही जन्म कन्येपासून (कुंतीपासून—कन्याराणीपासून) ; दो-
घांसही धनुःप्रसंगाने (धनुष्याच्या योगाने— धनुःगर्भासुद्धे) बळ येऊन त्यांचा अति-
शयित मन्नाव मगद होतो; आणि दोघांचाही पराजय धनंजयाच्या [भर्तृनाच्या
— अग्नीच्या] आधीन । ”

परबादे दशावदनः पररंध्रनिरीक्षणे महत्स्वाक्षः ॥

महत्तदृग्निद्वरणे बाहुमहत्स्वार्जुनः प्रिमुनः १३४

“ खल हा दुसऱ्याची निंदा करताना दशासुखाचा गवण बनतो. दुसऱ्याचे उणें
पाहण्यांत महत्त्वनेत्र डुंद होतो. आणि सज्जनांचे द्रव्यद्वरण करताना कान्तेर्वाद्यामहा-
णें हजारबाहु धारण करतो ! ”

सदा वक्रः सदा रुष्टः सदा पूजापेक्षते ॥

कन्यागतिस्त्रिभुवनं नित्यं जामाना दशमो ग्रहः १३५

कोणी विनोदी कवि जांचयाचे आणि ग्रहांचे मास्य वर्णितोः— “ जामान हा
दहावा ग्रहच होय. कसा? नेहेमी वक्र स्थानजे मापल्याच कुर्यांत ममणारा, नेहे-
मी रुसलेला, नेहेमी ममताविना पाहिजे! अज्ञांत दोहोंन एक मात्र मोठा भेद आ-
हेः— ग्रह नेहेमी गतीवरून चळतो, पण हे बाबा कन्याराणीस धरून जे एकदां
बसनात ते मग हाऊत नाहींत ! ”

जले तेलं खलं गुह्यं पात्रे दानं मनागपि ॥

पात्रे शाल्म्यं स्वयं याति बिस्मरं वस्तुवाक्तिनः १३६

“ पाण्याचे ठायीं तेल, खलाचे ठायीं एकादी गुप्तगोष्ट, सत्ताचाचे ठायीं केले-
नियानांचे पठन, दुषारी पंढरीच्या पत्राकेमधीर नृकागम महागजांचा गाथा, तिसरे महरीं योगा-
भ्यास, सायंकाळी पाळयांची सुरम पर्वे, आणि गरीं वेडेनसार ईश्वरपुमशरीरभोजन! ते-
ळां एकेंदर पत्राव काय की, सारे शोदरीं ईश्वर ज्या दारानें हाक मारीत तिकडून आन पुलास-
ना तयाही !

में अन्यही दान, विचक्षण शिष्यास शिकवनेमें शास्त्र हीं सर्व केवल सभाजनः-
न वक्तृमाहात्म्यासब विस्तार पावतान ! ”

वरं द्रिद्रः श्रुतिशास्त्र पारगो ।
न चापि भूर्खो बहुरत्नसंचयतः ॥
सुलोचना जीर्णपटाऽपि शोभते ।
न नेत्रहीना कनकैरलंकृता १३७

“वेदशास्त्रांत पारंगत झालेला असा द्रिद्रही असला तरी बरा, पण जडा-
बाचे रागिने पानलेलाही मूर्ख नको; पहा कीं, जिचे डोळे फरेख आहेत अशी
संदर स्त्री जीर्णवस्त्र नेसली असतांही शोभते, पण जिचा डोळे नाहीत ती सो-
न्यानें मढबून टाकली असतांही शोभत नाहीं. ”

आशा नाम मनुष्याणां काचिदाश्चर्यशृंखला ॥
यथा बद्धाः मधावन्ति मुक्तास्मिष्टंति पंगुवन् १३८

“आशा ही कोणी आश्चर्यकारक शृंखला होय! कशी? तर तिनें जे बद्ध-
होतान ते धातुं लागतान; आणि तिजपासून मुक्त जे झाले ते पांगळ्यासारखे
जागळ्या जागीं बसतान ! ” ह्मणजे जे द्रव्याच्या आशेला गुंतलेले असतात त्यां-
स नेहेमीं यातायात करावी लागते; आणि जे निरिच्छ असतात ते खुवाळ स्वातंत्र्या-
नें बागतात.

आलस्यं स्थिरतामुपैति भजते चापल्यमुद्योगितां ।
मूकत्वं भिनभाषितां विननुते मौढ्यं भवेदार्जवम् ॥
पात्रापात्रविचारणाविरहिता यच्छत्युदारात्मतां ।
मानर्लक्षि तव प्रसादब्रह्मतो दोषा अपि स्युर्गुणाः १३९

कवि लक्ष्मीचा मन्नाब वर्णन करतो :— “ श्रीमंताचे शार्पां आळस असला
तर तो स्वैर्ष्य ह्मणगीरपणा हे नांव पावतो; चापल्य ह्मणजे रिकाम्या उलाढाली कर-
ण्याचा असला, तर त्यास उद्योग हे नांव प्राप्त होतें; मुरबदुर्बळपणा भिनभाषीप-
णा होतो; मौढ्य सरळवृत्ति ह्मणून गणलें जातें; आणि पात्रापात्रविचारशून्यता
चा दोषास मनाचें औदार्य असें रूप लोक देतात : सारांश, हे माते लक्ष्मि ! तुझ्या म-

मादृक्कमूत दोषं वही गुण होताहेत ! ”

“ युक्तोऽसि भुवनभारे मा वक्तो वितनु कंधरां शेष ॥

अन्यकस्मिन् कष्टे क्खिन्नानि भवन्ति भुवनानि १४०

“ हे राजा ! तुझ्यावर अवघ्या भुवनाचा भार आहे ; तर तू आपली मानभा-
रावल्याचे दुःख मानून तो बाकडी करूनको. कारण, तुला एकट्याला कष्ट होऊ-
न त्यावर सगळ्या जगतास सुख होत आहे ! ” ही अत्योक्ति होय.

गविरपि न गृह्णति नारदक पारक संतपति बालुकानिकरः ॥

अन्यस्माल्लभ्यपदः मायो नीचाऽपि दुःसहो भवति ॥ १४१ ॥

“ परा काय नमस्कार आहे ! अन्यक्ष सूर्याभ्यासूनही उतका ताप होत नाही;
पण या वाळूत पाण्याला काय चढके बसताहेत ! तस्मान् नीच (दुर्घर्षी) जो जा-
हे त्यास दुसऱ्यापासून अधिकार मिळाला असना मूढच्या धन्याहूनही तो दुःसह
होता ! ”

राग्वारश्चार्थसंबधः परोक्षे दारभाषणम् ॥

यदिच्छेद्विपुलां मेघीं त्रीणि तत्र न कारयत् १४२

“ त्यास कोणाचीं निरंतर स्नेह देवायाचा असेल त्यानें त्याचीं पुढील ती-
न गोष्टी करू नयेत— एक राग्वार, अणजे बाद घेऊन आंढत बसणे; दुसरी,-
अर्थसंबध अणजे पैसांचे देणे घेणे करणे; आणि तिसरी त्याच्या क्लेशोक्ष त्याच्या
बायकोचीं बाळणे ! ”

त्वत्कीर्तिर्भौक्तिकफलानि गुणैस्त्वदीयेः ।

संदर्भितुं विबुधबामरदाः महताः ॥

नांनो गुणेषु नच कीर्तिषु रंध्रदेशो ।

हागे न जान इति नाश्च मिथो हसन्ति १४३

कोणी जात गज्जाचा स्तव करतो :— “ हे राजा ! तुझ्या कीर्ति हीच को-
णी मुक्ताकडे ती तुझ्या गुणांची (दोन्ही अर्थ मसिद आहेत) आंढण्यास देवां
जना लागल्या. पण गुण हातीं घेऊन पद्मानात तीं त्यास भंडव नाही, आणि की-

नीसि लहानही रंध्र नाही, हें पाहून हार करावा तरी कसा असें ह्मणून आपल्या
अपल्यांतच त्या हेसूं लागल्या ! ”

मंदरेण मथितोऽसि नपापिन् प्रासितोऽसि तमसा न दुरात्मन् ॥
त्वां शरेण शतधा परिनिन्द्ये जानकीमुखसमो यदि न स्याः १४४
हनुमन्नाटक.

विरही राम चंद्राची निर्भर्त्सना करतो :— “ हे दुष्टा ! तुला मंदरपर्वता-
नें घुसळून कसा टाकला नाही ; व राहणें गिळला कसा नाही ! अंर ! जर तू जान-
कीच्या मुखासारखा नसतास तर तुला या क्षणीं शरानें शतधा विदीर्ण करून टाक-
ला असता ! ”

कांतं वक्ति कपोतिकाऽकुतलया नाथांतकालोऽधुना ।
व्याधोऽधो धृतचापसज्जितशरः श्येनः परिभ्राम्यति ॥
इत्थं सत्यहिना स दृष्ट द्रष्टुणा श्येनोऽपि तेनाहतः ।
तूर्णं तौ नु यमालयं मति गतौ देवी विचित्रा गतिः १४५

“ कपोतिका आपल्या नवऱ्यास ह्मणते, ‘ हे प्रिया ! आतां या संकटांतून -
आपण वाचून नाही. यहा, तो पागधी धनुष्यास बाण लावून खालीं उभा आहे; आ-
णि उडून जावें तर मसाणा आंढनादी सराख्या मारतो आहे ! ’ असें ती बोलते आ-
हे तो व्याधास सर्पदंश झाला, आणि त्यामुळे त्याचा नेम चुकून ससाण्यासच
बाण लागला. आममाणें ते रोषे नखणीं यमसदनास जाऊन तो पक्षांचा चिचारा जोडा भ-
यमुक्त होण्याना आनंदानें उडून गेला ! नम्रातु देवगति विचित्र ! ”

हृदयानि सतामेव कठिनानीति मे मतिः ॥
खलबाग्विचित्रेस्तीक्ष्णेर्भिद्यंते न मनोगतः १४६

“ सज्जनांचीच अंतःकरणे अत्यंत कठोर असें मला वाटतें ; को तर दुष्टांच्या
तीक्ष्ण बाग्वाणांनीं ही जीं यत्किंचिद् ही अंग पावून नाहीत ! ”

बंगा पापं दाशी तापं दैन्यं कल्पतरुस्तथा ॥
पाप तापं च दैन्यं च सद्यः साधुसमागमात् १४७

सज्जनानां सभागमार्थं साहाय्यः— “ गंगा पातकाचे हरण करते, कंठ ता-
प घालवितो, आणि कव्यदृष्ट दारिद्र्य नाहीसं करतो. पण साधूंचा सभागम होताच
पाप, ताप, आणि दैन्य हीं तिन्ही दूर होतात ! ”

कांतोऽसि नित्य मधुरोऽसि रसाकुलोऽसि ।

किंचासि पंचशरकार्मुकमद्वितीयम् ॥

इक्षो तवास्ति सकलं परमेकमूनं ।

यत्सेवितो भजसि नीरसतां क्रमेण ॥ १४८ ॥

कोणी कवि वाक्यान्काशं उमास बोलून भक्त्यानीतं गतास दखतोः—

“ हे उमा ! तू दैव्यणा आद्रेस. नद्रेमीं मधुर व रसाने परिपूर्ण असा असतोस ;
फार काय सांगावं. तूंच कामदेवाचे एक धनुष्य होस. पण तुझे ठायीं एक मात्र उणें
आद्रे कीं, उन्नगेनर नीरस (रसहीन— आदृश्य) होत जातोस ! ”

अनधिगतमनोरधस्य पूर्वं । शतगुणितेव गता मम त्रियामा ॥

यदि नु तव सभागमे तथैव । मसरति मुञ्चु ततः कृती भवेयं १४९

विक्रमोर्वशी.

नायक नायिकेस दखतोः— “ हे मुञ्चु ! ममाम मनोरथ असतां माझी
गत्र जशी शतगुणिन झाल्याप्रमाणें जात असे, त्याचप्रमाणें तुझ्या सभागमांत-
ही नी जाईल, तर मग माझ्यासारखा धन्य कोण ? ”

रेरे परट्ट मा रोदीः कंकन आमयंत्यभूः ॥

कटाक्षवीक्षणदेव कराछष्टस्य का कथा १५०

“ हे रहाटा ! या स्त्रिया केवळ कटाक्षमंशणानेही कोणास भक्षण करणा-
स लावीत नाहीत ? मग तुला तर ही करांनीं भोदते आहे ; तेव्हां तुझी दुर्वशा तर
काय पुसावी ! तू उगीच कडाळा दीनबाणा आक्रोश करतोस ? ”

मूर्खस्य पंच चिह्नानि गर्वा दुर्वचनी तथा ॥

हठी चाप्रियवादी च परोक्तं नैव मन्यते १५१

“ मूर्खांचीं हीं पांच चिह्नें होतः— गर्वानें कुणून जणें, दुसऱ्यास हाकून बो-

नणें, आपलाच हेका धरून बसणें, अप्रिय माषण करणें, आणि दुसऱ्याचें बोलणें न ठेकणें ! ”

हंदा वराख्याः स्फुटविद्रुमोक्ष्याः। संकेतमुद्रितय वने चरन्त्याः॥

चौरेः समस्ताभरणानि हत्वा। नामामणि नापहरन्ति चित्रं १५२

“ कोणी स्त्री वनांत शेंदण्याविषयी आपल्या वस्त्रांसाठी संकेत करून तिकडे जात होती. या स्त्रीचे डोळे नीळकमनासारखे काळे झाले होते. व तिच्या ओंठांवर पोचल्याची लाटी होती. फिरतां फिरतां एकदम तिच्या बोगरी गांठले, आणि तिचे सर्व दागिने बुचाटून नेले; पण एक नथ मात्र नेली नाही! काय चमत्कार आहे! ” - बरीच दागिनाच नेवता बोगरी को टेवता याचा हेतू कधीनें पहिल्या चरणांत ग- भिन केला आहे. तो हा की, नथेच्या मोठ्यावर बसून डोळ्यांची नीळसर भशा व खाळून ओंठांचा रक्तवर्ण पडून ते त्यांच्यांत प्रतिबिंबित झाल्यामुळे गुंजाफला- चा अम होऊन बोगरी त्यांस हान घातला नाही! कल्याणा मोक्ष्या मोजेची आ- ठे खरी; पण बरीच श्लोकावर अमळ अनिष्टांचा काळा दोष गहतो.

वाणी ममेव सरसा यदिरंजयित्री। नमार्थये रसविदामवधान दानं ॥

सायंतनीषु मकरंदवर्तीषु शृंगाः। किं मल्लिकासु परयंत्रणमारभते १५३

“ माझी वाणीच जर सरस व रंजन करणारी आहे, तर रसिकांस अवधान देण्याविषयी मला मार्थना करणें नये; गहा की, सायंकाळीं मकुलित झालेल्या न्या मकरंदपुष्प भशा मल्लिका त्यांस असंगत आपल्या ठायीं सकळ करण्यास दुस- री तजवीज काही करावी लागते काय ? ”

महारितोऽपि मार्जारस्त्वमासुं नैव मुंचति ॥

बहुधा बोधितो मूर्खस्त्वमासुं नैव मुंचति १५४

“ बाजार उंदरावर टपून बसलें असता त्यास मारलें तरी नें त्यास सोडत नाही; नसाच मूर्खास कितीही पढविता तरी तो तमासु सोडत नाही ! ”

पुरणमेकं पुरस्तुत्व मूल्यात्मानोऽपि साधकाः ॥

जयंति तं विना नैव यथा संस्थांकविंदवः॥ १५५॥

कोणी चांगला मनुष्य पुराणी झाला असता बाकीचे लोक नुसते खोशीर भर-
तीला असले तरी ते कार्य-साधक होताना; तो नसेल तर त्यांच्या हातून काही खाव-
याचे नाही. जसे अंकगणितातील आंकडे आणि शून्ये; शून्यास जी किंमत देते
ती मागील आंकड्याची; ते नसतील तर ती शून्येच ! ”

आघानं कमलं पियेण सुरशा स्मिन्वाऽपनीनं मुखं ।

दत्तं विभ्रमकंदुकं नखपटं सीत्कृत्य गूढो म्लनौ ॥

दत्ता चंपकमानिकोरसि तथा मोक्षिन्नरोमांचया ।

मीललोच्चनया स्थितं प्रणयिनो दुरेऽपि पूर्णं रतः १५६

“ मियाचें कपळाचा नाम घेतला असता, त्याने त्याचा पाव समजून हंसून ए-
कीकडे तोंड केले; त्याने मीला कंदुकाथर नखपटाचे विन्न केले असता तिनं रंतसी-
त्कार करून पट्टर नीट सरसावून घेतला; आणि जोवरी जवळ चंपकपुष्पाची माला त्याने
आपल्या उगडी धरली, तेव्हा रोमांचित होऊन व डोळे मिटून ती मियापासून दूर
असता तशीच जागच्या जागी म्लय होऊन गिरली ! ”

गुणदोषो बुधो गृह्णन्ति दुस्वेडा विवेश्वरः ॥

शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कंठे निषच्छति १५७

“ जो मुक्त आहे तो दुसऱ्याच्या कर्तीनाम गुण व दोष दोन्हीही घेतो, की ज्या-
ममाणें अंकगणें बंद व विष ही दोन्हीही ग्रहण करीत; पण ज्याममाणें शिवाचें ए-
काला मम्मकी धारण केला व दुसऱ्यास आपल्या कंठाचे माथी ठाव दिला, त्याचम-
माणें बरील मुक्तजन गुणाची स्लाघा करून दोष मनांत ठेवतो. ”

अयं मे चांगुफो विशदपटवैदध्यमधुरः ।

स्फुरद्वंधो बंध्यः पशुहृदि कृतार्थः कषिटृदि ॥

कटाक्षो वामास्या दरदलिननेत्रानकलितः ।

कुमारे निःसारः सतु किमपि घ्नः सुरवयति १५८

“ मस्यार्थ परांच्या रचनाचातुर्थ्यकरून घुल व मनास समकार देणारा मला
माझा काव्यमबंध पशु ह्मणजे जो अरसिक आहे त्याच्या हृदयांत निष्कळ होईल;
पण तोच कवीच्या ह्मणजे रसिकाच्या हृदयांत मफळना पावेल. फसा? कीं नसा - ”

कंदीवा नेमान किंचित आकुंचित करून फेकलेला कटास अर्भकाचे ठाणीं निःसार होऊन तरुणास अनिवायेकरून सखमद होतो ! ”

शीनांशुर्मुखमुत्पले तव दृशो पद्यानुकारो करो ।
 रंभागर्भनिभं नवोरुयुगुलं बाहू मृणालोपमो ॥
 इत्याल्हादकराखिलांगि रभसान्निःशंकमालिंगमा-
 मंगानि त्वमनंगनापचिधुराण्येह्येहि निर्वपिय १५९
 रत्नावली.

नायकाची नायिकेचीं गांठ पडली असता तो नीस उद्देशून म्हणतो :—
 “ हे बल्लभ ! तुझे मुख चंद्र होय, डोळे कमळे होत, तुझे हात रक्तकमलासारखे आहेत, तुझे ऊरुयुगुल केळीच्या गाभ्यासारखे आहे, आणि बाहु कमळाच्या देठाप्रमाणे आहेत. नर याप्रमाणे सर्वांगांनीं आल्हाद करणारी अशी जी तू नीमलानिःशंकपणे सखर आनिंगव दे; आणि मदननाथाने पीडिलेल्या माझ्या गात्रांस शीतल कर. चलो ये लोकर ! ”

घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चंदनं चारुगंधं ।
 छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादु चैवेक्षुदंडं ॥
 दग्धं दग्धं पुनरपि पुनः कांचनं कांतवर्णं ।
 न प्राणांते मरुति बिरुतिर्जायते चोत्तमानां १६०

“ चंदन पुनः पुनः घांसले तरी त्याचा मनोहर गंध येतो; ऊंस पुनः पुनः तो उला तरी त्याची कांडी गोडच लागतान; तसेंच सोनेही वारंवार तापविलें तरी त्याचा संदूर वर्ण जात नाही; तेव्हा तात्पर्य काय की, जे उत्तम पुरुष असतात त्यांच्या मरुतीस प्राणांनींही बिकार होत नसतो ! ”

वदनं दबानचिहीनं वाचो न परिस्फुरागता शक्तिः ॥
 अव्यक्तेंद्रियशक्तिः पुनरपि बाल्यं कृतं जरया १६१

“ जरेंचें पुनः बाल्यावस्था प्राप्त केली. कर्वा? तर मुख दंतविरहित झालें; वाणी अव्यक्त झाली; शक्ति गेली; आणि सगळ्या इंद्रियांचें सामर्थ्य अव्यक्त झालें ! ”

यथा चिंतं तथा वाचो यथा वाक्प्रस्तया क्रियाः ॥

बिने बाबि क्रियायांच साधूनामेकरूपता १६२

“कहीं बाबि, दाणी, आणि जशी बाणी तशीच कृति; याममाणें जे सज्जन आहोत, त्यांचें बिल, दाणी, आणि क्रिया हीं तिही एकरूप असतात!”

देष्टव्योर्भिदि जल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितं यद्वचः ॥

तन्मानर्गुरुसन्निधौ निगदतस्तस्योपहारं वधूः ॥

कर्णालंबिनपदारगशकलं विन्यस्य चंचुपुटे ॥

व्रीडार्त्ता मकरोनि दाडिमफलव्याजेन वाग्यंधनं १६३

ममरुचानक.

“स्त्रीपुरुषांचें गर्वाचें घोलणें चाललें असतां तें घरांतील राष्ट्रें ऐकून तें दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं बडीस माणसां देखत तो बोलूं लागला. तेव्हा स्त्रीस लज्जा प्राप्त होऊन तिने आपल्या कातांतील माणकाचा दागिना काढून डांबिबाच्या मिथानें पोपटाच्या तोंडांत दिला. आणि त्याचें तोंड बंद करून टाकलें।”

एको देवः केदायोरा शिवो वा । एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा ॥

एको वासः पत्तने वा वने वा । एका कार्या मुंदरी वा दरी वा १६४

“कोणता तरी एक देव असावा, केदाव कीं शिव; एक मित्र असावा राजा किंवा यति; गहादे, तर एक राहरीत सिंहा वनांत; आणि स्त्री खटनी तर एक मुंदरी तरी असावी, किंवा आपली दरी पत्तनकरावी (सणजे चरणवास करावा)।”

पवनचपलवेगः । शूलधाराशरीषः । स्तनितपटहनादः स्पष्टविद्युत्प्रतापः ॥

हरति करसमूहं ये शशांकस्य मेघो । दृप इव पुरमध्ये मंदवीर्यस्य शत्रोः १६५

मृच्छकटिक.

मेघावर पवनक्रांचें रूपकः— “वाऱ्याने ज्याचा वेग तीव्र झाला आहे, तो-ठान्या धाग हीच ज्याची शरपंक्ति आहे, गर्जना हाच ज्याचा पटहनाद होय, विजेचें स्फुरण हीच ज्याची प्रताका उडाउने आहे, असा मेघ आकाशाचे ठाणीं चंद्राच्या करसमूहाचें (किरण समुदायाचें, पक्षीं करभाराचें) हरण करीत आहे; कीं जामनाणें दुर्बल झालेल्या शत्रूस त्याच्या नगरींत गांढून एकादा राजा त्याची बुईला

माघश्वोरो मयूरो मुररिपुरपरो भारविः सारविद्यः ।
 श्रीहर्षः कालिदासः कविरथ भवभूत्याह्वयो भोजराजः ॥
 श्रीदंडी डिंडिमारव्यः श्रुतिमुकुटगुरुर्मल्लरो भट्टबाणः ।
 ख्याताश्चान्ये सुबन्धादय इह कृतिभिर्विश्वमात्मादयनि १६६
 विश्वगुणादर्शः

संस्कृत कवींची माला :— “ माघ, चोरकवि, मयूर, मुरारी, उनम विद्या
 पदमेना ममा भारवी, श्रीहर्ष, कालिदास, भवभूति, भोजराजा, दंडी, डिंडिम, वेदविशार-
 द भसा भल्लट, बाणभट्ट, आणि सुबन्धु आदिकरून इतर दुसरे कविही आपल्या
 कृतींनी विश्वास आत्माद देतात. ”

यस्याश्वोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो ।
 भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ॥
 हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पंचबाणस्तु बाणः ।
 केषां नैवा कथय कविताकामिनी कौतुकाय १६७
 जयदेव.

“ ज्या कविता बघूचा चोर हा चिकुर निकर (कंठा पावा), मयूर हा कर्णपू-
 र (कर्णभूषण), भास हा हास (हास्य), कविकुलाचा केवल गुरुच ठाणजे क-
 विभेष्ट जो कालिदास तो जिचा विलास, हर्ष हा हर्ष (चिन्ताचा उल्हास) आ-
 नि बाण हा जिच्या हृदयांत संचार करणाऱा साक्षान् पंचबाण (मदन) होय.
 ती कोणाच्या चिन्तास मोहून टाकीत नाही ! ”

साक्षी पाणिनिपीडनस्य कुचपोराजन्मबंधुश्च मे ।
 मुद्रांकोयमनंगलेस्वविधिषु द्यूतगृहे बंधकः ॥
 अंतःशून्यमिव प्रियेण हृदयं मूर्ते मयि मेषितं ।
 चक्षुर्मंगलमंगुलीयकमणिः सोऽयं चिरादीक्ष्यते १६८

कोणी विरही पुरुषानें आपल्या स्त्रीचें कांहीं सांत्वन करण्याकरतां तिज-
 कडे आपली जांगडी पाठविवी. तिजकडे पाहत असतां तिच्या सखीनें विचार-

ल्यावरून ती सांगते :—

“ हा अंगुलीयमणि उरोजनिपीडनाचा साक्षी होय, पावी आणि पाक्षीवि-
वाहापासून आजपर्यंत सारखी मीन जडली आहे, मदनलेखांचे प्रसंगी मुद्रण क-
रण्यास हाच उपयोगी पडे. आणि घृताचे प्रसंगी हा पणाचे नाणीं होई; तर मा-
झ्या प्रियाने विरहोत्कीर्ण आपले हृदयच जणों काय असा जो हा मणि पाठविला
आहे त्या कडे केव्हापासून मी मोठ्या प्रेमाने बघते आहे ! ”

विकृतिं नैव गच्छन्ति दुष्टसंगेन साधवः ॥

आवेष्टितो महामर्षेश्चंदनः किं विषायते १६९

“ दुष्टांचा निरंतर संगति असतांही साधु विकृतीने पावत नसतात. पहा मो-
ठ्या मोठ्या मर्णांनीं सदां वेष्टितेला असतांही चंदन विषारी होतो काय ? ”

यचस्तत्रैव वक्तव्यं यत्रोक्तं सफलं भवेत् ॥

स्वार्थीभवति चान्यत्र रंगः शुक्लपटे यथा १७०

“ त्याच ठिकाणीं आपण करावे कीं जेथें त्याची सफलता होईल, आणि ते पू-
र्णपणे उमून राहील; कीं जसा पांढऱ्या कापडावर रंग बांगला उमटतो ! ”

क्षणं सरलवीक्षणं क्षणमपांगसंवीक्षणं ।

क्षणं रजमि खेळनं क्षणमतीव भूषादरः ॥

क्षणं द्रुततरा गतिः क्षणमतीव मंदा गतिः ।

क्षणक्षण विनक्षणं जयति चेष्टितं सुष्ठुचः १७१

कवि शुभावस्थेचे विलास वर्णितो :— “ क्षणभर सरल पाहणें, क्षणभर वी-
रून पाहणें, क्षणभर धुर्डीत खेळणें, क्षणभर दागदागिन्यांची होस करणें; क्षणभ-
र सत्वर चालणें. क्षणभर मंदगति दाखविणें; याप्रमाणें यौवनानें पेकें लागणाऱ्या
स्त्रीचे विलास क्षणोक्षणीं विनक्षण दिसून येतात ! ”

मार्त्तंडमंडलनिभं भवतः प्रतापं । ये वर्णयन्ति नहि ते कवयः मवीणाः॥

अंभोनिधौ विलयमेति परं पतंगः । पारं प्रयानि जलधेश्च भवत्यतापः १७२

“ हे राजा ! तुझा मनाप सूर्यमंडलासारखा आहे असें जे कवि वर्णन करवात

ते घूट होत; कां कीं, सूर्याचें तेज तो समुद्रांत बुडाला ह्मणजे विलयास पावतें; आणि तुझा मनाप तर समुद्राच्याही पलीकडे जातो ! ”

गुणवानपि नोपयाति पूजां । पुरुषः सत्पुरुषैरकथ्यमानः ।

न हि सौरमणिः स्वभाव कांतिं । रविपादैरनिधिष्ठितः करोति १७३

“ पुरुष स्वतः जरी मोठा गुणवान् असला, तरी धोरांनीं जोवर त्याची मशंसा केळी नाहीं तो पर्यंत तो लोकमान्यनेस पात्र होत नाहीं. पहा कीं, सूर्यकांत स्वभावतः तेजस्वी असतांही सूर्यकिरणांच्या अधिष्ठानाशिवाय त्याचें तेज बाहेर पडत नाहीं ! ”

पात्रापात्रविवेकोऽस्ति धेनुपन्नगयोरिव ॥

तृणात्संजायते क्षीरं क्षीरात्संजायते विषं १७४

“ दान करतें समर्थी पात्रापात्र विचार जो करावा लागतो त्याचा प्रकार असा आहे:— पहा, गार्गीला गवत पानलें तर त्यापासून दूध उत्पन्न होतें; आणि सर्पांना दूध पानलें तर त्याचें विष होतें ! ”

आशा ये दासास्ते दासाः सर्वलोकस्य ॥

आशा येषां दासी तेषां दासायते लोकः १७५

“ जे धनगुणोचे दास ते साऱ्या लोकांचे दास होतात; आणि आशा ज्यांची दासी ह्मणजे धनमाप्तीविषयीं जे केवळ उदासीन असताना त्याचें दास्य सर्वलोक करतात. ”

दोषाकरः शिरसि तेऽस्ति गले द्विजिह्वो । पाषाणजा सहचरी पशुरांतरंगः ॥

दुःखं निबेदयति को मम दीनबंधो । त्वंचेतिलोचन निर्मालितलोचनोऽसि १७६

कोणी भक्त शिरास ह्मणतो — “ हे त्रिलोचना ! दोषाकर (चंद्र — पक्षां, दोषमय) तर तुझ्या शिरीं आहे, कंठभागीं द्विजिह्व (सर्प; चहाड) आहे, तुझी सखी पाषाणजा (पर्वतकन्या; व यास्तब अर्थांतच कठोरदुःखाची) होय, आणि छत्रवा मोठा विश्वास्तक संबक तो पशु (नेदी) आहे; मग इतकें असून तूही जर झोडे धिडून राहशील (ध्यानस्थ असशील), तर हे दीनबंधो ! माझे दुःख तुझ्या कोण घेऊन लागेल ? ”

असद्विः शपथेनोक्तं जलेभिस्त्रितमस्तरं ॥
सद्विस्तु लोभया प्रोक्तं शिवाभिस्त्रितमस्तरं १७७

“ दुष्ट मनुष्यांनी शपथपूर्वक सांगितलेले असतही पाण्यावरच्या रेषेसारखे हो-
य; पण सज्जनानी सहज बोलायले वचन शिळेवर लिहिल्याप्रमाणे ! ”

उद्योगः कलहः कटुर्घृतं मयं परस्त्रियः ॥
आहारो मेथुनं निद्रा सेव्यमानं तु वर्धते १७८

“ उद्योग, कलह, खटव, जुवा, मद्य, परस्त्री, भोजन, सुरत, निद्रा, — हां
सर्व जितकीं सेवावीं तितकीं वाढनात. ”

नक्षत्राणि बहूनि सन्ति परितः पूर्णोदयाभ्यन्तरे । ।
तेः किं शांतिमुपैति दीर्घनिमिरं किं वार्धिरुज्ज्वलते ॥
किं स्यादार्त्तचक्रो गपारणविधिर्भूतः सुधादाधिने ।
तन्मूनं भुवने कतापशमनः श्लाघ्यस्तयैवोदयः ॥ १७९ ॥

“ आकाशात नोहोंकडे पृष्कळ नक्षत्रे पूर्ण उदयास पावून नकाकताहेत प-
ण त्यांच्या योगानें रात्रीचा निविड अंधकार उघास जाईत काय? समुद्र वर उंच-
ळेल काय? वनृषित जे चकोर त्यांचें समाधान होईत काय? — यास्तव हे भिन्ना
चंद्रा! केवळ तुझाच उदय भुवनाच्या तापशमनार्थ अपेक्षित आहे, व तोच श्लाघ्य
होय ! ”

निद्राभीलिनलोचनं मृगपतिर्यो बहूहां सेवते ।
नावत्स्वेरमर्षा चरंतु हरिणाः स्वच्छंदसंचारिणः ॥
उन्मिद्रस्य विधूतकेसरमग्राभारस्य निर्गच्छनो ।
नादे श्रोत्रपथं गते गतधियः संत्वेव दीर्घायुषः ॥ १८० ॥

“ जो पयेंत सिंह हा निद्रिस्त होन्नाता गुहेचा आश्रय करून आहे, सौंदर्य हे
स्वच्छंद संचार करणारे हरिण नोहोंकडे फिरोत; पण तो जागा होऊन व आपणें का-
याळ झाडून बाहेर निघाला असतो व त्याची गर्जना कावीं पडली असतां हे पृथु वृ-
ग दीर्घायु असोत म्हणजे झाले ! ”

हस्ताभ्रोजे वदनमलकानायनान् बाहुमूलै ।
 हारेस्त्वेरं नयनमधरे तर्जनीं सन्निधाय ॥
 दीर्घोच्छ्वासं विरतविषयास्वादमुत्कंठितोष्णं ।
 मुग्धाक्षी त्वां हृदि विदधती बाष्पमाविष्करोति १८१

विरहिणीचें वर्णन:— “ हानावर तोंड टेकून, केडा खांछावरून भोंक-
 ढे सोडून, अपरोष्ठावर तर्जनी ठेवून, उत्कंठितत्वामुखें दीर्घ व उष्ण निःश्वास टाक-
 णारी, व विरक्त झालेली, अशी ती संदर्श केवळ तुझा निदिध्यास घेऊन अशुशु-
 क होत्यानी बारंवार दाराकडे पहात आले ! ”

ब्रह्मन् अध्ययनस्य नैष समयस्तृष्णां बहिर्स्थीयतां ।
 स्वल्पं जल्प्य ब्रह्मस्य ते जटमने नैषा सप्ता वज्रिणः ॥
 वीणां सहरनारदस्तुतिकथात्तापैरलं तुंबुरो ।
 सीतारल्लकमल्लमग्नहृदयः स्वस्थो न लोकेश्वरः ॥१८२॥

मीतेनें निरस्कार केला भगतां अस्वस्थ हृदय झालेना असा रावण विरहदा-
 प्येवर वदनपीडित होत्याना तळमळत होना. तेव्हां त्याचें द्वारपाळ बाहेर जाऊन
 देवांस भयकाविनात:— “ ब्रह्मदेवा! ही अध्ययनाची वेळ पळे, बाहेर मुका-
 ट्यानें बसावे: ब्रह्मस्यते! मूर्खासारखी चडबड किती करतोस, ही कांदीं इंद्राची
 सप्ता नव्हे, आपणें पांडित्य अंमळ पुरें कर; नारदा! तूं आपली वीणा आटोप:-
 हे तुंबुरो! क्लृप्तपाठ सध्या बस कर. कां तर, महाराजांची स्वाशी सीतेच्या पक्ष-
 रूस आज्ञ्यानें विरहहृदय झाली असून त्यांस आज बेंन नाही ! ”

आवृणोति परि सा मृगीदृशी । स्वांचलेन कुचकांचलाचलं ॥
 भ्रूयएव बहिरिति गौरवा-दुन्नतो न सहते निरस्किंधां १८३

“ ही मृगनयना आपल्या कुचरूप कांचनपर्वतास जरी पदरानें झांकित आ-
 ढे तरी तो गौरवात्तवपुनः मकट होऊं पडातोच; सारांश, स्वभावेकरूनच जो उन्नत
 असतो त्यास अपमान कधी सहन होत नसतो ! ”

यत्पाराः क्षिरसा न केन विधृताः पृथ्वीभृतां मध्यतः ।
 तस्मिन् भासति राहुणा कचसिने लोकावधीचक्षुषि ॥

स्वद्योनेः स्फुरितं नमोस्तुभिदितं नाराभिरुज्जृम्भितं ।
धूकैरुत्थितयाः किमत्र करवै किं केन नो चेष्टितं १०४

“ जगत्तयाचा वक्षु जो तेजस्वी सूर्य, कीं ज्याचे पाद (पाय-किरण) पर्वत-
श्रेष्ठांनीही गिरसावंध केले, त्याचा गहूनें क्षणपात्र घास केला असनां काय काय
चमत्कार आले पहा ! — काजवे चमकुं लागले, गिरिकंदरांत दडलेला अंधकार पुनः
पुढें सरसावला, नारे उदय पावले; फार काय सांगावें, सुदृढेंही जें घुक ते मुद्दां उठ-
ले ! ” हा मर्यातच अभ्योक्ति होय.

दानुरुन्नतविनम्य गुणयुक्तस्य चार्थिनः ॥
दुर्लभः खलु संयोगः सद्भिजिह्वेनघोरिव १०५

“ मोठा श्रीमंत दाना आणि सत्पात्र मर्या यांचा संयोग उतम बीज आ-
णि उतम क्षेत्र यांच्याममाणे मोठा दुर्लभ होय. ”

दिग्ने खेलेती सरसदृष्टानंदजननी ।
मया नीता भोजक्षितिपनगरांमंब कविते ॥
अकस्मादुन्मीलखलवदनवल्मीकरसना — ।
भुजंगीदृष्टांगी शिवशिव समाप्तिगतवती १०६

“ हे माते कविते ! तूं जी दिग्गती ज्वमण करणारी व रसिकांच्या हृदयास आ-
नंद देणारी त्या तुला मी भोजगजाच्या नगरास नेदी; पण तेथें अकस्मात ख-
लवदनरुष बाळळानून जिळारूप नागीण निघून गिनें तुला दंडा केला, आणि तु-
झा अंत झाला ! दहदह ! ”

पिंडे पिंडे मतिर्भिन्ना कुंडे कुंडे नवंपयः ॥
जानो जानो नवाचार नवावाणी मुखेमुखे १०७

“ मनुष्या मनुष्याची बुद्धि विराडी असते; कुंडा कुंडांत विरगिराळ्या मका-
खें पाणी असतें; दगदग जातीचे निराळे आचार असनात; आणि विरगिराळ्या
मोकांची विरगिराडी भाषा असवे. ”

नहि ज्येष्ठस्य ज्येष्ठत्वं गुणेर्ज्येष्ठत्वमुच्यते ॥

केतकीवरपत्रेषु लपुपत्रस्य गौरवं ॥ १८७ ॥

“ श्रेष्ठत जें गणिलें जातें तें बयावरून नव्हे, तर गुणावरून गणतात. पहा!
केवड्याच्या पानांन जें अत्यंत लहान असतें त्याची योग्यता विशेष ! ”

यदि स्मरामि तन्वर्गां जीविताशा कुतो मय ॥

अथ विस्मृत्य जीवामि जीवितव्यसनेन किं १८८

कोणी विरही पुरुष स्वणतो — “ मियनमेंचें स्मरण जर माझ्या कायीं रा-
हीन, तर मग बांचण्याची आज्ञा नकोच; आणि तिचें विस्मरण पडून जर मी जीवित
न राहीन, तर मग तें जिणें केवळ आरवत होय ! ”

ऋषीणांच नदीनांच कुलानांच महात्मनां ॥

ममबो नाधिगतव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च १८९

“ ऋषि, नद्या, आणि थोर पुरुषांचें कूळ यांचें मूळ गोधीत बसुं नये; त्या-
ममाणें स्त्रियांच्या दुराचरणाचेंही. ”

नैव व्याकरणज्ञमेव पितरं न भ्रातरं तार्किकं ।

मीमांसानिपुणं नपुंसकमिति ज्ञात्वा निरस्तादरा ॥

दूरात्संकुचितेव गच्छति पुनश्चांडालवच्छादसं ।

काव्यालंकरणज्ञमेव कविताकांता दृणीते स्वयं ॥ १९० ॥

“ कविताकांता ही वेपाकरणास पित्यासमान व नर्सजास भ्रात्यासमान मानून
त्यांचा अंगीकार करित नाही. मीमांसकास तर बंट समजून त्याचा निरस्कार कर-
ते, आणि वैदिकाचा तर चांडालासमाणें विटाळ मानून त्यापासून संकोच पावून दू-
र निघून जाते; परंतु काव्यालंकार जाणणारास मात्र आपण होऊन बसते ! ”

उदंडे भुजदंडे तव कोदंडे परिस्फुरति ।

अरिमंडलरविमंडलरंभाकुचमंडलानि वेपंते १९१

“ हेराजा! तुझ्या मवळ भुजदंडावर धडुण चढलें असतां शत्रूंचें मंडळ, सु-

॥ लोकान झग आहे, “ नदीचें मूळ आणि ऋषीचें कूळ हीं राहून येत. ”

र्यमंडल. भाणि रंगेवै कृचमंडल. हीं निन्त्री कं पायमान होतात. " ठाणजे शबूचा थ-
र कोप होतो. सूर्यास रजःपटलाचा धाक पडतो, आणि रंभादि अप्सरा मारी शिरा-
लिंगाची उन्मेषा करून हर्षकंपित होतात.

किं जन्मना महति किं पितृपौरुषेण ।
जान्तेपेव यानि विजया पुरुषः प्रतिष्ठा ॥
कुंभो हि कूपमपि गोषयितुं न शक्तः ।
कुंभो द्रवेन मुनिनां बुधिरेव पीतः ॥१९२॥

" मोठ्या कुंभात जन्म पावून काय उपयोग आहे? व बापाचा पराक्रम मुला-
च्या काय कामाचा? पुरुष जो प्रतिष्ठा पावतो तो स्वतःच्याच सामर्थ्यावर पावतो.
पहा की, मारीच्या घट्यास विहीर सुद्धा गोष्टून टाकण्याची शक्ति नसते, पण त्या-
पावून जन्म पावलेला जो मुनि (मग्न्य) त्याने समुद्राचेही मागून करून टाकले! "

वेण्यानामिध विद्यानां मुखे केकेर्न वृंचितं ॥
हृदयघातिगन्तासो द्विधाः संनिन संनि वा १९३

" वेण्यांममाणें विद्याचें मुखचुचन नुसतें कोण करीत नार्ही? परंतु त्यांचें हृद्य
त्यांच्या हातीं लागलें आहे. असे दोन तीनच असतान किंवा नसतान ! "

मन्यन्त विदुमवनाय नमो मणिभ्यः ।
कन्याणिनी शब्दतु मौक्तिकशुक्तिमाला ॥
मामं मया सकलमेव फलं पदोदये ।
यद्गुरुणैर्जलचरैर्न विदारितोऽस्मि ॥१९४॥

" हे समुद्रा! तुझी पोंचळाची बनें मखानें असोत; तुझ्या रत्नांसमाझा न-
मस्कार असो; व मोती शिंपोचेंही निरंतर कन्याण असो; मज्जा सगळें पेंबळ्यानें-
च पावले कीं, तुझ्या पोटांतल्या क्रूर जलचरांच्या तडाख्यांतून मी धडपणीं बर-
निघून आलों! " ही अर्थांतून मन्योक्ति होय.

ताने कनानां करतेंऽगनानां । स्तुतो कवीनां समरे भटानां ॥
लंकारयुक्ता हि गिरःप्रयुक्ता । रसाधिकाश्चारुतरा भवंति १९५

“ बाषाडी मुलगा लडिवाळपणानें बोलत असतां, स्त्रियांच्या रतिप्रसंगीं. कवि राजाचें स्तोत्र गात असतां नसेंच योद्ध्यांच्या सपरप्रसंगीं, ‘तू’ या शब्दानें बोललेलीं भाषणें रसाधिक होऊन अधिक रम्य होतात ! ”

ते वंद्यास्ते महात्मानस्तेषां लोके स्थिरं यशः ॥

येनिबद्धानि काव्यानि ये वा काव्ये प्रतिष्ठिताः १९६

“ तेच वंध्य, तेच महान्ये, आणि त्यांचेंच यश लोकांचे ठायीं चिरकाल राहणा-
रें आहे, कीं ज्यांनीं काव्यें रचलीं, किंवा जे त्यांत प्रतिष्ठित झाले आहेत, त्या
गजे त्यांचें त्यांत यशोवर्णन केलेलें आहे. ”

रूपं सुदर्शनं ते वदनं पद्मं च नंदको हासः ॥

वससि न हरेः करे किं त्वं किल कौमोदकी गोपि १९७

“ हे गोपि ! तूझें रूप सुदर्शन (दिव्यवास करेस्यः पक्षीं, कृष्णाचें चक्र)
आहे; तोंड पद्म आहे. हास्य नंदक (आनंदविणारे; पक्षीं, विष्णूचा खड्ग) आ-
हे, आणि तूं स्वतः कौमोदकी (पद्मिनी; पक्षीं, विष्णूची गदा) आहेस; मग ह-
रीच्या करीं कां रहात नाहीस ? ”

अविचेकात्पीडयतां स्थितमन्योन्यमंडलम् ॥

कुटुपाणां कुचानांच तपनाय समुच्छ्रयः ॥ १९८ ॥

“ शिवेकशून्यत्वास्तव एकमेकांच्या मंडलास पीडा करणारे (पक्षांतरीं, निरंतर-
त्वास्तव परस्परसहस्र असणारे) असे दुष्टराजे व कुच यांची उन्नति झाली अस-
तां त्यास पतन पडणारच ! ”

अकर्णमकरोच्छेषं विधिर्ब्रह्मांडभंगधीः ॥

श्रुत्वा रामकथां रम्यां शिरः कस्य न कंपने १९९

“ ब्रह्मदेवानें दोषास कर्णहीन उत्पन्न केले, कीं ब्रह्मांडाचा भंग होऊन ये;
कारण रम्य जी रामकथा ती कानीं पडली असतां कोणाचें शिर आनंदानें कं-
पायमान होत नाही ? ”

आरोम्यं विद्वत्ता सज्जनमैत्री महाकुले जन्म ॥

स्वाधीनता च पुंसां महदैश्वर्यं विनाऽप्यर्थैः॥२००॥

“ मागेव्य, विद्वन्, सज्जनपुरुषांचा समागम, मोठ्या कुळांत जन्म आणि स्वतंत्रता, हीं पांच संपत्तीविषय पुरुषांस मोठीं ऐश्वर्यें होत. ”

श्रुतीं ज्ञातः कदगनवशाद्देव्ययोगात्कपाली ।

वस्त्राभावाद्गगनवसनः स्नेहश्रुत्याज्जटावान् ॥

इत्थं राजन् तव परिचयादीञ्चरत्वं मयामं ।

तस्मान्मह्यं किमिति कृपया नाहंचेदं ददासि॥२०१॥

कोणी गका कवेने न सापुंरें आपले देव्य आकमें असताही त्यानें हारपाला-
कटून त्यास घालवून दिले. तन्ना तो उलटून राजास द्यातो :—

“ हे राजा ! मी कदाच्या सवणी करून शुद्धा (शुद्धधारी- शुद्धव्यथित)
झालों; भिक्षा मगण्यास कपाडी (कपाळधारी ठाव), झालों; बस्त्रे नेमण्यास
व पांघरण्यास नमस्कारने दिगंबर (दोन्ही अर्थ प्रसिद्धच आहेत) झालों; स्ने-
हाच्या (नेमाच्या), श्रुत्याच्या नव जटाधर झालों; — मग याप्रमाणें तुझ्या परि-
चयास्तव मला ईश्वरत्व (राजत्व-विभव), माझ झालें असतां तू कृपायुक्त हो-
ऊन मला अहंचेदं (पक्षी-गवोडी) देतोस यांत नवल कमचें ! ”

न ज्ञाने संसृतायाने प्रियाणि च दत्ति मिये ।

सर्वाण्येयानि मे यानि नेत्रतां किमु कर्णतां २०२

कोणी स्व आपल्या सखीस सांगते — “ मिये जबळ येऊन गोठ गोठ गो-
ष्टी मागू लागला असतां माझे सर्व जडिगावयव नेत्र होताना कीं कर्ण होताना, हें म-
ला कळत नाही. ” क्षणत दोन्ही इंद्रियांच्या शक्ति सारख्याच बेधुन जाताना.

मागत्यरः श्रुतरो न कश्चिन् । पगभवः स्त्रीहरणान्न वाच्यः॥

तथापि नाग्निं प्रविशेश रामो । बबंध सेतुं विजयी सहिष्णुः २०३

“ मदनाहून दुसरा कोणी अधिक बोल नाही, व स्त्रीहरणाहून दुसरी अप-
मानकारक गोष्ट नाही; तरी रामानें उतावेळपणानें सधुहांत उडी घावली नाही,
तर धीर धरून सेतुचें बंधन केले. ”

अदृष्टमुखमंगस्य युक्तमधस्य याचितुम् ॥

अहो बत महत्कष्टं चक्षुष्यान्पि याचते २०४

“आंधलेपणामुठें ज्यास मनुष्याची कोधचर्चा दिसत नाही अशांना याचना केली असतां एक बेल बाहेल; पण ज्याला दोळे आहेत अशांना दैन्य प्राकणें हें केवढें दुःखास्पद आहे !”

पयोधेः सर्वस्वं शिरमि धृतवान् यं नृपगणः ।

पणो यस्य स्तोणी चतुरुदधिसीमावधिरभूत् ॥

स एवायं देवाच्छबरवनिना पाणिपनिनो ।

मणिर्मेषघ्नीयाह्निगुणगुणबद्धो विहरति २०५

“जें रत्न संपुद्राचें सर्वस्वभूत असून ज्यास मोठेमोठे राजे मस्तकाचेद्वारांनीं धारण करते झाले; आणि ज्याचें मोल संपुद्रवत्प्रयोजित सकल पृथ्वी होती; तो - दुर्दैवानें भिक्षिणीच्या हातीं लागला असतां मंत्र्याच्या गळ्यांत दोहेरी दोऱ्यानें बांधला जाऊन आतां विहार करीत आहे !”

आपातालगभीरे मज्जति नीरे निदाप संतपः ॥

न स्पृशति पल्वलांशः पंजरशेषोऽपि कुंजरः क्वापि २०६

“ठनी रोड होऊन अस्त्रिपंजररूप जरी झाला, तरी पाताळापर्यंत खोल अशा ओहांतच पीप्पळाच्या बागिरदाहास शमविण्याकरितां बुडी मारतो; डब-क्याच्या पाण्यास शिबतही नाही !”

क्षपाः क्षामीकृत्य प्रसन्नमपहत्यांबु सरितां ।

मताप्योर्बां सर्वा तरुगहनमुच्छोष्य सकलं ॥

स्व संयत्युष्मांश्चूर्त इति तदालोकनपरा- ।

स्तडिदीपालोकं दिशि दिशि चरंतीव जलदाः २०७

वर्षाकाळांतील राबीचें वर्णनः— “राबीस कडा करून राकून, नद्यांचें पाणी बडेंच हरण करून, त्याच्या पुष्पीस अत्यंत तप्त करून, झाडांचे कुंज सारे राळून राळून, सूर्य कोणीकडे नाहीसा झाला झणून विद्युत्प्रकाराच्या दीपिका पेऊन

माया दिशा मेघ जणों काय शोधीत आहेंत ! ”

स्वेदस्ने कथमीदृशाः प्रियतमे त्वन्नेनवन्देर्विभो ।
कस्माद्वेषितमेतदिदुवदने भोगीद्विभीतेर्जवम् ॥
गेमांचः कथमेष देवि भगवन् गंगांभसः शीकरै- ।
रित्थं भर्त्नरि आवगोपनपरा गोरी चिरं पानु वः २०८

गोरीहरसंवादः— “ हे प्रियतमे ! तुझ्या अंगावर हे स्वेदबिंदु कवामुलें दि-
सतात ? हे विभो ! तुझ्या नेत्राधीच्या योगानें : हे उदुवदने ! हा कंप कवामुलें उत्पन्न
झाला आहे ? मरामणीच्या आनीतें : हे देवि ! या गेमांचांचें कारण काय ? हे भगव-
न् गंगेचे तुषारः— या ममार्णें मणयानें उत्पन्न झालेल्या वृत्ति जिणें शिवापाशीं
लपविल्या तीं पार्वती तुमचें रक्षण करे ! ” हा ठेकापन्हुति असंकार होय.

तमस्मोम भृशं सोममंडलोपरि राजसे ॥
धूमपानेन किं नाम धाम गम्यमनः परं २०९

“ हे मंधकारममृश ! तूं चंद्रमंडलाच्या वर फार शोभा पावन आहेंस. धूम-
पानरूप तपश्चरणानें याहून उन्नत स्थान तुला कोणतें प्राप्त व्हावें ? ” या श्लोकां-
त मंधकारममृश हा केवाकलाप होय. चंद्रमंडल मुख होय व धूमपान सुगंधी व
व्यांधी पुरी होय. ”

करे वेणीमेणीसदृशानयना स्वानचिरतो ।
दधाना हर्म्याये हरनयनतेजोहनमपि ॥
इयं मुग्धा दुग्धांबुधिबहलकल्लोलसदृशा ।
दृशा वारंवारं मनसिज तरुं पल्लवयति २१०

“ नाहणें होऊन गर्वावर हातांत केस धरून उभा राहिलेली ही मृगनयना -
क्षारसागगाच्या कल्लोलाममाणें धवन भद्रा दृष्टीनें शिवाच्या नेत्राधीनें दग्ध झाले-
ल्या मदनदृक्षास वारंवार पालवीत आहे ! ”

किं त्वं किंनु रत्नं निलकमथ तथा कुंडलं कौस्तुभं वा ।
चक्रं वा वारिजं वेत्यमरयुवतिभिर्यद्वलिदेषिदेहे ॥
ऊर्ध्वं मौलीं ललाटे अवसि हृदि करेनाभिदेशो च दृष्टं ।

पापानहोऽर्कबिंबं स च दनुजरिपुर्वर्द्धमानः क्रमेण ॥ २११ ॥

“ बामनाबतारीं विष्णूनें आपले मंचंड रूप एकदम मगट केले असतां देवां-
गनांस सूर्य हा प्रथम त्याच्या डोक्यावरील छत्र, नंतर त्रिशोभागीचें रत्न, नंतर
कपाळावरचा टिळा, नंतर कानांतील कुंडल, नंतर हृदयावरील कौस्तुभ, नंत-
र हातांतील चक्र, आणि शोषटीं नाभिस्थानचें कमल, असें क्रमाक्रमानें वाटले;
— असा तो दैत्यरिपु व ते सूर्यबिंब तुमचें रक्षण करो ! ”

दामोदरस्य मुरली कथं न भवति प्रिया ॥

विप्रयोगे गतमाणा समाणाऽधरयोगतः २१२

“ मुरली ही लुणास भव्यत प्रियकर का वाटणार नाही? — जी त्याच्या वि-
योगी गतमाण होते; व अधराचा संयोग झाला असतां माणवती होते ! ”

यो न संचरते देशान् यो न सेवेत पंडितान् ॥

तस्य संकुचिता बुद्धिर्घृतबिंदुरिवाभसि २१३

“ जो देशाटन करित नाही, व पंडितांचा समागम करित नाही, त्याची बुद्धि
पाण्यांत जसा तुपाचा घेंब त्याममाणें संकुचितच राहते. ”

यस्क संचरते देशान् यस्क सेवेत पंडितान् ॥

तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तेलबिंदुरिवाभसि २१४

“ जो निरनिराळ्या देशांत फिरतो व पंडितांच्या समागम राहतो, त्याची
बुद्धि पाण्यांत जसा तेलाचा बिंदु त्याममाणें विस्तार पावत जाते ! ”

परीषं ब्राह्मणे हारो नाभिकूपे मृगीदृशः ॥

संसेकुमिव लावण्यपयसा यौवनदुमं २१५

“ मृगनयनेच्या यौवनरूप वृक्षास लावण्यरूप उदकानें सिंचन करण्यास्त-
बच जणों काप हा भौतिकहार नाभिकूपावर परीषं नाममाणें (राहाटगाड्या
प्रमाणें) लोंबत आहे ! ” हे सावयव रूपक होय.

कशोदरि निवा कृशा तदपि ते न मानः कृशः ।

पुरो दिगनुरागिणी तदपि नानुरागोदयः॥

प्रसन्नमिदमंबरं तदपि न प्रसन्नं मनो ।

नदंति चरणायुधास्तदपि मोनमालंबसे २१६

कोणी पुरुषानें आपल्या मियतमेचा कोप दूर करण्याकरितां तीस उदेभूत परोपरीचीं अनुनयपूर्वक आशणें केलीं, तरी तिची समजावणी होईना. दोबरीं रात्र सरत आली तेव्हां तो तीस खणतो :—

“ हे मानिनि ! रात्र कुरा आमी तरी तुझा मान रुडा होत नाहीं; पाची दिशा अनुरागयुक्त (किंचित् आरक्त) आमी तरी तुझ्या अनुरागाचा (मेमाचा) अद्याप उदय होत नाहीं; हें आकाश प्रसन्न (स्वच्छ) झालें तरी तुझें मन प्रसन्न (प्रसादयुक्त) होत नाहीं; पहा ! चरणायुध (कुंकुट) शब्द करूं लागले तरी तूं अद्याप दृढ मोन धारण करून बसली आहेस ! ”

द्वारं खड्गिभिरावृतं बहिरपि प्रस्विन्नगंडैर्गजै— ।

रंतः कंचुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरासादिना भूमयः ॥

आकाशं महिषाभिरेव जायते त्वद्विष्टां मंदिरे ।

राजन् सैव चिरंतनमणयिनी मूर्त्योऽपिराज्यस्थितिः २१७

कोणी कवि राजाच्या मतापाचें वर्णन करतो :— “ हे राजा ! तुझ्या राज्ञाच्या मंदिरांच्या द्वारभागीं अद्याप खड्ग (गंडे ; पक्षां, द्वाररक्षक) आहेत; बाहेर मंदोदकांनीं स्रवणारे हनी आहेत (खणजे आतां चौहोंकडे अरण्य झाल्यामुळे वनचर हनी तेथें दृष्टीस पडतात;) आत तेजस्वी रत्नें धारण करणारे कंचुकी (सर्प; पक्षां, अंतःपुररक्षक) डकडून निकडे वावरत आहेत; त्यामणणेंच त्यांचें शाय्यास्थानही महिषींनीं; (स्रज्जिनीं; पक्षां, राजस्त्रियांनीं) अधिष्ठित आहे. सारांश, फार दिवस रात्रिल्यानें तेथें रमलेली राज्यस्थिति अद्याप त्या मूर्त्यस्थलीं नांदत आहे ! ”

कविता वनिता चैव स्वयमेवागता वरा ॥

बलादाकृत्यमाणा सा सरसा विरसा भवेत् २१८

“ कविता व तरुण स्त्री ही स्वतः होऊन आली असतां त्यांत मजा आहे;—

पण जर रोहोचें वज्रांनं आकर्षण केळें, तर रोधी मूळच्या सरस असल्या तरी वरी-
ज पर्षणाच्या योगांनं अत्यंत विरस होतात ! "

पुक्तं मौक्तिकदाम हेमवलयश्रेणी समुत्सारिता ।
वासो नीलमुरीकृतं नियमितो मंजीरकोलाहलः ॥
गच्छत्यास्तव साहसं न सहते तन्वंगि संगोपनं ।
धम्मीलच्युतमल्लिकापरिमलमौढो निशीथानिलः २१९

अभिसारिकेचें वर्णनः— " हे तन्वंगि ! तूं कोणाच्या दृष्टीस पडूं नये म्हणू-
न मौक्त्यांचा तार राकून दिवास. सुवर्णकंकणें काढून राकितींस, नीलबस्त्र पांघ-
रली आहेस, वेंजणाचा नाद बंद केला आहेस; यामघाणें तूं आपणाकडून सारा बं-
दोबस्त केला आहेस, पण तुझ्या शिरीच्या नवमल्लिकेच्या मगंधांनं भरलेल्या म-
ध्यराजसमपींच्या बायूस तुझें साहस सहन न होऊन तो तुला मगद करूं पाहत
आहे ! " *

नोष्णश्वासं कलयति न वा गंडयोः पांडिमानं ।
दृष्टे वस्तुन्यपि च भजसि प्रत्यभिज्ञा मभिज्ञा ॥
कोलं धर्मे बहसि बहलं नद्रुवं नंदसूनो- ।
बैशीनादस्तव न सरले श्रोत्रदेशं विवेश ॥ २२० ॥

" तूं उष्ण श्वास राकीत नाहीस, तुझ्या गालांवर पांडुरकी आली नाही, पु-
ढें असलेल्या परार्थाविषयीं तुला भ्मानि न पडून तूं तो ओढखतेस, आणि कुलां-
गनांची रीत तूं अनून अस्वलित चालविशी आहेस; या सर्व चिन्हांवरून मला
वाटतें कीं, हे सरले ! नंदपुत्राचा वंशुनाद तुझ्या कर्णपथावर अद्याप आला नाही ! "

मुहुः स्वलति नीचिका पुलकिता च गंडस्थली ।
दशोरपि कृशोदरि स्फुरति रीतिरन्या दृशी ॥

* ' वृक्षरुचिक ' नाटकान्तर मध्यम प्रवेशांत विद्याचें वसनसेनेस अशाच प्रकारचें भाषण आहे :—

कामं प्रदोषनिधिरेण न दृश्यसे त्वं ।

मोक्षपिनीव नमरोदरमंविनीना ॥

तां सूचयिष्यामि तु मान्यसमुद्भवोऽयं ।

गंधश्च श्रीरु मुसराणि च नूपुराणि ॥

बचाऽपि तब गहदं स्फुरदमंदचंदानने ।
मुरारिमुरलीरवः कथय किं समाकर्णितः २९१

“ तुझी निरगांठ बारंवार सरकते. तुझ्या गालांवर रोमांच उठले आहेत, नेवांची स्थितीही कांहीं चमत्कारिक आरी आहे आणि तुझा कंठ दाटून येऊन शब्द उमटताना आता आहे, तर हे मंदोदरि! हे पूर्णचंदानने! मुरारीच्या मुरलीचा नाव तू ऐकिल्यास की काय? ”

आत्मा दिग्वलयं दशास्यदमनं त्वत्कीर्तिहंसी दिवं ।
याता ब्रह्ममगलसंगमबशान्त्रेव गर्भिण्यसूतू ॥
पश्य स्वर्गतरेणिणीपरिमरे कुंदावदानं तथा ।
मुक्तं भाति विद्याममंडकमिदं शीतन्विषो मंडलं ॥२२२॥

चंद्रमंडलावर उम्रेला :— “ हे दशाननांनका! तुझी कीर्तिहंसी सगळ्या दिशा फिरतो फिरतो स्वर्गामगली. तेथे ब्रह्मदेवाच्या दंशाशी निचा संगम होऊन तेथेच तिने कुंदपुष्पांममाणे प्रवल असे मोठे अंड टाकून दिले, ते हे चंद्रमंडल दिसत आहे! ”

साक्षात्कृत्य महेश्वरं सगिरिजं स्वर्गापगायाम्भटे ।
माणानां शरणं क्लेशवरधनं न्यासीकृतं सज्जनैः ॥
मूयो भूरितरेरुपायनितरेः संप्रार्थ्यमाना तु या ।
दातुं नेच्छति सा नु किं मुनिवरेर्धय्येति काशीर्यते २२३

“ शिव व पार्वती यांस साक्षां ठेवून गंगेच्या कांठीं माणांचें वसतिस्थान जें शरीर तेंच धन सज्जनानीं ठेव घ्याणून काशीपाशीं ठेवले असतां वनंतर अनेक उपायांनीं तें पुनः प्राप्तिनें असतां तें ती पुनः परत देऊं इच्छित नाहीं; तर अशीस मोठमोठे मुनी धन्य झणून बर्णिताने ते काय? ” या श्लोकांत व्याजनिंदा झळंकार आहे.

कस्तूरीयंति भाले तदनु नयनयोः कज्जलीयंति कर्ण - ।
माने नीलोत्पलीयंत्युरसि भरकनालंकृतीयंति देव्याः ॥
रोमाढीयंति नाभेरुपरि हरिमणीमेखलीयंति मध्ये ।
कल्याणं कुर्युरेते भिजगति पुरजित्कंठभासां विनासाः २२४

“त्रिपुरारि जो शिव त्याच्या कंठाच्या कांतीचे विलास त्रिजगताचे कल्याण करीत; ते विलास कसे? तर पार्वतीच्या कपाळावर बरील मन्ना कस्तुरीमारखी होभने, व डोळ्यास कज्जलाममाणें होतें, कर्णाचे ठायीं नीलोत्पलापरी भामने, व लक्ष्मणावर पांचेच्या भलंकाराममाणें दिसते, नाभिपदेशीं रोमावलीसारखी शोभते आणि कटीचे ठायीं पांचेची मेखलाच कीं काय असा भास होतो!”

स्फटिकमरकतश्रीहारिणोः प्रीनियोगान् ।

तदवतु वपुरेकं कामकंसद्विषोर्वः ॥

भवति गिरिसुतायाः सार्द्धमंभोधिपुत्र्या ।

सदृशमहसि कंठे यत्र सीमाविवादः २२५.

“काम आणि कंस यांच्या शत्रूंचें स्फटिक व पाच यांची मन्ना हरणारे असें एकमत झालेले बागिर तुमचें रक्षण करो; कां, ज्याच्या कंठाचे ठायीं पार्वतीचा व लक्ष्मीचा प्रीतिपूर्वक सीमाविवाद होतो. ह्याजें दोघांच्याही कंठपदेशाचा नीलवर्ण असल्यामुळे बरील दोघीस आपआपली हद्द कोठवर ही बगेबर समजत नाहीं!”

गतास्ते राजानः परतरणिभोजमभृता यो ।

गुणो दानं त्यागस्त्ययमपि च येषां स्थिरमभृता ॥

गुणः कोदंडेऽद्य हिरदवदने दानमभृता ।

सतां देशत्यागे निवसति वन्नरूपाग इति च २२६.

“ते भोजमभृति राजे गेले. कीं ज्यांच्या ठायीं गुण, दान आणि त्याग (उदारता) हीं तिन्ही स्थिर असतः आता पाहिजे तर गुण (दोरी) ही धनुष्याचे ठायीं, दान (भरोदक) हत्तीच्या गंदस्थळीं. आणि बिहज्जनांनीं देशत्याग केला असतो त्यास काय ती त्याग ही संज्ञा द्यावयाची!”

सस्यानि स्वयमग्निचेदुसुमती माता सुतं हंति चेत् ।

वैष्णवंबुनिधिर्विलंपयति चेदूभिं दहेत्यावकः ॥

आकाशं जनमस्तके पतति चेदन्नं विषं चेद्वेत् ।

अन्याषं कुरुते यदा क्षितिपतिः कस्तं निरोद्धुममः २२७

“ पृथ्वीच ठोनें जर खाईल, माई मुलासा मारील, मधुद्र वेलेचें अनिकमण करील, मणि भूमीचें दहन करील; आकाश कोसतून लोकांच्या डोऱ्यावर पडेल, भय विष होईल. आणि गता स्वतःच अन्यायाचें आचरण करील, तर त्याला मनिबंध कोणी करावा ? ”

स्थिरत्वमचिरयुतो तमसि कोऽपि बंधग्रहो ।
विधौ किमपि सौम्यं मधुनि कापि वर्णात्मना ॥
शिरीषनयदामनि स्फुरति कोऽपि शैलोदयो ।
वयोऽग्निनवबंधमस्तदिह ममहे कोरालं ॥२२८॥

“ विद्युत्तेचें ठायीं स्थिरत्व. अंधकाराम बंधन, चंद्राचें ठायीं सगंध, मधाचें ठायीं मनोहर रंग, शिरीषपुष्पांच्या नव्या माळेचें ठायीं विविध ममा पर्वनोदय,— हें सर्व यौवनरूप मधुर्वं ब्रह्मदेवाचें कुशालत्व होय असें आत्मी मानतो ! ” वरील विद्युत्तादि कशाकशाचें सूचक होय हें रसिकाम सहज समजणार आहे.

दिक्चक्रं मृगनृणाया कवलितं व्योमापि मास्वत्कर- ।
ज्वायाभिः सूरितं नृपानलकणमायाश्च भूरेणवः ॥
पांथाः पद्मवसंकुलद्रुमलताकुंजे पुहः शरते ।
मज्जकुंजरताललोहितजलाः क्षुभ्यन्ति तोषाशयाः ००९

पीपकाळाचें वर्णन :— “ मात्या दिशा मृगजळांनी व्याप झाल्या आहेत; आकाशाही सूर्यांच्या मस्तर किरणांनी जणां काय कापणें आहे; पृथ्वीची धूळ आर्शांच्या ठिणण्यांममाणें तप्त झाली आहे, पांथस्य लोक राट पायरीच्या लताकुंजांत विमोवा घेत आहेत, आणि पाण्याचे शोह आन पांढऱ्याच्या वरींच्या कांडेचें सुख होत आहेत. ”

विशाखांनं गता मेघाः मसबांनं द्वि यौवनं ॥
मणा मांतः सतां कोषो याचनानं हि गौरवं २३०

“ विशाखा नागल्या कीं घेयांची समाप्ति झाली, स्त्री मसुत झाली कीं तिचें नारुष्य संपणें, नमस्कार करण्यापयंतच सज्जनांचा कोप राहतो आणि जीव्येन कोणा-
काही नागला केरी मारीं होणारा मोग ! ”

किमिति सखे परदेष्टो गमयसि दिवसान् धनाशयं लब्धुं
वर्षति भोक्तिरुनिकरं तव सवनद्वारि कांचनी बल्ली २३१

“ हे मित्रा ! धनराशीच्या लोभास्तव परदेशांत कालक्रमण कां करतोस ? अ-
रे, तुझ्या राशीं सोन्याची बेल मोत्यांचा सडा टाकीत आहे ! ” व्यंग्यार्थ उघडच आ-
हे कीं, तुझी सुंदर स्त्री तुझ्या वियोगाच्या दुःखानें परीं विलाप करते आहे. तर ये-
वठें कठीण मन करून दूरदेशीं कबाला हिंडतोस ?

यदि वा याति गोविंदो मथुरातः पुनः सखि ॥
गधाया नयनद्वंद्वे राधानामधिपर्ययः ॥ २३२ ॥

“ हे सखि ! मथुरेहून पुनः जर कृष्ण जाईल ; तर राधेच्या नेत्रद्वयाचे ठायीं ‘ रा-
धा ’ या नांवाचा विपर्यय दृष्टीस पडेल. ” ह्मणजे तिच्या नेत्रांवाटे अश्व ‘ धारा ’
चालेल !

बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते । पिपासितैः काव्यरसो न पीयते ॥
न च्छंदसा केनचिदुद्धतं कुलं । हिरण्यमेवार्जय निष्कला गुणाः २३३

“ जे क्षुधित झाले त्यांस खाद्याला व्याकरण उपयोगी पडत नाही ; नृषाला-
गली असतां काव्यांचा रस माशन करतां येत नाही ; व तेंदुःशास्त्राच्या योगानें
कोणां कुरुंबभरण केले आहे असेंही नाही ; नस्मान् सर्व गुण निष्कल समजून सु-
वर्णाच्या मासीचा नेवठा उपयोग करित जा ! ”

पीतः कुप्रेन नातश्चरणतलहतो बल्लभोऽन्येन रोषान् ।
आबाल्या द्विमर्षैः स्वबदनविचरे धार्यते वैरिणी मे ॥
गेहं मे छेदयन्ति मतिविचससुमा कांतभूजाभिभिः ।
तस्मात्स्विष्ठा सदाऽहं द्विजकुलनिलयं नाशं नित्यं त्यजामि २३४

“ एकां चोद्दिष्टा बाणस पिऊन टाकला, दुसऱ्यानें नवऱ्यास ताप मारिती, पा-
झी वैरिणी जी सरस्वती तिन्ना विमर्ष नेहेमीं आपल्या मुखांत बाव्यावस्थेपासून
जानववान, वसेंच उदैच्या नवऱ्याची पूजा करण्याकरतां माझ्या घराचा (कमलाचा)
दररोज छेद करतान. शास्त्र सदां स्थित होस्तानी मी ब्राह्मणाचें घर नेहेमीं वर्ज क

मनसः परमाणुनां चरतः। कथमद्यापि न तार्किकात्पुनरेते ॥
 कनकाचलजित्तरस्मनीनां। युवतीनामपि यत्र सन्निवेशः २३५

“ मन हें परमाणुमात्र आहे असें दृष्टाव्याने जे तार्किक (तर्करास्त्रवेत्ते) त्यास भद्याप नाज कशी वाटत नाही ? पहा कीं, त्याच परमसूक्ष्म मनावे ठाणीं कनकपर्वतास नुच्छ करणारे स्तन ज्यांचे अशा पुवतीनाही रिपाव होतो ! ”
 यांनीय तात्पर्य स्पष्टरूपानें असें आहे की, कनकाचलास दृष्टाने मेरूसही जि-
 कणारे (अर्थात् त्याहूनही विज्ञान) असे ज्यांचे शरीरावयव त्याही ज्या वि-
 कारांनीं मावतात त्याचें परिमाण इतकें अत्यल्प कसें असेल ?

आपदो मद्रतामेव मद्रतामेव संपदः ॥

स्वायमेवर्षनेचंद्रः कदाचित्तेव तारकाः २३६

“ संपत्ति व विपत्ति या दोन्ही दशा मोठ्यांसच लागू आहेत; पहा, चंद्राला-
 च संपत्ति आहेत. तारकास नाहीत ! ”

उष्ट्राणां च गृहे जगं गर्भभाः जांनिषाठकाः ॥

परस्परं महांसंति अहोरूपमहो ध्वनिः ॥ २३७ ॥

“ उष्ट्रांच्या घरीं जग उभें राहिजे असतां मंगलाष्टक दृष्टाव्यास गर्भभावांची-
 ची योजना झाली; मग जांबईबोरा व उषाधेबोरा एकमेकांची महांसा करता-
 त— ‘ काय हो मनाद्वर रूप ! ’ कंठ तरी केवढा गोड हो ! ”

मूर्खस्य पंच चिन्तानि गर्वा दुर्बचनी तथा ॥

हठी चापिषवादी च परोक्तं नैव मन्यते ॥ २३८ ॥

“ मूर्खांचीं हीं पांच चिन्ते आहेत,— गर्व, दुर्भाषण, हठवाद, कटुमन्त्र, आणि कोणाचें ऐकायाचें झणून नाही । ”

खलः सत्किममाणोऽपि ददाति कलहंसतां ॥

दुग्धपुष्टोऽपि किं याति वायसः कलहंसतां २३९

“ खलाचा सत्कार केला तरी तो सज्जनांशीं कलह केव्हाशिवाय राहाव काही;

कसे? नर का बल्यास दुधानें जरी पोसला तरी तो कधीही कलहंस होईल काय? ”

धम्मिल्लं न परिष्करोति कुसुमैर्नालं करोत्याननं ।

नीलाकीरकिशोरमादृतया नालापयत्याकुला ॥

नोल्लासं मतिपद्यते नतनुने संलापमानी जनै- ।

भूना चंपकमालिकेव विधिने मेनात्मजा वर्जने २४०

पार्वतीच्या विरहाबन्धेचें वर्णन:— “ ही आपला मांग फुलांनीं भरित नाही, पुष्पास पुशोभित करीत नाही, दुःस्मित होत्साती साक्षेपानें कीडांमुकाशीं बोलत नाही, उल्लासवृत्ति धारण करीत नाही, सखीजनांशींही प्रणयण करीत नाही, नरगनांन जशी चंपकमाला मुकून जाते त्याप्रमाणें ही मेनेची कन्या खेदयुक्त झालेला आहे! ”

मणिहार लता विभानि नन्याः । कुचसिंहासन सीम्नि नस्थिरांस ॥

अभिषेकुमनंगदेयगजं । गलशंखाद्वितेव दुग्धधारा ॥२४१॥

“ नन्वीनें मणिहाररूप लता जी कंठाचे शर्षा धारण केला आहे ती कुचसिंहासनावर अधिरूढ झालेल्या कामदेवास अभिषेक करण्याकरिता शंखावृत्ति जो कंठ त्यापासून गळणारी दुग्धधाराच काय यापरि आसते! ”

रातुः परोपकृतिनिर्भरचिन्तने-रामन्द्गगणना नदि संश्रितेषु ॥

भानुर्विकासयति द्वेन संगोजयते । पाणिम्यपंकजममं भुवनान्तरेषु २४२

“ परोपकाराविषयी ज्याची चिन्तवृत्ति सदा उल्लासयुक्त अशा रात्याच्या भाविवजनाविषयी दूरसमीपभाव कधीही असत नाही; पहा की, सूर्य हा आपल्या हातांनीं न कपनाप्रमाणेंच भुवनान्तरीं अमणाच्या कमलसमुद्राच्यामही विकासविनो! ”

अक्षराणि समश्रेणी वर्तुळानि घनानि च ॥

परस्परविलयाणि तरुणीकुचकुंभवन २४३

“ अक्षरें हीं तरुणीकुचांप्रमाणें सारख्या उंचीचीं, वर्तुळ, घन आणि परस्पर विलय अशीं असावीं! ”

शान्त्यं नक्ष्ये सद्गुणैश्च भवद्गुरिर्विशेषवर्णो ।

स्नेहैरिद्धे मम वपुःरिदं कामहोता जुहोति ॥

प्राणानस्मै नदिहमुचितां दक्षिणां दानुमीहे ।

नन्नादेशो भवतु भवतां यत्त्वमेषामधीशः २४६

कोणी विरहिणी आपल्या सखीबरोबर प्रियकरास विरोष पाडते:—

“ हे सखि! त्याला असें जाऊन सांग कीं, स्नेह योगानें (‘स्नेह’ शब्द श्लिष्ट आहे) रुद्धीस पावलेला जो विरहाग्नि त्यात कामरूप यष्टा माझ्या शरीराची आहुती देत आहे व अशा मसंगाय उचितां अर्धा प्राणरूप दक्षिणा समर्पण करण्याचें माझे मनोगत आहे; पण त्याचें स्थापित्य आपल्याकडे असल्यामुळे आपणास विचाराणा-
म पाडलें आहे. तर याविषयी आतां करावी । ”

कौमालैः कुंकुमायां सकलमपि जगज्जालमेतन्निषक्तं ।

मुक्ताश्चोन्मनभृंगा विघटितकमलक्रोडकागृहेभ्यः ॥

उत्सृष्टं गोमदस्व बहलकलकलः श्रूयते च द्विजानां ।

आग्नेर्दृष्टारकाणां दग्धदृष्टदृष्टिना सृयते पुनरन्ते ॥२४७॥

सूर्याविर उन्मेषा — “ उदात्ता पत्नी (मायी) देवाच्या भाग्यंकरून पुनर-
त्वास ममवती, स्रष्टृन त्याच्या जगत्तर केडाराचे मदपदमे आहेत, उन्मन जे भृंग त्या-
स कमलबंधनरूप कागृहोद्भूत मुक्त केल आहेत. दत्तात्रेयां गोपी सोदून दिल्या आहेत-
त आणि द्विज समुदायाचा सारखा घोष होत आहे । ” — “ द्विज ” शब्दावरील श्ले-
ष व एकंदर वर्णनाचा दुसरा अतिशाय मार्मिकीस सहज कळणार आहे.

उपमेकां जौलृपीं संशामा चित्रभूमिकां संदान् ॥

रंजयति काव्यरंगे नृत्ययति च तद्विदां चेतः २४८

“ उपमा ही नदी निरतिगच्छे वष घेऊन काव्यरूप रंगभूमीवर पेटे व तत्त्ववेत्ते जे
सहृदय रमिक त्यांच्या चित्राचें रंजन करून त्यास मानंदानें नाववाणासा लावते.” ही केषां-
तर रूपक, उन्मेषा, अपहृति, विरोधाभास, श्लेष इत्यादि होत.

गद्यनिर्गजनिर्गम नीरजनिर्गमपरिष्कृता सरसी ॥

अपि भजनं न वरसभा नवरसभा वक्षवर्जिता शोभा २४९

“ चंद्रहीन रात्रि, कमलसमुदायानें नशोभणारे सरोवर आणि नवरस बभ्रु-
हभाव जाणणारे पंडित जीत नाहीत अशी मोठी सभा ही तिहीं शोभा पावत ना-
हींत. ”

स्वप्नां धनुषां चापि सहंशजनुषामपि ॥

गुणलाभो भवेदासु परदुःखेदकारकः २५०

“ सहंशपासून (सत्कुलापासून — चांगल्या बंधूपासून) झाले असले तरी
खल व धनुष्य यांस गुणलाभ (उन्कर्षलाभ — रज्जुलाभ) झाला न झाला की त्या-
चा परिणाम दुःख्याच्या हृदयाचा भेद (दोऱ्हा अर्थ स्पष्टच आहेत) हा होवयाचाच ! ”

पातस्यास्तमनंतरं दिनकृतो वेषेण रागाश्रितः ।

स्वेरं शीतकरः करः कमलिनीमालिंगितुं योजितः ॥

शीतस्पर्शमुपेत्य समनि तथा रुद्धं मुखांशोरुद्धे ।

हासेनैव कुमुदनीव नितया वैलक्ष्यपांठकृतः २५१

“ सूर्य अस्तास गेलासा पाहून चंद्र हा रागेकरून (अनुरागानें — संधारगानें)
युक्त होताना सूर्याच्या वेषानें कमलिनीस बळेंच करानें (हातानें — किरणानें)
आलिंगायास जो मरून झाला, तो त्याच्या शीतल स्पर्शावरून त्यास अन्य सम-
जूत तिनें आपलें मुख झांकलें; हें सर्व पाहून चंद्राची स्त्री जी कुमुदनी तिनें मत्स-
रभाषानें हास्य बदन केलें; त्याच्या योगानें चंद्र खजील होऊन तो फिका झाला ! ”

जयश्रियः कृपाणीयं वेणी नानाख्यभूषणैः ॥

अस्यां करगृहीतायामसारभिमुखी तव २५२

“ ‘ नाना ’ नामक भूषांची तरवारही जयश्रीचा वेणीच होय. ती हातांत आ-
ली असतां जयश्री अर्धातू अनुकूल झालीच ! ” *

* ख्रिश्च श्लोक तिलका पेशाचा जो नानासाहेब त्याविषयी लिहिता असावा. असाच दुसरा ए-
क श्लोक ‘ बल्लाळ ’ या शीतानें लिहिजेना आठळण्यांत आला आहे : —

“ बल्लाळ शोणितान् तद्विजयनगरे सचरंती किराती ।

कीर्णान्वादाय रत्नाभुक्ततरवदितो गारुडाकाकुली ॥

मिता धौलंडलंडं हनुपरि बुकुळीसूतेना धमंही ।

प्रासाधोऽयसकैर्बभ्रुकरपरदैर्भूषांशं करोमि ॥ ”

दरीज पेशव्याच्या वेदव्या मित्राच अलीवरही एक पद्य आठळयें : —

“ लोचनीकव मित्राच सवक सुखे दळ्या घुजंगीश्वर ।

(पुढे काढू)

सुवीमात्रविभेदसंश्रमगुणः सोणीश्वामश्रुवा- ।

मुत्तुंगस्मनमंदनेषु लभते लीनारतिं कंचुकः ॥

नागचैर्विबिंदेर्विभिन्नरपुषां पुसां महापोधने ।

स्वर्गश्रीकुचकुंभसंश्रमपरीरंभः कथं दुर्लभः २५३

“ केवलं मुर्ध्नि शरीरं दौघ्नं पतन्त्या न्या गुणाने कंचुकास (सोनीस) राजस्थि-
यां न्या उत्पन्नं कुचमंदनाय विरंतरं लीना करायास सांपरतेः मग निबिडं शरपंकीने
ज्यां च शरीरे तुमुलं युद्धांतं विभिन्नं दौघ्नं गेदीं मातेन अशा पोद्यांस भव्य -
गन्या कुचकुंभासिगनाचा मास परतो पांत नरत्नं ते कोणने ? ”

अर्षी निमालेष्टिकं नूनमय । स्नेहादवस्थां भवनोपनीनाः ॥

दंष्ट्रोऽसविष्यद्वर्षाषु नित्यं । नराख्यवस्थां किमवाकुरिष्यः २५४

“ हे तेन्या ! या निखाची केवलं स्नेहास्तव (पत्नी, तेजा करितां) तूं मदी
अवस्था करून टाकलीसः मग याचा तुझ्याशी नित्यं दंष्ट्रं मसना, नर यांची अ-
वस्था पापेसा भागशी काय झाली असती कोण जाणें ! ”

ज्ञाते मयाधमंगरे रणशृतां सत्कारमानन्वती ।

यामोऽराजजपनस्य पीनकुचयोर्द्वारं श्रुतेः कुंडले ॥

विद्योष्टस्य च शेटिकां स्मितमुखी पाण्णोरणकंकणे ।

पश्चाद्भेदिनि केशपाशनिचये युक्तो हि बंधकमः २५५

“ रतिमंगर माटपला असनां रणांगणीं ज्यांनीं बांगनी चाकरी बजावली
यांचा सत्कार करण्या करितां त्यांनीं जपनास बत्सदान केले, पीनकुचांस द्वार व क-
र्णाम कुंडले अर्पिनीं, विद्योद्याय नर मर्जी मसलन होऊन त्यास विहा दिना बह-
लांस रणकार करणारी कंकणे बहान केनीं, पण युद्धांत मागच्यामागेच गळिबेला
जो केशपाश त्याचें मात्र गजदोह केल्याबद्दल बंधन केले ! ” हे असंबंधानिहापोकी-
चें उदाहरण होय.

(नागीन दृष्टावदन)

ना नीलः करवायकाऽमुनी किं नाव गर्भिण्यभूत् ॥

पनेमंदं शिभिन्नकुंभविदममुकादमपन्धवान्

दत्तापदपरंपराधिरणं मूर्ते स्फुरेती मुहुः ॥ ”

वैष्वाकरणकिरातादृशब्दमृगाः क्व यांनु संव्रस्ताः ॥

यदि नटागणकचिकित्सकयैनालिकवदनकंदरा न स्युः २५६

“वैष्वाकरणरूप किरातापासून मय पावलेले जे अपशब्दरूप मृग त्यांनी ए-
रबीं कोठें जावें? — जर नट, ज्योतिषी, वैद्य, त्कतिपाठक यांचीं मुखें याच को-
णी पुढा त्या जर नसत्या तर. ”

अव्याकरणमधीतं भिन्नद्रोण्या तरंगिणीतरणं ॥

मेषजमपथ्यसहितं त्रयभिदमकृतं वरं न कृतं २५७

“व्याकरणाबांचून केलेले अध्ययन, फुटल्या नावें नदी तरून गेलेली व प-
थ्याशिवाय श्लेषभावें सेवन, — या तीन गोष्टी न केलेल्या बऱ्या. ”

घटं भिद्यात्पटं। छिद्यात्कुर्याद्वा गमसमस्वरं ॥

येन केन मकारेण मसिद्धः पुरुषो भवेत् २५८

“बऱ्याच्यावर जाऊन पागर फोडून टाकावी, वस्त्रें काडीत बसावें, किंचहुना
गर्भासारखा स्वरही काढावा; पण कोणत्या तरी रीतीने पुरुषाचें लोकमसिद्ध
झावें। ”

चित्रं तपति राजेंद्र मनापनपनस्तव ॥

अनातपन्नमुत्सृज्य सानपन्नं द्विपद्वर्णं २५९

“हे राजा! तुझ्या मनापसूर्पाचा हा काय चमत्कार आहे पहा, की ज्याच्या
शेव्यावर छत्र नाही त्यास सोडून छत्र धारण करणाऱ्या आज्ञासच तो ताप देतो.”
हा विभावनादंकार होय.

वृत्तुः शरीरगोसारं वसुभाजं वसुंधरा ॥

वृत्तारिणीव हसति स्वपतिं पुत्रसालनान् २६०

“ज्यामघाणें जारिणी स्त्री आपल्या पतीस पुत्रसालन करतांना पाहून हं-
सते, त्याचघाणें वृत्तु हा शरीराची ओगवण करणाऱ्या मनुष्यास व शुभि धनर-
क्षण करणाऱ्यास देते। ”

माल्हादे वचनं मयच्छसि न मे नो बांछितं यच्छसि ।
 मायः मोच्छसिषिद्रुतं हुनपहज्वालासमं राधिपु॥
 कंठास्पेषपरिश्रहे विधिलता यन्मादराशुंबसे ।
 तने धूर्तं हृदि स्थिता मियतमा काबिन्ममेवापरा १६१

कोणी मानिनी गणनें मायल्या बल्लास अणनेः— "तुं माझ्याशीं भाव्हा-
 दपुक्त जायण करीत नाहीस मला दुष्ट विचारित नाहीस. रात्रीं तुझे निंतर उष्ण निश्वास वा-
 मसेल, मसताने कंठास्पेषकाचे शायी विधिलता दृष्टीस पडते व अपहरणानाविषयी
 ही तुझी मायकता दिसत नाही; नेह्या हे धूर्ता! या सर्व चिन्हांवरून मी असें सम-
 जते की, कोणी माझ्याहून विगडी मियतमा नुझ्या दूरपाचे शायी वास करीत असावी!"

स्मरन्त्योऽहं त्वया कान्ते न स्मरिष्याम्यहं तव ॥
 स्मरणं चेत्तसो धर्मस्तत्त्वेनो प्रवता हृतं ॥ १६२ ॥

"हे कान्ते: तुंव माझे स्मरण करवें, मला तुझे स्मरण होणार नाही; कां तर-
 स्मरण हें विज्ञाचा धर्म होय आणि विज्ञच मुडीं तुं हरण करून टाकूं आहेस!"

सर्वस्वापह्नो न तस्करगणो रक्षो न रक्षाशनः ।
 सर्पो नैव विज्ञेयाऽस्त्रिभुविज्ञाचारी न भुतोऽपिच ॥
 भ्रंतर्धानपटुर्न सिद्धपुरुषो नाप्याशक्तो मारुत- ।
 स्त्रीक्ष्णाम्यो ननु मायकस्तमिह ये जानंति ते पंडिताः १६३

"सर्वस्वाचें हरण करणारा / पक्षी, सर्व निद्रा घालणारा / असून तस्कर नव्हे, र-
 क्ताचें माहान करीत असून राक्षस नव्हे, विद्यांत दडून असणाऱा असून सर्प नव्हे,
 निज्ञाचर खरा पण भूत नव्हे, भ्रंतर्धान करणाऱाविषयी कुठाल असून सिद्धपुरुष नव्हे,
 गर्तार्थे वपळ असून वायु नव्हे. तीक्ष्णमुख असून बाण नव्हे,— असा कोण हें
 जो जाणतो तो पंडित होय!" या कोठ्याचें उत्तर 'देकून' होय. पंडित्या विशो-
 षणाचा श्लेषार्थ बर दिताच आहे; बाकीचीं उपडच आहेत. "

सदूषणापि निर्दोषा सस्वराऽपि ककोमला ॥
 नमस्तस्मै कृता येन रम्या नारायणी कथा १६४

“सदूषण (दूषणयुक्त; दूषणनामक राक्षसाचा जीत संदर्भ आहे) असून निर्दो-
ष आणि सखर (कठीर; खरनामक राक्षसाचें जीत कथानक आहे) असून अन्यंत
कोमल, अशी जी ईश्वरविषयक कथा ती ज्यानें केेली त्यास वंदन असो ! ”

आच्छादयसि का मुग्धे वस्त्रेणाधरपल्लवम् ॥

खंडिता एव शोभन्ते वीराधरपयोधराः ॥ २६५ ॥

“ हे मुग्धे ! आपल्या अधरपल्लवाचें वस्त्राचें कां आच्छादन करतेस ? अगे, वी-
राधर आणि पयोधर हे स्तनांकित होत्यातेच विशेष शोभनात ! ”

मंदमंदगमना करिणी किं। वा विद्यालनयना हरिणी किं ॥

पूर्णचंद्रवदना रजनी किं। पश्य गच्छति सखे तरुणी किं २६६.

“ हे भिन्ना ! ती पहा पहा राजमार्गाचें कोण जाते आहे ? ती मंदमंद गमन क-
रणाशी हस्तिनी आहे काय ? अथवा विद्यालनेना हरिणी आहे काय ? किंवा पृ-
र्णचंद्र हेंच जिचें वदन अशी पौर्णमासी रात्रि आहे काय ? ”

पंडिते चैव मूर्खे च बलवत्यपि दुर्बले ॥

ईश्वरे च दरिद्रे च मृत्योः सर्वे च तुल्यता २६७

“ पंडित, मूर्ख; बलवान्, दुर्बल; धनवान्, दरिद्र; या सर्वांस मृत्यूनें प्राप्तें
आहे; कोणी कटका आहे असें नाहीं ! ”

वंगाः कथमंगाः कथमित्यनुयुंक्ते तथा देवान् ॥

कीदृक्कृतांतपुरमिति कोऽपि न जिज्ञासते मूढः २६८

“ वंगदेशा कसा आहे, मंग कसा आहे, इत्यादि प्रकारें इहलोकीच्या भ-
लनास वस्तीच्या देशाविषयी मूढ ने प्रापंचिकजन त्यांची चौकशी चालत असते;
वंग कथांतपुर झणजे घमनगरी कशी आहे हिजविषयी कोणाचीही जिज्ञासा मग-
न झाली नाही ! ”

हाराः पुष्पे पु रताः पुत्राः पितृधनपरिग्रहज्यथाः ॥

हारां पुष्पे वंगरा आहे व अंगार वहार झपात. भारती पुरांतला मसिद्ध सेनापति जो
हारां पुष्पे वंगराचें अधिपत्य रिचें होवें हें वाचकांस माहीत असलेंच.

जननी रोदनशरणा परलोकगतस्य को बंधुः २६९

“ स्त्रिया पुत्रो कटे पादुन शोक भावगतान. पुत्र पितृधनाच्या विभागाविषयी न-
यर होऊन त्या व्यवस्थेला लागतान. आई दुःख करीत बसते; पण जो विचारा माणी प-
रलोकाची वाट धरीत असतो त्याचा सांगाती कोण होतो ! ”

इदि मज्जोदरे बन्दिः स्वभावात्पिरुच्छिद्यः ॥

तेन मे दग्धमज्जस्य पुनरगमने नृप ॥ २७० ॥

“ हे गोपा ! माझ्या हृदयाचे ठापी मज्जा आहे व उदराचे ठापी बन्दि आहे; तेव्हा
मर्षाच्या ऊर्ध्वज्वलनरूप धर्मापुढे माझी मज्जा जळून मी तुजकडे पावना करण्यास-
आलो आहे ! नात्यर्थ हे की, मध्याह्नाच्या समयापुढे मज्जेच्याने शिंकाव परवत नाही.

मानस्पर्शरक्षणाय यमुनाकच्छं न गच्छाम्यहं ।

कस्माद्वत्स पिनष्टि पीवरकुचदंहेन गोपीजनः ॥

श्रुत्यंजाविनिवारितोपि बहुशो जन्मन यशोदायतो ।

गोपीपाणि सरोजमुद्रितमुखो गोपीपतिः पानु बः २७१

“ आई ! गोपींच्या वत्सांचे रक्षण करण्यास मी यमुनातीर्थे जाणार नाहीं. यशो-
दा विचारते, ‘ कोरे पुत्र ! कृष्ण उत्तर करतो, ‘ अगे या गोपी पानस्ननदृष्टेकरून म-
ला येणारे पाहतान, — पापमागे तो बोलत असतो गोपी श्रुत्यंजांच्या योगाने त्यास
रावीत होत्या, तरीही तो जेव्हा ऐकेना तेव्हा त्यानें पुत्र गोपींच्या पाणिसरोजांनीं
मुद्रित झाले आहे असा तो गोपीपति तुमचें रक्षण करो ! ”

किमकारि न कार्पण्यं कस्मालंघि न देहली ॥

अस्य पापोदरस्यार्थं किमनाटिन नाटकं २७२

“ या दुष्ट उदराच्या भरणा र्थ काय काय देव्य माझी शरबविडें नाहीं ! कोणा
कोणाचा उंबरठा उलंडला नाहीं ! व कोण कोणनें नाटक केले नाहीं ! ”

संपोष्य सदपत्यवत् परकराद्रक्ष्यं च सुखेन वत् ।

संशोध्यं वणिनोऽगवत् अनिदिनं ईक्ष्यं च समिव वत् ॥

वध्यं वंधवदश्लथं न हि न विस्मर्यं हरेर्नीमच— ।

जेवें सीदति पुस्तकं किल कदाप्येतद्गुणां वचः २७३

“पुस्तकाचें उनम अपत्याप्रमाणें संपोषण करावें, उनम क्षेत्राप्रमाणें दुसऱ्याच्या नें कधीं हातीं नागू देऊं नये, जखमी मनुष्याच्या शरीराप्रमाणें बरचेवर त्याचें ओधन करावें. निबळग मित्राप्रमाणें दररोज त्याचें अवलोकन करावें, बंधनांत ठेवल्याप्रमाणें त्यास बळकट बांधावें, हरीच्या नामाप्रमाणें त्याचें कधीं विस्मरण होऊं देऊं नये;— अशा तऱ्हेनें पुस्तक ठेवले असतां तें वाईट होत नाहीं असें गुरूचें सांगणें आहे !”

मोने मोनी गुणिनि गुणवान् पण्डिते पण्डितोऽसौ ।

दीने दीनः सुखिनि सुखवान् भोगिनि प्राप्तभोगः ॥

मूर्खे मूर्खो भवतिषु युवा वाग्मिषु भोटवाग्मी ।

धन्यः कोऽपि त्रिभुवनजयी योऽवधूतेऽवधूतः ॥ २७४ ॥

“गुणिसमुदायांन मोन भारणकरणारा, गुणिजनांशीं समागम झाला असतां गुण मगट करणारा, पंडित मंडळींन पंडित, दीनाचे ठायीं दीन, सुखी असणाऱ्यांशीं सुखी, बितासीजनांशीं बिलासी, मूर्खांशीं मूर्ख, तरुण स्त्रियांशीं तरुण, वाचदुकांशीं बळा व बैराग्यांशीं बैरागी,— याप्रमाणें जो सर्वांशीं रंग पाहून वर्तणारा तो त्रिभुवनजयी चतुर पुरुष धन्य होय !”

उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यं वसनं शिवकर्पटः ॥

काकविष्टासमुत्पन्नाः पंचैतेऽतिपवित्रकः २७५

“उच्छिष्ट, शिवाचें निर्माल्य, वसन, मेतचीवर आणि काकविष्टेपासून उत्पन्न झालेला,— हीं पांच अतिपवित्र होत !” हीं पांच अनुक्रमेंकरून दूध, गंगा, मध, रेडीम व पिंपळ होत.

सौधं धाम मुखांबुजं भगवतो वस्त्रासवभाशनं ।

हाव्या चापरपद्मबोऽप्य मृदुलांगुष्ठस्तदुच्छीर्षकम् ॥

अंगुल्यस्तव सेवने विरलता ब्रूमः किमन्यतरत्वं ।

हा हा वैरिणि हे नथापि मुरलि त्वां नैति निद्राऽपि किं २७६

गोपी सापत्न्यभावाचें पुरबीस झणतातः— “हे मुरलि! अमृताचें केवळ गृह-
अमृतें अंगवंगीचें पुष्पांबुज त्यांतील आसवाचें (मद्याचें) तुला भाशन पडतें, त्या-

चा मधुपक्षव हीच तुम्ही कोमल राख्या होय, मृदुल तो अंगुष्ठ तो तुम्हें उपधान (उशी) होय, इतर अंगुली या तुझ्या सेवनाविषयी (चरणसंवाहनाविषयी), निरंतर मत्सर आहेत; आणखी यापेक्षां करून ते कोणते असावे? — पण इतके असून हे वैरिणि! तुला निद्रा नी कशी येत नाही! " बोलणारणींचा भाव अर्धातू हा होय कीं आपल्या वैरिणीस झोप लागून नी शब्द करीनाही झाली कीं निवे सर्व भाग्य आपल्या बांध्यास येईल !

अहं तेना दृष्टा किमपि कथयामीति विजने ।
 सर्वपि चारीना मरुतहृदयत्वादवगता ॥
 नतः कर्णोपांते किमपि वदताऽऽघाय वदनं ।
 गृहीता धम्मिद्धं मम मखि निर्पातोऽपरमः २७७

" मला कांही सांगायाचे आहे असें सगुन त्याने मला एकातीं बोलाविले, ते कांही मोठ्या भावाने त्याच्या जवळ गेलें; तो त्या धूर्तानें कानाशीं लागण्याचें भिष करून माझ्या मुखाचें आघ्राण केलें आणि कचमांत घातण करून मधपरसाचें पान केलें ! "

संग्रामे मरुतदंष्ट्राणा करीना कविमंडले ॥
 दीपिरी दीपिहानिरी मुहुर्जादेव जाघने २७८

" संग्रामाचे शायीं मोठ्या मोठ्या शोद्यांचें व कविमंडलांत करीचें नेत्र पडणें किंवा नेत्रोद्धानि होणें हीं दोन्ही एका घटकेंत शकून जातात ! "

शंभुः श्वेता केषुष्येण चंद्रमा वस्मन्तनुना ॥
 अच्युतः स्मृनिमात्रेण साधवः क्रूरसंपुटः २७९

" शिव हा पांढऱ्या रुड्या फुलानें, चंद्र वस्त्राच्या दाहानें, विष्णु केवळ स्मरणार्थ व साधु हस्तांजलानें सगुने केवळ नमस्कारानें मसभ होतात ! "

कुचो नु परिचर्चितुं परिचितं चिरं चंदनं ।
 रुनाः परमुरोजयोः परिसरेऽरविंदस्वजः ॥
 स्तुतिर्नितिरपि स्मृतिर्विरतनोः ठनैवादरा- ।
 दिदं नु निखिलं पुनर्विरचितं मया जेश्वरे २८०

कोणी विषयी विरक्तता पावून कृतकर्माबद्दल अनुताप पावतो :— “मी चंदना-
चा जो प्रयोग केला तो निरंतर स्नानलेपनार्थच केला; कमलांच्या माता ज्या घातल्या
त्या कमलांच्या आसमंतांतच घातल्या; स्नान व बंदन हींही आदरेंकरून संदरस्त्रि-
यांचीच केली;— पण हें सर्व परमेश्वराचे ठिकाणी माझ्याकडून कधीही झालें नाहीं.”

धर्माख्याने वमशाने च रोगिणां या मतिर्भवन् ॥

सा सर्वदैव निष्ठेच्चैन कोन मुच्येत बंधनान् ॥ २७१ ॥

“धर्मविषयक आख्यानाचें श्रवण झालें असतां, वमशानांत व रुग्णावस्थेंत
जी मनाची स्थिति होते तीच जर सरोदित गहीन तर कोण संसारतापापासून मुक्त
होणार नाहीं? ”

सुभाषितज्ञेन जनेन साकं । संभाषणं सुप्रभुसेवनं च ।

आलिङ्गनं तुंगपयोधराणां । प्रत्यक्षसौग्यं त्रयमेव लोके २८२

“सुभाषितांच्या ज्ञानानें ज्यास वाक्यातुर्य प्राप्त झालें आहे अशा मनुष्याशीं
संभाषण, चांगल्या मधुनी सेवा व पूर्णयौवना ज्या स्त्रिया त्यांचें आलिङ्गन, हीं तीन
न वा लोकांचीं मोठीं सखें होत. ”

अहो वनविचित्राणि चरितानि महात्मनां ॥

लक्ष्मीं नृणामन्यन्ते तद्वारेण नमंति च ॥ २८३ ॥

“महात्मे जे पुरुष त्यांचें चरित्रवेचिज्य काय सांगावें! पहा की, ते लक्ष्मीला
नृणांसमान मानतात आणि तिच्याच आशानें नम्रही होतात ! ” तात्पर्य हें की, ल-
क्ष्मीच्या मातीनें सज्जन उदात्त न होतां उमटे लीनच होतात.

मिलिते मौनमात्रिष्ठ बाणि माणसमे जने ॥

अनर्गतरसाल्हारं न जानासि कदाचन २८४

“हे बाणि ! माणसिय जगाची गांठ पडली असतां तूं आपली मौन धारण
कळत असत जा; कां तर, हृदयगत जो आल्हार त्याचा तुला मुळींच अनुभव
पडत नाहीं ! ”

उद्धीयंते स्म वेदमन्यमानविरहिते निर्धने धोमियाणां ।

पन्न ज्यामाकवीजायपि चरकवधूवंबुकोरिभ्युतामि ॥

देवे दान्त्यकस्याच्चपलशिशुकराकृष्टमुक्तावलीक - ।

अष्टा-सन्धैव दृष्टा पुनरिभिरसं पूर्णिता मौक्तिकीषाः २८५

“ निरंतर नकारपेठा राजणाच्या ज्या दरिद्र मासणांच्या घरांत शिमणीच्या चौबीस पडलेले, राणेही बेचले जात असत, तेथेंच देवाच्या दयेनें संपत्ति आली असतो काय चमत्कार ? ” अस पठू लागला कीं, सोमवीं रांडगाईनें गळ्यांतले मोत्यांचे पेंढे ओढून त्यानीस राणे चौकीकडे परगळत घासले असतो बायका त्यांकडे उगीच मोलेने पाहत राहू लागल्या ! ”

हस्तांभोजामिमासा नगविधुहरिणश्यामलच्छाद्यवीवी ।

नेजांशुधूमभाग लयणिममरसीमुग्धशैवालवल्ली ॥

वेरिश्चीवेणिदंडो वितरणकरिणो गंडदानमणाली ।

वेल्लन्यभो धरश्चीरकबरधरणीपालपाणो रुपाणः २८६

कोणी कवि भक्त्यागच्या तराशेनें वर्णन करतो :— “ हस्तकमळापासून निघालेलीं अमरमाळाच काय, कीं दमचंद्रावरील हरिणाच्या श्यामलमसेची नहरीच काय, कीं मना पायीची धूमभागच काय, कीं दावण्यमंगेवगतीस करी होराजमनाच काय, कीं हावूच्या नक्षत्राच्या वेणीच्या पेंढाच काय, कीं दानरूप हस्तांच्या मदल्यावासी नविकाच काय,— असा हा भक्त्यर गज्याच्या दानातीस संपत्तीस रुपाण शोभा पावत आहे ! ”

नागयामि यमुना महारथां त्यां वगेरु नगपण्यमंतरा ॥

दागपाकुरु दुकूलमाननादाविरस्तु मम नावि चंद्रमाः २८७

कोणी चतुर नाविक कोण्या श्लिषेस झणतो :— “ हे रंजितो ! या ठळ्वंसल यमुनामहाबळून तुला आनराबावून घी नेऊन पोचवितों; येवढें माग कर कीं तोंडावरील बुरखा पलीकडे काढ आणि माझ्या नावेत चंद्रम्यास मगट होऊंदे ! ”

पचाकुंठितदंतिदंतमुसलान्वाचूर्णितान्याहवे ।

भाग यत्र पिनाकपाणिपरशोराकुंठिता वलसि ॥

नम्ये तावदुरो नृसिंहकरजैर्व्यादीर्यते सांप्रतं ।

देवे दुर्जनतां गते तृणमपि माघेण बज्जायते ॥ २८८ ॥

दिग्व्यकुशिपुत्री उक्तिः—“ज्या माझ्या उरस्थळावर हनींची आकुंठित
हेतु मुसले हीं चूर्ण झालीं व शिवाच्या परशूची धारही ज्यावर पोषटली, ते आ-
न नृसिंहाच्या नखांनीं विदीर्ण होत आहे; तेव्हां देव दुष्ट झाले असतां तृणही व-
ज्यामाप होतें मसें झटले पाहिजे !”

अन्योन्यग्य निरीक्षणादपगना नेत्रान्मुखे ह्रीः स्थिता ।
संलापाद्ददनं विहाय कुचयोः सीमा मुपेत्य स्थिता ॥
गाढालिंगनस्तनः कुचनटी संन्यज्य नीचिं गता ।
अर्जुस्तन करे गते किमभवत्मा नन्न जानीमहे २८९

जवळपूज्या लज्जाहामाचें कोणी मार्मिक कवि वर्णन करतोः—“परस्पर-
की दृष्टादृष्ट झाली असतां लज्जा ही नेत्रापासून निघून मुखाने मार्या जाऊन बसली,
पुढें संभाषणाच्या वेळीं मुखापासून निघून कुचसीमेची जाऊन थडकली, नंतर गा-
ढालिंगनमसंगी कुचनटापासून नीचिमदेची पोचली; पण पुढे अर्जुनाच्या करेंकडून
न नीचीकाही मोस झाल्यावर ती कोणीकडे नाहींगी झाली ती आझास कळत ना-
ही !”

अकृत्वा पौरुषं या श्रार्थिकासिन्यपि किं तथा ॥

जरद्वयोऽपि चाश्नानि देवादुपगतं तृणं ॥ २९० ॥

“पौरुष केल्याचांचून जी आयतीच प्राप्त झालेली संपत्ति तीन काय तात्पर्य आ-
हे? खाजारा झालेला बेलही पटळ्हेनें उगबलेले गवत खातो !”

नोभ्राविष्टो नरो बिलं गीहसते न च चापदम् ॥

दुग्धं पश्यति मारजारो यथा न लगुडाहनिम् २९१

“नोभ्राविष्ट पुरुषाची दृष्टि द्रव्यावर असते पण तें प्राप्त होतांना जी विपत्ति
पेणारे ती त्याला दिसत नाहीं; जसें मांजराची नजर दुधावर असते पण बुरग्या-
कडे त्याचें लक्ष असत नाहीं !”

चानकस्य मुखचंचुसंपुटे । नो पतन्ति यदि वारिविंदवः ॥

सागरीकृतमहीनतस्य किं । दोष एव जलदस्य दीपने २९२

“चानकाच्या चंचुपुटांत जलपाण्याचे थिंड पडले नाहीं, वर सारी पृथ्वी जळ-

बं बं करून टाकणारा जो वेप न्यासने दोष घाला काय ? ”

भंगा कष्टदुकूलया सरससं पृष्टो भुजाभ्यां स्तनौ ।
भाकष्टे जघनांशुकं कृतमधः संसक्तमूरुद्वयम् ॥
नाभ्यामूलनिबद्धचक्षुषि तथा व्रीहाननांघ्या भिये ।
दीपःकूलनिरातवेपितशिवः कर्णोत्पलेनाहतः २९३

“ गां यावद्भूतं दुकुनाचं अपनयनं केने असतो भियेने भुजस्वस्तिकं करून उर-
भित्तांचे निगूढन केने, नाभ्यां वराचं भाकष्टेन केने असतो आपमें ऊरुद्वय निवे अन्ध-
त निरंतर केने, भाणि जोवरी वदनाची नाभांमूलनिबद्ध दृष्टि पाहून व्रीह्यांनी वर-
कागला प्रयोग केला, पण त्यावेदीं कार्य होण्यादीं पहाऊन जोवरी कर्णावरी व उत्पल-
द्विन्यावर टाकले ! ”

संन्यासमकृतं कोर्वा जहो कलत्रं दुकुलमवलायाः ॥
नन्याज रागमधगे मुक्तिपुर्वाचक्रिरे चिकुराः ॥ २९४ ॥

संन्यासोत्तरं स्वीकृत्य नवमंत्राचारं पुनश्चिन्तनीयां कोर्वा कविममता यातनोः—
“ कोर्वाचें संन्याससहस्रि पारण केला, अधरवस्त्राचे कलत्रत्याग केला, अधराचें
रक्तना टाकून दिवला आणि केवली मुक्तीची स्थिति रागिला ! ” श्लेष वेगळा केला
असतो तत्सर्व हे की, संन्यास मकृत पडला, वस्त्राचा विरह झाला, ओठाची माडी
मोडली आणि केस मकून माकडे झाले.

दुमाः पांडुमाया धृतनिबिडगर्भाः स्त्रिय इव ।
मकुलान्ते कुंदा नृपतिरुत्तमाना इव जनाः ॥
पिको मंदं मंदं हृदि मदननामानि जपति ।
प्रभोरये पुर्यापरिचितमन्त्राकः कविरिव २९५

“ दुसः हे गर्भिणी स्त्रियाप्रमाणें निम्नेन झाले आह्नेत, कुंद हे राजसत्कार पाव-
लेल्या पंडितजनाप्रमाणें मकुलिन झाले आह्नेत आणि कोकिल हा मरणाच्या गोवांचा
जप मंदराणीचें आपल्याशीच करीत होताना राजसभेची अपरिचित असणाऱ्या क-
वीप्रमाणें आसन आढे.”

पुनः पतति भूमौ बाढाः कनयनि केवलां मुक्तिम् ॥

चुंबत्यंबरमणिं विपरीते किं न विपरीतम् ॥ २९६ ॥

“ मुक्त जे स्वर्गस्थ असल्याचे ते भृमिवर पडले आहेत, बाल ह्मणजे अज्ञान ते अत्यंत मुक्तनेमत शब्दने आहेत आणि आकाश पृथ्वीच्या एकत्र भेटले आहेत; तेव्हा एक विपरीत झाले असता काय काय विपरीत होणार नाही? ” मुक्ताः “ बालाः ” व “ अंबरम् ” यांचे दुसरे अर्थ प्रसिद्धच आहेत; व एकदूर अंतराचे तात्पर्यही नव्हेतांच्या नशांत येणारच आहे.

सुप्रभां दिनमद्यतः परिणतं साफल्यमद्यायुषः ।

कर्माण्यद्य शिवंकुगणि सुमहोदयान्तरयो नेत्रयोः ॥

कार्पण्येन विगय संमति कृतं मास्थानिकं मंगलं ।

यज्जागर्नि भवन्मुखेंदुरधुना दिष्ट्या दृशोरग्रतः २९७

“ आज रुदिन उगवला, आयुष्याचे साफल्य पूर्ण झाले, शुभ कर्मांचे सार्थक्य झाले, नेत्रांचे शरण फिटले आणि दैत्याने आपले विद्रोह उचलले, की आज आपला मुखचंद्र डोळ्यांसमोर माप होण्याचा योग आला ! ”

परीषदलमालोक्य गतः प्रेयान् विद्युज्यते ॥

मालोक्ये कथं सख्यस्तस्य चंद्रमसौ मुने २९८

“ हे सखीनो! ज्याचे बळ (चंद्रबळ) पाहून मिय मार्गस्थ होतो, त्या विरहताप देणाऱ्या दुष्टाचे मुख मी कधी पाहू ! ”

उपाध्यायश्च वैद्यश्च ऋतुकाले वरांगना ॥

सूनिका दूनिका चैव कार्यनि नृणवत्समाः २९९

“ उपाध्याय, वैद्य, ऋतुकाली स्त्री, सुईण आणि दूती—इतकीं सर्वजण कांही उरकले असता नृणवत् होनात ! ”

संभ्रामोऽपि महोदधिं न वितुषो जातो जलैर्वाटवो ।

मेघं प्राप्य च चातकोऽपि वरणो भानुं न लेभेऽरुणः ॥

चंद्रः शंकरदोरवरेऽपि सततं सोऽपि तपती दृश्यते ।

वायुः सत्पुरुषाभितोऽपि तप्तो वैवानुरूपं कृतं ॥ ३०० ॥

“राडवाघीने महामधुशुना आश्रय केला तरी त्याच्या जमाती त्याची वृषा हशरी नाहीं. चानकास मेषाचा आश्रय झाला तरी त्याची तहान तशीच, भरुणाने सूर्याची सेना पनकरती तरी त्यास याच त्याने नाहींत. तसाच चेदही शिवाच्या मल्लकी असून रेखांत प्रयत्न करीत राहिल्या. तसाच सगुरुणाचा आश्रय घास झाला तरी कोणास ही देवाभुदपच फळ मिळते ।”

महाकिरीपयःपानं मद्राक्षीमुखचुंबनम् ॥

मंदरोपवनक्रीडा मद्राचुछाननः कुतः ॥३०१॥

“महाकिरीच्या नाकाचे माडाने, राजाभूतनयनेचे मुखचुंबन आणि मद्राच-
लाच्या उपवनात क्रीडा करीत मंदरपाने कीटून घास होणार ?”

नानि नानि कमलानि नज्जये। नानि पदपदकुलानि नै स्वगाः ॥

सर्वमेकममने भुविन्युते। पंचशेषमचिगदभ्रुत्सरः ॥३०२॥

“ती ती कमले, नि जड, ती असणकुले नेहमादि पक्षा, ही सर्व एकाकाराचे नि-
पुन मेरी, आणि फार विचारीती मनेवर फलपक्ष होतें झाले ।” ही अर्थातच
अन्योक्ति होय. आपलीस वाचकाच्या कुलास किंवा देशासही काण पडेल.

दीपो मशयने ध्याने कज्जलं च मगुषने ॥

यदस्य जलपेनित्यं जायते तद्रुशी मजा ३०३

“दीप हा मधकागसे जलण करतो आणि कातरास मसवतो. दीकच आढे,
जसे नित्य अस्य स्वतः त्या मसवः मजा होतें ।”

मलाटे कस्तूरीनिमकमबलाः कज्जलरुचिं ।

रुशाः कर्णदंष्ट्रे विमलमणिनाटेकसुगुणम् ॥

गले मुक्तापात्या क्षुबिबसनमंगे च सनतं ।

वशीकर्तुं विश्वं रथनि स्वन्नु बाह्योपकरणं ३०४

“मलाटे कस्तूरीचा निमक, डोळ्यांत मंजन, दोन्ही कानांत मणिनाट-
क (रत्नाची नाविवटें), गळ्यांत मुक्ताहार, क्षुबिबस्त्र निरंतर परिधान केलेले,—
या सर्व बाशवरून मला मने वाटते कीं, स्त्रिया ह्या सर्व विश्वाच्या वशीकरणाथ

बरीस माहिन्य बाडगीत असतान ! ” चर्चाकरणांत तिमळ, अंजन, मणि वगैरे सा-
मग्री भरवण अमुन निगतर सोबल्यांत गहिमें पाहिजे हें लोकमसिद्धच आहे.

स्नेहोपपन्न इति पूर्णदशा विशेष-
शाली स्वमात्मनि वसप्रकरं निधाय ॥
लब्धोदये तमथ गृणति पद्यबंधौ ।
दीपा अंबनि कलुषा बलवान हि लोभः ३०५.

“ सूर्यानें भस्मगमनाच्या समर्प्या दीपाचे टापी आपला वस्- (नेज; द्रव्य) -
समूह जो ठेवला, कीं हे स्नेहयुक्त (पत्नी, नेत्रयुक्त) आहेत व पूर्णदशेनें (संपन्नते-
नें— बातीच्या अघ्यानें) विराजमान आहेत असें समजून, — तेच दीप त्यानें आ-
पल्या इष्टकाळीं आपला वस्प्रकर माधारी घेतला असतां त्यापत्नी मलिनमुख
होतान त्यापत्नी लोभ हा परम दुर्धर आहे असें स्मरण पाहिजे ! ”

मौनं कालविलंबश्च प्रयाणं भूमिदर्शनम् ॥

भूकुल्यन्यमुरी बानी नकारः पट्टिधः स्मृतः ३०६.

“ आपले कोणापाशीं कांहीं काम असलें आणि त्यानें बळकट मोन धरलें, किंवा
कायस उशीर लावला. अगर न भेटनां बालना झाला, किंवा गांठ पडली असतां भुई-
कडे पाहूं लागला, अथवा त्याच्या कपाडावर आरी दिसली, किंवा मुद्दाम दुसऱ्या
कडे पाहून बोडूं लागला, अणजे नव्याचा पाटा समजावा. नकाराचे बरील सहा म-
कार आहेत. ”

लज्जे त्वं मज्ज सिंधो गिरिवरशिखरे त्वंच निष्ठ प्रतिष्ठे ।

हांते मांते दिशांते कुरु वसन्तिमहो गर्व खर्वो भवाशु ॥

तेजः पातालमूलं भज भुवि भगवन् मान मा नाम तेऽस्तु ।

मेळोः कामाक्ष्यंती सततमहिमिमां तूर्णमारां अयिष्ये ३०७

“ हे लज्जे ! तूं लघुदांत बुडी मार; हे प्रतिष्ठे ! तूं एकाद्या मोठ्या पर्वताच्या शि-
खरावर जाऊन बस; हे हांते ! दिशांच्या मांतभागीं तूं बस्ती कर; हे गर्वा ! तूं ठेंगणा
होऊन रहा; हे तेजा ! तूं पाताळाच्या तळवटीं जाऊन बस; हे भगवंता माना ! तुझे नां-
वही पृथ्वीं राहूं देऊं नको; — कां तर मला मेसावे धरून राहणारी जी द्रव्यतुणा नि-

चाच मी इतःपर अंगीकार करणार ! ” तात्पर्य, पनसोम हाटला खणजे बरीच सा-
न्या मंडळीस पूर्ण गज्ञाच भिडानी हाणून समजावे.

“ यः पठति सिखति पश्यति परिपृच्छति पंडितानुपासयति ॥

तस्य दिवा करकिरणैर्नितिना दम्भिव विकास्यते बुद्धिः ३०८

“ जो अभ्ययन करतो, सिद्धतो, जणांच्या व्यवहाराचे किंवा पुस्तकांचे बरचेबर अव-
लोकन करतो, नेत्रेमीं संशयनिरुद्धि करून घेतो, पंडितांच्या समागमें असतो, त्याची
बुद्धि सूर्यकिरणांनीं जशी कमळिनी तशी विकास पावन जाते ! ” *

पश्चाद्यप्रधिताश्रुचिंदुनिकरैर्मुक्ताफलस्पर्षिभिः ।

कुर्वत्या हरहासहारिहृदये हारावलीश्रृणम् ॥

बाने बालमृणालनालबलयाभंकार कांते करे ।

विन्यस्याननमायताक्षि सुकृत्तिकाः पं तथा स्पर्षते ३०९

“ हे बाने ! मुक्ताफलांनीं स्पर्श करणारे जे पश्चाद्याश्रुमून गडणारे अश्रुचिंदु
त्यांनीं शिवहास्यनुन्य शुभ्र बलःस्थानावर मोत्यांचा जणूं काय हारस धारण करणा-
री जी तुं, ती कांवेच्या कमळनंतुंच्या बलयांनीं सुशोभित केलेल्या हस्तावर आपले
पुंगव टोकून कोणत्या पंथ पुरुषाचे एकाग्रतेनें ध्यान करीत आहोस ? ”

साहजिकरूपवत्या भवति भवत्या विभूषणं भारः ॥

सर्वांगसौंदर्यया दमनकवल्याः किमालि कूमुमेन ३१०

“ साहजिक सौंदर्यानें मंडित जी तुं त्या तुला भयंकार हे केवळ भाररूप होत !
पहा कीं, सर्वांगाहां सगंध परिपूर्ण जी दमनकवल्ली (दवणा) तिचा हे सखि ! पुष्पांचे
काय मयोजन होय ? ”

कर्णलेधिगुणोत्कर्षा स्थागिनो धनिनस्तथा ॥

निष्कलान् विमुचंति मार्गणान् संमुखे स्थितान् ३११

* वेळुवे रास्य रावकांस भारवेत्तुः— “ वाच्यार्थे वचुष्य बहुकम होत; निहिण्यार्थे
हाकिही येने आणि संभाषणाच्या योगानें वचन-सुखक्या येने. ”

(“ Reading makes a man full, writing exact, and conversation ready ”)

“ (दानुपक्षी) दाने जे आहेत ते मार्गणांस (याचकांस) त्यांचा गुणोत्कर्ष त्यांच्या कानावरून गेला असतां ते ते संमुख आले असतां त्यांस निष्कल दृष्टीत नाहीत; झणजे अर्थात त्यांची घोंग संभावना करून त्यांस बोकडितान !

“ (धनिपक्षी) धनुर्धर जे आहेत ते संमुख म्हणजे हातास आलेल्या मार्गणांस (बाणांस), कीं ज्यांचा गुण (शक्ति) आकर्षून कर्णप्रदेशापर्यंत आणला आहे, त्यांस निष्कल सोडीत नाहीत; झणजे नीट लक्ष्यावर घोंजून त्यांचें संधान करतात ! ”

विरश्वांतो दूग्दहमुपगतो हंन मलया — ।

नवेकं त्वहेहे तरुणि परिणेष्यामि दिवसम् ॥

समीरेणोक्तेवं नवकुम्भिता चूतलतिका ।

धुनाना मूर्धनं नहि नहि नहीत्येव वदति ३१२

वसंतांतीत वायानें शोळणाच्या आघ्रमंत्रावर उत्प्रेक्षा:— “ हे ममदे! हा मी ये-
बळ्या दूरच्या मलयाचलापासून चालत आल्यामुळे अगदीं दमून गेलों आहे, तर एक
दिवसभर तुझ्या परीं मला राहूं दे, — यामागे वसंत वायूनें मार्यना केला अस-
तां नवपुष्पित (स्पर्शार्थ स्पष्टच आहे !) जी आघ्रमता ती विरःकंपानें छे। छे। छे।
झणून जणों काय त्याचा निषेध करते ! ”

यद्यपि धनेन धनिनः क्षितितलनिहिनेन सौगरहितेन ॥

तस्मादपमपि धनिनस्तिष्ठति नः कांचनो मेरुः ३१३ ॥

“ वृष्णीच्या पोटांत पुरून ठेवलेलें जें अनुपशुक्त धन त्याच्या योगानें जर धनी
आपणास धनवान् झणवीत असतील, तर मग आझीही श्रीमंतच आहों, — अर-
पा स्वर्णमेरु आमचाच आहे ! ”

काचिन्मृगाक्षी भियचिमयोगे। गंतुं निशापारमपारपंती ॥

उद्गतुमादाय करेण वीणा-। मेणांकमाजोस्य शनैरहासीत् ३१४

“ कोणी विरहिणी सख जाईना झणून सतार जवळ घेऊन आतां तिजवर गा-
णार तों घुगांका कडे पाहून मंदस्मित करती झाली ! ” अभिप्राय उपरच आहे,
कीं, राख जाण्याचा जो उपाय आपण करणार तोच ती तांबण्यास मात्र कारख
हीहीत असें तिच्या लक्षांत नेहान्च आहे. जांबण्याचें कारण ‘ घुगांक ’ शब्दान

मृचिन होतें. घृण हे स्वर्गास अत्यंत दुःख असल्यामुळे तो थांबला असता चंद्राची
गति मंदजलच मंदरी !

उद्योगाद्विघ्नस्य ससहायस्य धीमतः ॥

छायेनानुगता तस्य नित्यं श्रीः सहचारिणी ३१५

“ निरंतर नेहानें उद्योग करणाऱ्या बुद्धिमान आणि ज्यास मित्रांची अत्यंत अनुकू-
लता आहे, अशा पुण्याच्या सांगांमाग संपत्तिही छायेममाणें मंदोरित वाहत असते ! ”

विरला ज्ञानंति गुणान विरलाः कुर्वन्ति निर्धनस्नेहान् ॥

विरला परकार्यरताः परदुःखेनापि दुःखिता विरलाः ३१६

“ गुणज्ञ लोक विरल संपत्तिनात, निर्धन पुण्याशीं स्नेह देवणारे विरला, दुःख-
त्याच्या कार्याना अदणार घोंडेच आणि परदुःख पाहून कळवळणारे घोंडेच ! ”

का विद्या कविता विनार्थिनि जने त्यागं विना श्रीश्च का ।

कः मनुर्विनयं विना कुलबधूः का स्वाभिसक्तिं विना ॥

को धर्मः स दया विना नरपतिः को नाम नीतिं विना ।

भोगाः के रमणी विना क्षितिपते किं जन्म कार्त्तिके विना ३१७

“ कविने शिवाय विद्येची काय उपाया? पात्रकाय दान न केल्यास ती संपत्ति
काय उपयोगाची? विनयहीन पुत्रकाय कामाचा? नवव्यावर जिची भक्ति नाही अशा कु-
लबधूस काय करवें? दया नाही तर धार्मिकता ती कमवी? नीति ज्यास मरगत
नाही त्यास राजा काय झणावें? रमणीय स्त्रियांच्या व्यतिरिक्त भोगांत काय मजा?
कार्त्तिके नाहीं तर ते जिणे कमवें? ”

निष्पद्यं शिशिरेण पीवरगणैर्निर्ममस्य निःकुर्मकं ।

व्याधैर्निर्विहंगं निरंबु रविणा निर्मात्रकं दंतिभिः ॥

निःशानूकमकारि शूकरगणैर्नामैकमात्रं सरो ।

हे जीमूत परोपकारक पयोदानेन मां पूरय ॥ ३१८ ॥

“ हे सरोवर शिशिर ऋतूनें निष्पद्य करून दारुणें आहे, पीवरानें त्यांनीं उर
वर पार केले आहेत, व्याधांचीं स्पर्शान्नां विहार करणाऱ्या पक्ष्यांचा संस्कार केला

आहे, रवीनें जन शोभून टाकले आहे, हनीनीं त्यांतील कमलिनी उपटून विध्वंस के-
ला आहे, दुकरांनीं चिखलांतील गवत खाऊन पार केले आहे, — तेव्हां या सर्वस्य
नाशामुळे हें केवळ नामशेष होऊन बसले आहे; नर हे परोपकारक मेघा ! मजवर द-
या करून मनी भरून टाक ! ”

बधिरयति कर्णकुहरे बद्धं मूकयति नयनमंधयति ॥

कुटिलयति गात्रयष्टिं मंपदोषोऽयमद्भुतो लोके ॥ ३१९ ॥

“ मंपदीचा विकार त्याच्या रोगांतूनही मबळ आहे. पहा कीं, याच्या योगानें कान ब-
धिर होताना, बाचा बसते, जोळ्यांनीं दिसनासें होतें आणि शरीर वांकडे होतें ! ” हे ला-
क्षणिक वर्णन सर्वोत्तम समजण्यासारखेंच आहे.

याबल्लकलितो वायुरेकीमविनुमर्हति ॥

तावदेव तुरंगोऽयमाजगाम जगाम च ३२०

कोणी पोड्याच्या वेगाचें वर्णन करतो :— “ वायु दुर्भंग झाला असता तो पुनः
विडून एक तों होतो न होतो, तोंच हा पोडा गेला आणि आला सड्डा ! ”

विकीर्षिते कर्मणि चक्रपाणे- नपेक्ष्यते तत्र सहायसंपत् ॥

पांचालजायाः पटसंविधाने । मध्येसमं यच्च तुरी न वेमा ३२१

“ मगबंताच्या मनांत कोणतीही गोष्ट कर्तव्य असली ह्याजें तेंथें सहाय्या-
ची अपेक्षा असते असें नाही. पहा कीं, जेव्हां द्रौपदीच्या लज्जारक्षणार्थ तो धांव-
ला तेव्हां सभेच्या मध्यें थोंठ्या किंवा चात्या चालवाव्या लागल्या नाहींत ! ”

अंब श्याम्यसि तिष्ठ गोरसमहं मथनानि मंधानकं ।

मालंब्य स्थितमीश्वरं रसभसं दीनानसो वासुकिः ॥

सासूषं कमलाक्षया सुरगणः सानंदमुद्यद्भुषं ।

राहुः भैक्षत पं स वोऽस्तु शिवदो गोपालबालो हरिः ३२२

“ आई ! तूं रथमंथन करताना दमली आहेस तर थांब, मी अंमळ मंथन क-
रवीं— असें ह्याचून मंथनकार्यें ज्यानें प्रवृत्त केले असतां ज्याच्याकडे वासुकि दीनमु-
क्त होवला तो पाहूं लागला, उक्ती सबतयस्तरानें पाहूं लागला, देवाण आनंदित हो-

माने वषट्मागने आणि गहू मसण होत्सना पाहू मागना, तो गोशमधुम हरि तुम्हा-
म कन्याणमर होवा । वरील वनीची कारणे उपरुच आहेत की, वास्तवीस पूर्वी-
च्या करकोट्याची आठवण होऊन पुनः तो मसंग येतो की काय मसंग वाटते; तत्वीस
वाटते की, या मसमाख्या योगाने मसा मसत निर्माण होणे की काय कोण जाणे; हे
नव्या भवृताविषयी मस्यूर झाले; आणि गहू मसापणावर पुनः काय मसंग गुरुर-
तो कोण जाणे हा धाक पडला ।

कुलगीतिमियमीतिस्मं सहस्रविम्विनि ॥

तन्वाद्दृष्टद्विदोमे हंत दोमायनेम्यरः ३०३

“कुलगीत आणि वसु अविषयी मस या दोन स्वाबावर जीवणाच्या स्त्री हृदय-
स्य द्विदोल्यावर मदन हा म्हादुलन पावत आहे । द्याने एकीकडे कुलगीतीचा
मसंग होईल मसा धाक वाटतो आणि एकीकडे हृदयचल आकडे मस भोटने आ-
णि त्यामुळे मदनची आणि होहोकोडे हेच कावे खान गरिबी आहे

विधी विद्वे न पय पयोनिधी । मुधेपमिधो न मुधा मुधाकरे ॥

न वाञ्छिते मित्राति कन्यपारपाः न हेम हेमममवे गिरावपि ३०४

“हेच मयिकूळ झाले असला तरविधीतही जस काय हापाचे नारी, मसुनोषा
चा मिधु जो बेट त्याच्या हाथा मुधेचा विद्वे मित्राचा नारी मयस कन्यरआक-
डे गेले तरी उष्टमिदि आठवणी नारी आणि कन्यणमस जो पेर त्याच्या हाथाही सो-
न सापडा पावे नारी

मित्रे कापि गते मगेरुहवने बहानने नाम्यनि ।

कंदर्क कमरपु बीक्ष्य दधिनाश्विष्टे पुरः सारमं ॥

चक्राक्षेण विवेगिना विनमता नाम्नादिना नोद्धिता ।

कंठे केचनमर्गनेव निद्रिता नीवम्य निर्गच्छतः ३०५

“मृष दिगंतरी नामना झाला असला कमलवन हे निर्मालिन मुख होत्सनेही
नवाणे विसु मागने असता, तसेंच हेमास माथिपांनी आभिगिन पाहून अमर दु-
खाचे आकांक्षा करु मागने असता, चक्राक्ष पत्नी स्त्रीविपुळ होत्सना कमलवने
तोही परीना व टाकून ही वेईता, तर त्यांचे ने कंठाचे हाथा नुसने कारण माव केले,

की माण जाऊ लागल्यास त्यास त्यांनी अटकाव करवा !”

मियापाः मयूषे गलितकवरीबंधनविधा- ।

बुदंचहोर्वेलादरदलितचेलांचलमुरः ॥

पनाकुने पश्यत्यथ मयि समंशस्त्रिवलितं ।

नमंत्या घट्टं न हिस्रितुमांशो मनसिजः ३२६

“ मिया ममानसमयीं गमितकचभागेचे बंधन करू लागली असती तिच्या उ-
त्तमिन भुजोनीं किंचित अस्मान्यस्त्र झालेल्या अंचलाकडे व वक्षःप्रदेशाकडे मी स-
मृद्ध पाहू लागलों असतां तिमें खालीं उबून लज्जापेट कराल्यानीं जें मजकडे अथ-
मीकम केलें तें देखण्यास मज्जक मदनही समर्थ होणार साही ! ”

सहस्रकरपूरणास्त्रिविलजंतुदकजोबुज- ।

मकावाकरणादथ मचलदेरितेजोतधात ॥

दरिद्रनिमिगंघ्रुतेरखिलभृपचूडामणि- ।

जगन्मणिरहर्मणिर्जनदिदंचधनः समं ॥ ३२७ ॥

कोणा कवि राजाचा स्तव करतो :— “ सर्व भूषांत श्रेष्ठ व पृथ्विं रत्न असा हा
राजा आणि सूर्य हे दोघे मिळून जगाचे धारण करीत आहेत; कसें ? तर सूर्य सहस्रकि-
रण प्रगट करतो व हा राजा हतारें पाचकांचे हस्त दानप्रति करतो; सूर्य सर्व आ-
प्यांच्या मुखकमलांस मकाशित करतो व राजाही सर्वोनीं तोंडे मकुलित करतो; सूर्य
इतर घट जे त्याचे प्रतिस्पर्धी त्याचा तेजोवध करतो आणि राजा आपल्या शत्रूंंस
स्वमतापानें दिपवून टाकतो; आणि सूर्य जसा अंधकाराचा ध्वंस करतो त्याप्रमाणें
राजा हा राष्ट्रांत दारिद्र्य संपून राहू देत नाही ! ”

सेयं सीधुमयी वा सुधामयी वा हठाहलमयी वा ॥

दृग्भां निषीतमात्रा मर्यपति मोदयति मूर्च्छपति च ३२८

“ ही मयमय आहे! अमृतमय आहे! किंवा विषमय आहे हें मला कळत नाही;
पेढा कीं होण्यांनींच द्विचें मावान करवांच उच्चार पेणे. हर्ष होणे व मूर्च्छाही प्राप्त होणे ! ”

रोषमपि पुणवनि जने हृत्वा पुणरागिणो न स्विद्यंते ॥

वीर्यैव दाशानि पतिव पश्यति लोकः कलंकमपि ॥ ३२९ ॥

“ गुणवेनाख्याः शीघ्रान्ना शेष पादूनही गुणाचे चारने खेद पावन नाहीं; पहा
की, चंद्रावरचा कनेकही लोक प्राणिनेच पावतात । ”

अनवरगं गुणवानपि दूरपादवनायने स्थिषा हारः ॥

पञ्च गताकाचमं श्रुपेनापि पसार्यते स्वकरः ॥ ३३० ॥

“ हाच हा गुणवान स्वतः तयापि अचमनी तो फिरां करून दूरपापासून दूरके-
ला जाता. आणि दुसऱ्या पक्षी हाचने प्रसंगाने शीघ्र गताही काडीकरता आपला
हात पसरतो. ” वरिसे होव्ही प्रसंग सरजे नक्ष्योन येण्यासारखे आहेत; पहिला २-
तीचा व दुसरा प्रसंगानेच आपण प्रसंगीचा. ” गुणवान पावना मेहेमीचा शेष
मृग करायचा प्रसंगाने

सन् नाम श्रुवनेषु देवताः । यास्तथाभिर्गुणैर्दूरदर्शिताः ॥

आनि गभेडि दुरक्षणेऽप्यलं यत्कृपा विग्लमा म मे गतिः ॥ ३३१ ॥

“ श्रुवनेषु शीघ्र अमनाया ज्या अनेक देवता आहेत, की ज्या तपकरूनही द-
र्शन देत नाहींत, ज्या एकीकर असू या. माझी अहं ज्या परमेश्वरावरच आहे की, जा-
ची कृपा गर्भीच्या बासकाच्या रक्षणाविषयीही समर्थ आहे । ”

अपुर्वमनाख्याही स्वमाननविनेडाया ॥

कर्णमुले दृश्यान्व्यं द्रव्यस्यस्य जीवने ॥ ३३२ ॥

“ स्वभावे पुढे हेच कोणी विवर पात गतगाती जी निष्कारूप विलक्षण सर्वाणि,
नी एकाच्या कावामा उमते आणि निमत्याचा जीव जातो. ” अर्थ उपरुच आहे की,
चंद्राउमतेक एकाच्या कावामा मागतात आणि त्याचा परिणाम निराव्याच अनुषावर ।
पडतो.

चरंतीनां मोधे नृपतिरमर्णानां ननुबुद्धौ ।

गवाक्षानर्वाताः कतिचन गृहीत्वा नलमुचः ॥

क्षणे गोपायनीं क्षणमविमेषेण क्षणमद्वौ ।

विवृण्वन्ति स्वर्णं कर्मदपिदा किंचन जनाः ३३३

“ गजस्थिषा आपल्या महासादून फिरत असतां गवाक्षमार्गाने बाहेर पडलेल्या
ज्या त्यांच्या शरीरमभा त्यांपेकी मेषांनी कोही बुडवून घेऊन त्याच आतां विपुलने-

ज्या भिषाणें न क्षणभर प्रगट व क्षणभर प्रमगट करीत आहेत; कीं ज्याममाणें निर्धन पुरुष कोणाचा अपहरण करून पिछविलेमें मोर्ने केव्हां लपवितात केव्हां बाहेर काढतात !”

चंचत्कांचनगोलावस्था वक्षोरुहो नन्व्याः ॥

नो चेत्तावधिरुदा कथमनिमिषतां भजेत मे दृष्टिः ३३४

“ या तन्वीचे वक्षोज हे कांचनगोल (सुमेरु) होत यांत संवाय नाही; कां कीं तसें नसतें नर त्यावर आरूढ होताने माझी दृष्टि अनिमिष झाली हें कसें ? ” *

वलिः पातामनिलयोऽपः कृतश्चित्रमत्र किं ॥

अपःकृतो दिव्योऽपि चित्रं कल्पद्रुमस्तथा ३३५

“ हे राजा ! पातामन अमणाच्या बलास तू दानशूरत्वाने त्याची केलास यांत नव न ते काय ? पहा, सर्गस्थ कल्पतरुस तू त्याची करून टाकला आहेस ! ”

यदेतच्चंद्रांतर्जलदलबलीलां बिननुते ।

नराचष्टं लोकः गडाक इति नो मां प्रति तथा ॥

अहं त्रिवं मय्ये त्वरणि विग्राहानंतरुणी— ।

कटाक्षोल्लापातवणकण कलेकांकिततनुं ३३६

चंद्रगन कलेकावर उल्लेखः— “ हे राजा ! चंद्राच्याठाणी लहानशा दणासारखे जें दिसतें त्याविषयी लोक अशी कल्पना करतात कीं, तो ससा आहे, पण मला तसे वा सत नाही; माझी कल्पना अशी होते कीं, तुझ्या गार्जच्या स्त्रिया या पतिविरह समस्य होऊन चंद्राकडे जे निर्भर्त्सनपर तीक्ष्ण कटाक्ष फैकताने त्याच्या योगाने त्यास मण पडले असावे ! ”

रेरे रासभ वक्षभारवदनात्कुप्याममभ्रासि किं ।

राजाश्वाससथं प्रगतिचणकाभ्युत्तान् फलं भक्षय ॥

सर्वात्र पुच्छवतो हयानिति वदंत्यत्राधिकारे स्थिताः ।

राजा नैरुपदिष्टमंब मनुते सत्यं नटस्याः परे ॥ ३३७ ॥

* अनिमिष अणने जिबीं पाती नवन नाहीत अर्थाः सजेकर पास करणारे जे हेच त्यांच्या वक्षणांचेई ए-
क उल्लेख हें जाहे कीं, अनुष्णावसाणें त्यांच्या होज्यांच्या पावण्या नवन नाहीत. तर यावरून कवि कल्प-
ना करतो कीं ज्या अर्थां आरोहण पावेंकरून हें शेषिक नक्षण दृष्टीस मास झालें, — म्हणजे ती तेथे निष्प-
न्न झाली— त्या अर्थां वस्तोज हे सरोवर फलवर्णचर होत !

“हे रामभा ! तुम राजाच्या घरी राहून पापकृपांचे भार वाहण्याचे कष्ट करून उगाच कुप्यास को खातास ? तर तुला सांगतो असे कर. राजाच्या बाजूने मनेरा कर. म्हणजे तुला उपायदार द्रव्येच्याची बरी मिळत जाईल. कसें खणशील तर अश्वगादेवरील अधिकाऱ्याची पगला उमपत आहे कीं, दोपूर असरी कीं, त्या जनावर मस पोडा द्यायत ते वाहण्यात, राजाचा पूर्ण मंगल त्याच्यावर आणि इतर देव उदयात. त्यांस कसवीच फिकार नाही !”

यत्पूर्व पवनायितान्ससिद्धैर्धर्मैर्नपो दुश्चरं ।
 तस्यैतत्फलपीठडा परिणते चत्तानरूपं वपुः ॥
 मुग्धापीठकपीलचुवनफल्य संगश्च रश्मीनमैः ।
 प्रामः कुंडल वातसे किमपरे यत्पुट दीनायमे ३३८

“हे कुंडला ! वपुः अर्थात् शरीर आणि हाक पां गरीचे मेवम करून ते तुं दुर्धर तप आचरमेस त्याचे फल हे तुला प्राप्त झाले आहे कीं. पुढील सत्वरूप काया बनली, तत्पुण्या नेत्रमोक्षपापाने व कर्मांचे चुपन तुला पडले आणि उत्कृष्ट स्वाही तुला सहसाच झाला आहे. मांडमकें शरीरही पुढे व होऊन तू मनुज ते झोंके त्यात आहेस त्या तुझ्या पलाय वस्त्या. माणसां ही दाब कुमरी आहे ?” गोने हे शूराच्या खनिज स्थितीत सामान्य त्यासवर त्याची परी करी माणसास मर्यादित मर्यादा त्यास आहे त्यातान हे समिद्ध आहे. त्या प्रमाणेच पनाप्रिमापन वगैरे तपश्चरणाचे माग आहेत हेही समिद्ध आहे. कुंडलाचे आदेशान हे स्वभावमिद्ध असतो त्या वः ही वरील कल्पनाव केरी आहे. पुढील विधि कसा करतान हे वाचकांस सांगायला नकोच.

सांधाता च महीपतिः कृतपुगायकार मृनो गनः ।
 सतुयेन महोदधौ विरचितः स्वामौ दशास्यानकः ॥
 अन्ये चापि युधिष्ठिरममृनयो याता दिवं भूपते ।
 नैकेनापि ममे गता वसुमती नूनं तथा पाम्यति ३३९

सांजमवंध.

मुंजराजाने सांजाच्या वधाचं जे पुरुष जादविने होते ते पुढील लेख पेटून त्याच्याकडे परत आले. आपला वध निश्चित होणार असें पाहून पुढील निर्मलून गर्जित आंकळो-

जायें रचून आपल्या बुलत्याच्या हवालीं करण्यास सांगितलें :—

“ हे राजा ! कृतपुगास अलंकारभूत जो मांधाता राजा तो गेला : ज्यानें महोदधीवर सेतु रचना केली तो दवाननांतक राम नरी कोठें आहे ? दुसरे जे सुधिष्ठिरादि राजे मोठे मोठे होऊन गेले तेही सर्व स्वर्गाच्या मार्ग धरते झाले ;— पण इतक्यांपैकीं एका बरोबरही ही पृथ्वी गेली नाही. हा बहुधा तुजबरोबर मात्र येईल असें वाटतें ! ”

मुरली महदीयवंशजा । परपुंसा परिचुंबिता सती ॥

विजने विपिने भयानुरा । परमेशां स्मरती ररास सा ३४०

“ महावंशापासून (पक्षी, पेळूपासून) उत्पन्न झालेली मुरली ही परपुरुषांन (पक्षी, कृष्णानें) चुंबिली गेली असतां, आपण एकीकडे रानीं आहों असें जाणून भयभीत होतानी परमेशाचें स्मरण करूनच जणों काय आक्रोश करती झाली ! ”

बिहद्राजशिरामणे तुल्यितुं धाता त्वदीयं यशः ।

कैलासं च निरीक्ष्य तत्र लघुतां निक्षिप्तवान् पूर्वमेव ॥

उक्षापं तदुपर्युमासहचरं तन्मूर्ध्नि गंगाजलं ।

तस्याग्रे फणिपुंगवं तदुपरि स्फारं सुधादीधिनिं ३४१

“ हे सज्जशिरामणि राजा ! तुझ्या यशाचें परिमाण करण्याचें मनांत आणून ब्रह्मदेवानें पहिल्यानें सगळा कैलासचा कैलास पारड्यांत घातला ; पण तेवढ्यानें होत नाहीतें पाहून नंतर त्यावर नंदी उप्ता केला ; त्यापुढें शिव च पार्वती हीं नंदीवर बसविनीं ; पुढें शिवाच्या जटेवर गंगेस ठेविलें. नंतर सर्प च सरते बोंबटीं देदीप्यमान चंद्र यांचें आरोपण केलें ! ”

दारिद्र्यानलसंतापः शान्तः संतोषचारिणा ॥

पाचकाशाविघातांतदीहः केनोपवाप्त्यनु ३४२

“ दारिद्र्यरूप अघीचा संताप संतोषरूप उदकानें शमन पावला ; पण दारिद्र्यानें त्या पाचकाच्या आशाभंगानें जो अंतर्दीह होतो तो कशानें शान्त व्हावा ? ” तात्पर्य हे कीं, स्वतःचें दैन्य सज्जन हे धैर्येकरून सोसतील ; पण दुसऱ्याच्या दैन्याचें निवारण करण्याचें जें असामर्थ्य दारिद्र्याच्या पोटी येतें त्याचे दुःखाचेग कसे सहन करावे ?

धन्या त्वा गृहदेहली सृष्टानि पा तत्पादपयमभा ।

जाना सा सरसी रसाद्विशति सा यस्यां बिहारेच्छया॥
 वंद्यः कोऽपि स एव यः खलु तथा नेत्रेण संज्ञायते ।
 धिग्धिग्वेधसमेषु मां यदनयन्नेकं कथयित्कथं ॥३४३॥

कोणी उत्कंठित ह्यणतो :— “ निज्या चरणाची मज्जा ज्याच्यावर पडते तो उंबरठा धन्य होय; ज्या पुष्करिणीत तो बिहार करण्यास होसेनें उतरते तो स्पृहणी-
 य होय; व जो कोणी निज्या मेखणानें धन्यत्व पावतो तो बंद्य होय; पण ब्रह्मदेवास
 धिक्कार असो की, त्यानें या तिहींपैकीं एके दिक्काणीही माझा योग होऊंदिना ना-
 ही! ”

स्फुरसि बाहुल्ये किमनर्थकं ।
 त्वमपि लोचन दाम अवस्थिरम् ॥
 तमहमागममप्यपराधिनं ।
 न परिरब्धुमलं नच वीक्षितुं ॥३४४॥

“ हे भुजलते! तूं उगाळ कशाळा स्फुरण पावतेस? हे वामनेचा! तूंही स्थिर हो
 कशा! को कीं तो अपराधी मजकडे आला तरीही मी त्यास आलिंगन करणार नाहीं
 किंवा त्याच्याकडे नुमती पाहणार देखील नाहीं! ” ही अर्थानच खंडित झालेल्या मानि-
 नीची उक्ति होय.

याः पश्यन्ति प्रियं स्वमे धन्यास्ताः सखि योषितः॥
 भस्माकं नु गते कांते गता निद्राऽपि वैरिणी ३४५

“ ज्या स्त्रियांस आपल्या वल्लभाचा समागम स्वप्नांत घडतो त्या धन्य होत; पण
 आमची नर विरहसमयी अशी स्थिति होते कीं, वैरीण निद्राही आह्मांस पारखी! ”

राजन् दौवारिकादेव मामवानस्मि वारणं ॥
 मदवारिणमिच्छामि त्वनोऽहं जगतीपते ३४६

“ हे राजा! नुझ्या द्वारपालापासूनच मी वारण (गमनमतिबंध—पक्षां, हत्ती) पा-
 वलों; तेव्हां आतां तुजपासून मदवारणाची (माझ्या ममतिबंधाची;—पक्षां, पक्षीसुख
 हत्तीची) मी अपेक्षा करतो! ”

अर्था न संति नच मुंचति मां दुराशा ।

त्यागे रतिं बहति दुर्ललिते मनो मे ॥

पांचा च लाघवकरी स्वबधे च पापं ।

माणाः स्वयं व्रजत किं परिदेवितेन ३४७

श्रीगोविंद उवाच आपली स्थिति वर्णितोः— “ मजपाशीं पैसा नाही; इकडे पहावें
तर व्रजनृणां मला सोडीत नाही. माझे माडकें मन दुसऱ्याची पनावा पूर्ण करण्याविष-
यी उत्कृष्ट होतें; पण इकडे पांचा तर लघुत्व आणणारी आहे. बरें. या दोहेरी त्रासा-
पासून आपणास मुक्त करून टाकीन झटलें तर आत्महत्येचें महापातक धरलें आहे.
तेव्हां हे माणांनो ! तुम्ही आपोआपच मला सोडून जा कसे ! व्यर्थ शोक करून फ-
ट काय ? ”

कूपे पानमधोमुखं भवति मे नद्यो वराक्यः स्त्रियः ।

सारंगेर्बकटिदृष्टिः सह सरस्येव समालोकयन् ॥

नादने तृषितोऽपि हीनसलिलं क्रूरैर्वृतं जंतुषि- ।

मीनादुन्नतकंधरः सुरपतिं तच्चातको याचते ३४८

चातकाच्या दिव्यजलपानावर उग्रेखाः— “ विहिरीचें पाणी पिण्यास अ-
धोमुख व्हावें जाणें, नद्या तर बिचाऱ्या स्त्रियाच आहेत, सरोवर हे हंस बक आणि
टिटिभ पांतीं परिपूर्ण असतें; तेव्हां क्रूर माण्यांनीं व्याम अशा कुजलसंचयापासून जें
उदक घ्यावयाचें तें तृषासमयींही घेण्याचें पतकरून मानीं जो चातक तो गर्वाचें ऊर्ध्वक-
ट होत्साता देवाधिदेव जो इंद्र त्यापाशीं काय ती याचना करतो. ”

भवारण्यं भीमं तनुगृहमिदं छिद्रबहुलं ।

बली कालश्चोरो नियतमसिता मोहरजनी ॥

गृहीत्वा ज्ञानासिं विरतिफलकं शीलकवचं ।

समाधानं कृत्वा स्थिरतरट्टो जागृत जनाः ३४९

“ हे जनहो ! हें संसारारण्य भयंकर आहे, शरीररूप गृह स्तरक्षित असेल
सणावें तर हें सुडीच बहुच्छिद्र आहे, मृत्युरूप चोर हा बलिष्ठ आहे, मृदुत्व रूप रात्रि-
ही केवळ अंधकार व्याप्त आहे; तर ज्ञान हाच खड्ड, शांति हीच दाढ. शील हेंच क-
वच अशी हीन घेऊन मोठ्या खबरदारीचें जागृत वसा ! ”

दैवे समर्थचिरसंचितकर्म जालं ।

सुस्थाः सुखं वसत किं परयाचनाभिः ॥

मेरुं प्रदक्षिणयतोऽपि दिवाकरस्य ।

ते तस्य समं तुरगा न कदाचिद्धौ ॥ ३५० ॥

“ निरसंबित में कर्मजात त्याचा देवावर हवाला ठेवून स्वस्वपणें करून घ्यावेना ? गहाः परयाचना करून काय प्राप्त होणार आहे ? पहा कीं, येवढा सूर्य सुवर्णमय असून दक्षिणा घालीन असतां त्याचे जें सान पोडे आहेत ते आहेत; सानाचे आठ कधीं तसे झाले आहेत काय ? ”

परस्परं संबद्धा जडानां । मोनं विधेयं मननं सुधीभिः ॥

कोलाहले काकजनस्य ज्ञाने । विराजते कोकिलकूजितं किं ३५१

“ मूर्खीने परस्पर आडवा लागले असता बुद्धिमान पुरुषांनीं नेहेमीं मोन धारण करावे हें बरे; कावळ्यांचा कलकलाट चालला असतां कोकिलाचें कूजित शोभनें काय ? ”

उपश्रुक्त खटिरवीटीजनिताधररागसंगमयात् ॥

पितरि मृतेऽपि हि वेद्यया गेदिति हा नान तातेति ३५२

“ विडा खाऊन कातानें तोंड रंगलें असतां अधरोष्ठांची मारी मोडेल या भाषणें वेद्यया ही आपल्या बापाच्या मरणाची बातमी ऐकून निरोध बांधू करणे, “ हा नान ! हा नान ! ” “ हा पितः ” झणेल तर ओढाला ओढ लागून अधररागाचा संग होईल ! ”

किमंगारवद् गां खुरें म्यर्थायंतः । कुरंगा इवांगानि संकोचयंतः ॥

भटंतो नटंतो भटं तोषयंत-स्तुरंगाः सुरंगाः पुरं गाढयन्ति ३५३

“ पृथ्वीवर जणां काय निखारेच पसरले आहेत अशा भावनेनें निळा खुरांनीं स्पर्श करणारे न करणारे, हरणां प्रमाणें अंगसंकोच करणारे, फिरणारे, नाचणारे आणि राउताच्या मनांनं भरणारे, असे चांगल्या चांगल्या रंगाचे पोंडे नगरींत प्रवेश करिताहेत ! ”

यदि मञ्जुदरधीः सरसकाव्यकोवूहल- ।

स्तथैव च सभासद्ः सदसि तद्गुणग्राहिणः ॥

सुवर्णसदलं कृतिर्भवति तत्र नृत्योद्यता ।

मदीपरसनानदी रसघटीषमानंदभूः ॥ ३५४ ॥

“ जग प्रभु उदार असेल आणि करसकाव्याच्या श्रवणाविषयी त्यास होस असेल, त्याप्रमाणेच सप्तासद हे काव्यगुणग्राहक असतील, तर रसाची केवळ पात्रीच आणि आनंददायक अशी जी माझी जिह्वारूप नदी ती कवर्ण- (सोने : उन्नमवर्ण) - घट्ट न अन्नकारांनी (श्लेष स्पष्टच आहे) युक्त होत्यानी सभेन नृत्य करण्यास तयार आहे ! ”

यन्नाम्नः मथमाक्षरं विजयते भानो द्वितीयाक्षरं ।
नृत्यं नृत्यति सत्कवींद्रवदने कृत्वांन्यवर्णद्वयम् ॥
रामो रावणमानघान समरे शंभोः शिरः शालिनी ।
सा सर्वोक्षरमाशिनी भवतु मे भगव्याय भार्गवरथी ३५५

“ जिच्या नांवाचे पहिले अक्षर (भा- तेज) , सूर्याचे द्वितीय विराजमान होणे, दुसरे (गी- वाणी) सत्कवींच्या वदनाचे द्वितीय नृत्य करणे आणि वीवदली दोन अक्षरे (रथी) होऊन रामाने रावणास रणांगणी मारिले ती शंभु शिरां शोभणारी सर्वोक्षरयुक्त भार्गवरथी माझा भग्योदय करे ! ”

म्वयं स्थाणुरपर्णा स्त्री विशाखस्तनयः स्पृतः ॥
तथापि कुरुते छायां जयतापापहारिणी ॥ ३५६ ॥

“ शिव हा म्वनः स्थाणु (शंकर : आडाचा बुंधा) आहे, स्त्री अपर्णा (पार्वती : पर्णगहिता) आणि पुत्र विशाख (कार्तिकेय ; शाखारहित) होय, तरी शिवाची छाया संसारतापास दूर करते ! ”

विडोऽजाः पुरा पृष्ठवानब्जयोनिं । धरामंडले सारभूतं किमस्ति ॥
चतुर्भिर्मुखैरुत्तरं तेन दत्तं । नमाखुस्तमाखुस्तमाखुस्तमाखुः ३५७

“ पूर्वी एकेलमयी असे झाले की, इंद्राने ब्रह्मदेवाम भक्ष केली, की पृथ्वीनला वर सर्वोत्कृष्ट वस्तू आपण कोणती निर्माण केली आहे ? ब्रह्मदेवाने चारी मुखानी एकदम उत्तर केले, “ नमाखु, नमाखु, नमाखु, नमाखु ! ”

कीदोऽयं ज्वरः अभेदविरतध्यानानथा चेदहं ।
रामः स्यां त्रिजटे तथात्पनुचिने दांपत्यसौख्ययुता ॥
एवं चेत्कृतकृत्येनैव प्रविता रामस्तव ध्यानतः ।
सीता त्वंच निहत्य राक्षसपतिं सीतान्तिके यास्यति ३५८

सीता अशोकवनिमें असतां तिनें व विजटेनें एका क्षमराचें एक किडा भरले-
ला पाहिता. त्यावरून सीता त्या गळसीस ह्मणते:—

“हे विजटे! या किड्यास क्षमराचें ध्यान लागलें असल्यामुळे हा क्षमर होईल;
तद्वत्च पीडा जर राम बनलें तर मातें अनुचित होऊन मी दंपत्य सौख्यापासून भाई हो-
ईल.” विजटा ह्मणते, “असें जर घडेल तर दुनकृत्यता होईल; कां तर राम तुझ्या भाई
ने करून सीता होईल आणि तूं राम होण्याची रावणास मारून सीतेच्या भेटीस जा-
शील!”

जन्मममृति वक्रस्य ह्रस्वस्य च खलस्य च ॥

मोदुं नयोर्मुखाक्षेपं अद्यत्येकेव सा क्षमा ३५९

“जन्मापासून वक्र तो ह्रस्व (मांगर) आणि खल यांच्या तोंडाचा तडाखा सो-
सण्यास एक क्षमाच (पृथ्वी, द्याति) समर्थ !”

धनुरधूर्नं नरुणंदुनिवासयोग्ये ।

स्थाने पिशाचपतिना विनिवेशिनोऽपि ॥

किं कैरवाणि विक्रमंति नमः प्रयाति ।

चंद्रोपलो द्रवनि वार्धिरूपेति वृद्धिः ॥ ३६० ॥

“हे शाहूण्या धोनट्या! जें स्थान बालचंद्राच्या वसतीस योग्य तेथें शंकराचें तु-
ला देविला असताही तुझ्या योगाचें कैरवें विकास पावनात काय? अंधकाराचा नाश
होतो काय? चंद्रकोन द्रवतो काय? आणि समुद्र वाढतो काय?”

तथ्यं पथ्यं सहेतु मिय मित मृदुलं सारबद्देत्यहीनं ।

साभिप्रायं दुरापं सविनयमशठं चिन्मत्पाक्षरं च ॥

बहूर्धं कोपश्चून्यं स्मितपुनघनदाक्षिण्यसंदेहहीनं ।

वाक्यं ब्रूयाद्रमज्ञः परिषदि समये सममेयाप्रमत्तं ३६१

“रमजाचें सजेंत समय पाहून जें वाक्य बोलायाचें तें अशा प्रकारचें असावें-
:— स्वर्ग, त्रिनकर, प्रमाणा, मिय, मित, मृदु, अर्थयुक्त. पीटपणाचें, साभिप्राय, दुर्लभ,
विनययुक्त, मानल, मनोहर, स्वल्प, मोठ, शान, सस्मित, दाक्षिण्ययुक्त, निःसंदेह, समैष-
सहित आणि प्रमादरहित.”

पदवाच्यनीनहृदयो रूपालंकारभाषनाचतुरः ॥

कविरिव विनिहितनिद्रस्तरुणि तवार्थे स्थितस्तरुणः ३६२

दृती नाथिकेस सांगते:— “ हे तरुणि, जसा कवि पदांच्या व शब्दांच्या हबनेत गढून गेला असतो व रूपकालंकार साधण्याविषयी चतुर असतो त्याप्रमाणे नाथक हा निद्रेचे मिष करून तुझ्या करतो संकेतस्थानी येऊन बसला आहे; कसा तर तुझ्या पावलाचा शब्द ऐकण्याविषयी परमोत्कृष्ट आणि तुझे रूप व अलंकार यांची मनोमय भावना करण्यांत चूर होऊन गेलेला असा ! ”

उद्भिन्ने किमिदं मनोभवन्नृपक्रीडाखिंदह्यं ।

सूते तत्कथमेकतः किल लसद्रोमावलीनालतः ॥

चक्रद्वंद्वमिदं क्षमं तदपि न स्यातुं मुखेंद्रोः पुरो ।

लावण्यां बुनि मग्नयौवनगजस्यावैमि कुंभद्वयं ३६३

कोणी कवि स्तनद्वयावर उत्प्रेक्षा करतो:— “ मदन नृपाचें हें क्रीडाकमलद्वय उत्पन्न झालें काय ! पण असें झणावें तर उदरस्थलावर शोषणारी जी रोमावलीरूप वेली ती एक असतां या पुष्पद्वयास कर्जा भसवेल ? तेव्हां ही कल्पना जमत नाही. बरें, हें चक्रवाक पक्ष्यांचे जोडपें आहे झणावें तर मुखचंद्राच्या समोर हें बियुक्त झाल्या खेरीज कसे राहिल ? तेव्हां माझा असा तर्क होतो कीं लावण्यरूप जलाशयांत बुडी मारून राहिलेला जो यौवनरूप गज त्याचें हें गंडस्थल होय ! ”

दंता बिम्बश्चदंताः केवाः काशमसूनसंकाशाः ॥

नयनं तमसामयनं तथापि चित्तं धनांगनायनं ॥ ३६४ ॥

“ रांत हातू लागले, केवा हें काशपुष्पांप्रमाणें पांढरें झाले, डोळे हे अंधकाराचें स्थान झालें, तथापि चित्ताची आसक्ति धन आणि स्त्री यांबरील कमी होत नाही ! ”

तप्ता मही विरहिणाभिव चित्तवृत्ति-स्तृष्णाऽध्यगेषु रूपणेचिव रक्षिमेति ॥

सूर्यः करैर्दहति दुर्बलैः खलो नु । ढाया सतीव न विमुंचति पादमूलं ३६५

“ उष्णकालांतील मध्यान्हाचें वर्णन:— “ विरही पुरुषांच्या चित्तवृत्तीप्रमाणें पृथ्वीही अत्यंत तप्त झाली आहे. रूपणाचे ठायीं जशी (धन-) नृणा वाढत असते त्याप्रमाणें पांथांची बाबेडेस वाढत आहे. जसा दुर्जन हा दुर्बलांना दुसऱ्यास जा-

डीत असतो त्याप्रमाणे सूर्य हा आपल्या किरणांनी संनाप करित आहे आणि छा-
या ही साध्वीप्रमाणे चरणांची मिठी सोडीत नाही ! ”

जीवंतु मे शत्रुगणाः सदैव । तेषां प्रसादात्कविचक्षणोऽहं ॥

ये ये यथा मां प्रति बाधयन्ति । ते ते तथा मां प्रति बोधयन्ति ३६६

“ माझे शत्रुगण चिरकाळ जीवंत असोत; त्यांच्या प्रसादाने मला बुद्धि प्राप्त
आली आहे. जे जे मला बाधा करतात ते ते मला त्याच मानाने बोधही करतात ! ”

रोमं चो मधुपः पिकस्तु परभृद्रंध्रानुसारी मरुद् - ।

हंसाः केवलपक्षपातनिरताश्चंद्रोऽपि दोषाकरः ॥

चेतो नेति शुक्लस्त्रिहैकपठिताख्यायी पयोदो नडः ।

कं वाहं प्रहिणोमि हंत कठिनस्वांताय कांताय मे ३६७

कोण्य विरहिणांची उक्ति :— “ कठिणहृदय जो पल्लभ त्याच्याकडे दून तरी
कोण पाडवावा ! अमर तर मधुप (मद्यप) . कोकिल दुसऱ्याचे परीं वादलेला , बाघ
हा रंध्रान्वेषी , हंस हे केवळ पक्षपात करणारे (नेहमीं परत हलविणारे) , चंद्र हा दोषा
कर (दोषांची खाण : निगाकर) . पनाच्यानें तर जावतच नाही , शुक्र पटविलेले
तेवढे बोलणारा आणि मेघ हा नड (मंदबुद्धि) होय ! ”

बहुनिष्कपटद्रोही बहुधान्योपघातकः ॥

रंध्रान्वेषी च सर्वत्र दुष्को मूषको यथा ३६८

खल आणि मूषक यांचें साम्य :— “ (खलपक्षां) - जे अत्यंत निष्कपट त्यांचा
द्रोह करणारा . मायः दुसऱ्याच्या नागाविषयी उद्युक्त आणि सर्वत्र छिद्रान्वेषणा-
विषयी तत्पर , असा खल असतो . ”

“ (मूषकपक्षां) - अत्यंत मृत्यवान वस्त्रांचा नावा करणारा , धान्याचा विध्वंस
करणारा आणि जिकडे तिकडे भोंकें पाडणारा . ”

आजन्मा युगतेऽप्यस्मिन्नाले विमुखमंबुजं ॥

मायेण गुणपूर्णेषु शितिर्लक्ष्मीचतामियं ॥ ३६९ ॥

“ जन्मापासून अयुगल सणजे मागे असणारे जें नाळ त्यादीं ही कमळ हें

विकसित होऊं लागले असतां विमुख होतें; तेव्हां लक्ष्मी ज्यांस प्राप्त होते, त्यांची गुणवंताविषयीं (‘गुण’ वाच्य श्लिष्ट होय) अनास्था कावयाचीच ! ”

तवैव भावीण्यं जलद जगदानंदकरणं ।

यदंसः पात्नीराहरसि खलसत्त्वाज्जलनिधेः ॥

निसर्गात्साराम्ना नयसि च कथंचिन्मधुरता- ।

मथासारैस्तासां युगपदुपकर्त्तामि जगतः ३७०

“ हे मेधा ! तुझेंच कोशल्य या जगाम आनंद करणारें आहे. तें असें कीं, दुष्ट-सत्त्व (दुष्टस्वभाव, पत्नीं दुष्ट आहेत जलचर ज्यांत) जो समुद्र, त्यापासून उदक-समूहाचें तूं हरण करतोस आणि तीं उदकें स्वभावतः क्षारयुक्त असतां त्यांचे मा-यीं तूं चमत्कारिक रीतीनें माधुर्य उत्पन्न करून त्यांच्या दृष्टीनीं जगाचें हिन करतो-स ! ”

अक्षराणि परीक्ष्यतामंबरादंबरेण किम् ॥

शंभुरंबरहीनोऽपि सर्वज्ञः किं न जायते ३७१

“ कोणाच्या विहनेची परीक्षा कर्तव्य असतां त्याची विद्या पहावी; पोषासा-चा आठमाट काय कगयाचा आहे? पहा कीं, शंभु हा बल्बहीन असल्यानें त्या-ची सर्वज्ञता नाहीशी होते काय ? ”

इह रूपमात्ररागे चित्रगते कनककल्हारे ॥

न रसो नापि च गंधो मधुकरबंधो वृथा परिश्रमसि ३७२

“ हे मूढ मधुकरा ! हें चित्रांताल स्वर्णकमल केवळ रूपांमै मात्र खऱ्या कमला-सारखें आहे ! यांन मकरंद नाही व सुगंधही नाही; मग उगीच कशाळा भोंवतालीं हिंडत आहेस ? ”

कवयति पंडितराजे कवयंत्यन्येऽपि विद्वांसः ॥

नृत्यति पिनाकपाणो नृत्यंत्यन्येऽपि भूतवेतालाः ३७३

पंडितराय आपली व स्वकाळीन कवींची तुलना करतातः—

“ पंडितराज कविता करीत असतां दुसरे विद्वान्ही कवित्व करीत आहेत; ज्या-प्रमाणें शिव नांदव करूं लागला असतां भूतवेतालादि मंडळी ही नाचूं वागडूं लागले ! ”

च्युता देताः सिताः केशा वाङ्मरोधः पदे पदे ॥

पातसज्ज मिमं देहं नृणा साध्वी न मुंचति ३७४

“ दांत पदमे, कम पांरमे आले आणि मत्येक शब्दाळा जीप अडसूढते: पण
याप्रमाणे हा देह पतनोन्मुख झाला असता आशा ही साध्वी स्त्रीप्रमाणे लासिली अस-
नाही। ”

अलमतिचपलत्वात्सममाधोपमत्वात् ।

परिणतिविरसत्वात्संगमेनांगनायाः ॥

उनि यदि शतकृत्वस्तन्वमालोकयाम- ।

स्तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यंतरात्मा ३७५

“ सणभर दिकणारा, स्वमूर्तानाममाणे आभासकृप आणि परिणामी विरस,
असा जो स्त्रीसंगम तो पुढे झाला, असे शभर पेटो तरी आपणाम नच कळने, न-
थापि जीव हा हरिणाक्षीपुढे पुनः लुटपुटतोच ! ”

ओत्सुक्यात्परिमिततां प्रपया संकोचमंचनां च मुहुः ॥

नचसंगमयोर्यूनो नयनानामुत्सवो जयति ॥ ३७६ ॥

“ उत्सुकतेनें एकं दिकार्णीं मिळणार आणि मज्जेनें पुनः संकोच पावणारे असे
जे नृतन विवाहित स्त्रीपुरुषांचे नेत्र त्यांचा विराम हा अत्यंत शोभा पावतो ! ”

वयो वृद्धा स्तपो वृद्धा ये च वृद्धा बहुश्रुताः ॥

ते सर्वे धनवृद्धस्य हारि निष्ठुनि किंकराः ३७७

“ वयो वृद्ध, तपो वृद्ध आणि विद्या वृद्ध हे सर्व धनवृद्धाच्या हारिं दास होऊन राहता-

तत्पे मधुरिच गुरुरिच मनसिज्जहात्पे अमे मुजिष्येव ॥

गेहे श्रीरिच गुरुजनपुरतो मूर्खेव सा ब्रीडा ॥ ३७८ ॥

“ शिष्याः स्थानीं ती मत्ता मधुममाणे होय, कामशास्त्रांत गुरुममाणे, गृहकृत्वा-
न सेवकाममाणे, परांत नक्षीममाणे आणि बडिल माणसांपुढे जणो मुर्खितता मज्जाव ! ”

यस्य नास्ति विवेकस्तु केवलं यो बहुश्रुतः ॥

सन जानाति शास्त्रार्थान् दर्श पाकरसाविब ३७९

“ज्याला स्वतः विवेचनाचें सामर्थ्य नाही त्यानें जरी बहुत अध्ययन केले न
ही त्यास शास्त्रांतील गम्य असत नाही. ज्याप्रमाणें सैषाकांतल्या पळीला जाती-
नें तिखट मीठ गोड बंगेरे कांहीं कळत नाही, तिचें काम नुसतें टबळण्याचें!”

• अर्धोनराणां पतिरंगनानां । वर्षा नदीनामृतुराट् नरूणाम् ॥
स्वधर्मचारी नृपतिःप्रजानां । गतं गतं यौवनमानयन्ति ॥३८०॥

“अर्धसंचय हा पुरुषांचें, पति स्त्रियांचें, वर्षर्तु नदींचें, ऋतूंचा राजा जो वस-
त तो वृक्षांचें, स्वधर्मास अनुसरून वागणारा राजा प्रजांचें यौवन पुनःपुनः त्यांस
आणितो.”

गौरवं प्राप्यते दानान्न तु विजितस्य संचयान् ॥
स्थितिरुद्धैः पयोदानां पयोधीनामधः स्थितिः ३८१

“गौरव जें प्राप्त होतें तें द्रव्याच्या दानानें होते, संचयानें होत नाही. पहा
कीं, मेघांची स्थिति आकाशांत आणि समुद्रांची शृंगार!”

वक्त्रं पच्छतु वा नवा नरेणोऽमम कर्णेऽपि च प्रारती करोतु ॥
रतिमिच्छतु वा नवा नवोदाऽयदि केलागृहदेहलीमुपेतु ॥३८२॥

“राजा हा मला द्रव्य देवो किंवा न देवो, माझ्याशीं त्यानें कानगाष्ट मात्र क-
रावी स्पर्शजे झालें; नूतन स्त्री ही रतेच्छा मनांत धरो अथवा न धरो, क्रीडामंदिरा-
च्या उंबरठ्यावर तिनें पाऊल ठेवावें स्पर्शजे झालें!”

रेकूप जीवनागार यदि दानुत्वमिच्छसि ॥
तदा त्वं गुणवत् पात्रमेकं वा संनिधौ कुरु ३८३

“जीवनाचें (उदकाचें — जीविकेस साधन जें द्रव्य त्याचें) अगर असणाऱ्या
हे कूपा ! तुला जर दानुताची कीर्ति संपादन करण्याची असेल तर तूं आपल्या जव-
ळ एक गुणवत् पात्र (दोरी लाबलेलें भांडें — गुणवान् पुरुष) ठेव ! ”

गरुडश्च भिलज्जानु मस्त्वलञ्च पदे पदे ॥
मक्षिकालससंपुक्तं भट्टनट्टु विराजते ॥३८४॥

कोणी भटजींच्या तट्टाचें वर्णन करतोः— “ज्याचे डोळे अर्धेमुर्धे मिटलेले

आहेत, गुडघे एकमेकांला लागलेले आहेत, जें पावलोपावलीं अडखळतें आणि बाकीं मागांनीं पीडलेलें, असें मट्टनट्टु विराजमान होतें ! ”

रुत्वा विग्रहमधुपातकलुषं शय्यासनादुत्थिता ।
क्रोधान्नापि विग्रह्य गर्भभवनाद्वारं रुपा प्रस्थिता ॥
दृष्ट्वा चंद्रमसं प्रभाविरहितं मत्पूषवाताहता ।
हारात्रिस्त्वरिता गतेति पतिना कान्ता विष्वस्योरसि ३८५

“ नयःसर्गां भांडून व रडून कटून फणकाऱ्यानें पलंगावरून उठली आणि त-
र्जनि रागानें महालाच्या दाराकडे जाऊं लागली; पण इनक्यांत प्रभाविरहित झालेला
चंद्र तिच्या दृष्टीस पडला व पहाटचा गार बारा आंगाला लागला, तेव्हां खेद पावून
पुनः माघारी आली आणि ‘ रात्र ही किती लवकर गेली ’ असें झणून कान्तास आ-
लिंगिती आली ! ”

युगपन् स्वगंडचुंबनलोळो पितरो निरीक्ष्य हेरंबः ॥
तन्मुखमेतनकुतुकी त्वाननमपनीय परिहसन् पायान् ३८६

“ शिव व पार्वती या दोघांस आपल्या चुंबनाविषयीं एकदम उत्कृष्ट पाहून य-
ुगपतीनें काय केले कीं आपणें तोंड एकदम मागे घेतलें; तेव्हां त्यांचींच मुखें परस्पर मि-
ळालेलीं पाहून हसणारा जो हेरंब तो तुमचें रक्षण करो ! ”

मय्येद जीर्णतां यातु यन्वयोपकृतं रूपे ॥
नरः प्रत्युपकारार्थं विपनिमभिबांढनि ३८७

गमाची मारुती प्रत उक्तिः— “ हे रूपे ! तुझे जे मजवर उपकार आहेत ते मा-
झेच शरीर जिम्मून जावोत, ते फेडण्याची मी इच्छा करीत नाही; कां कीं प्रत्युपकार
करायाचा झरता झणजे दुसऱ्याच्या विपतीची आवा करावी लागते ! ”

उडुगजमुखी मृगराजकटि-गंजरानविराजितमंदगतिः ॥
परि सा वनिता हृदये निहिता कजपः क तपः क समाधिगतिः ३८८

“ चंद्रासारखें जिवें बदन, सिंहाच्या सारखी कंठर आणि गजराजामागें शिरा-
जमान अशी मंदगति, अशी वनिता जर हृदयस्थलीं प्राप्त झाली, तर जप कोणीक-

डे, तप कोणीकडे आणि समाधि कोणीकडे ! ”

सच्छिद्रो मध्यकुटिलः कर्णः स्वर्णस्य भाजनं ॥

धिदैवं विमले नेत्रे पात्रं कज्जलभस्मनः ३८९

“ काय देवाची कृति आहे पहा ! कीं जो कर्ण सच्छिद्र आणि मध्यें बांकडा त्या-
ला रुवर्णमृषण मिलितं आणि विमल जीं नेत्रें तीं विचारीं काज्जला पात्र यांनीं आ-
हेन ! ” ‘ सच्छिद्रः ’ कुटिलः, आणि ‘ विमल ’ यांचीं अर्थानें मसिद्धच आहेत.

विश्वेश्वरस्तु सुधिया गलितेऽपि भेदे। भावेन भक्तिसहितेन समर्चनीयः॥

माणेश्वरश्चतुरया मिलितेऽपि चित्ते। चैलांचलव्यवहितेन निरीक्षणीयः३९०

“ जो कधी आहे त्यास आत्मज्ञान होऊन जीवेश्वरांच्या मधील भेद त्याचा ज-
री गलित झाला, तरी त्यानें विश्वेश्वराची पूजा भावानें व भक्तीनें अवश्य करावी;
कीं न्यायमाणें चतुर स्त्री ही परस्परार्थें मन मिळालें असतांही वस्त्राच्छादित होता-
तीच आपल्या बल्लभाच्या दृष्टीस पडते ! ”

तत्र विरहमसहमाना सा तु माणान् विमुक्तवती ॥

किंतु तथाविधमंगं न कलममिति तेन मुंचेति ॥ ३९१ ॥

“ तुझा विरह सहन करण्यास असमर्थ होताता ती तर माणास दाखव्यास त-
पार झाली; पण असलें खुंदशरीर आपणास मिळयाचें नाहीं या तात्पर्यानें ते माण-
च तिळा सोडीत ! ”

दोषागमनमाशंस्य रविरंश निरोहितः ॥

कथभिंदुः समायाति कुतः शंका कलंकितः ३९२

“ दोषागमन (रात्रीचें येणें — दोषमाप्ति) पुढें होणार तों आंगदरच सूर्य आ-
पला क्षितिजाव्हालीं दडून राहिला. पण त्याच समयास इंदूनें वर डोकें काढलें; ठीक-
च आहे, जो मुळांच कलंकयुक्त (दोन्ही अर्थ स्पष्टच आहेत) त्यास बांका कोठून मास
होणार ! ”

तप्तं कैर्न तपोभिः फलितं तद्गोपनारीणाम् ॥

लोचनपुगले चासामंजनमासीभिरंजनं ब्रह्म ३९३

“ आजपर्यंत तपश्चर्या कोणी केल्या नाहीत? पण एका गोपांभीं तपें पाव क-
खाना भासीं असें झटलें पाहिजे; कां कीं त्यांच्या नेत्रपुगीं निरंजन जें परब्रह्म तें अं-
जन होऊन बसलें ! ”

आश्लेषशेषा रतिरंगनाना-मामोदशेषा कुचकुंकुमश्रीः॥

नूणीरशेषः कुसुमायुधोऽपि। ममातशेषा रजनी बभूव ३९४

“ स्त्रियांच्या स्त्रांनीं केवळ आश्लेषन मात्र शेष राहिलें, कुचांवर केलेल्या
केशरलेपांपैकीं केवळ कमण्ड मात्र शेष राहिल्या, मदनापाशीं शेष काय तो भा-
ता मात्र आणि रजनीपैकीं पहाट मात्र उरली ! ”

लमिता गमिता लढावली । लवली बळवली भवति केशाः ॥

न तथापि कथा रथागपाणे । श्रवणमीतिकरीति मंदरीति ३९५

“ कंदर्वा देतपेक्षा ती गळून गेली व केशा हे लवलीप्रमाणें पांढरे होत आ-
हेत; तथापि चक्रपाणि जो कृष्ण त्याची कथा कानास आवडत नाही;—अशी
च मूर्खांची रीति होय ! ”

वागुच्चारोत्सवंमात्रं तन्क्रियां कर्तुमक्षमाः ॥

कलौ वेदांतिमो भ्रांति फाल्गुने बालकाइव ३९६

“ सांप्रत कलियुगांत वेदांत बोळणां पंडित कसे भासतात? कीं जशीं शिष्यां-
तनीं पोरे तोंडांत धरून बडबड मात्र करतात, पण त्यांनीं लक्ष्य लक्षून त्यास विज-
कुल भाहीत नसतें ! ”

तुंगासनास्तुंगनराः समर्थाः। मनोरथान्पूरयितुं न नीचाः॥

धाराधरा एव धराधराणां । निदाघदाहं वामितुं न नद्यः ३९७

“ उंच पर्वतांचे व नद्यांबाबें थार असें लोक हेच लोकांचे मनोरथ पुरविण्यास सम-
र्थ होतात; जे धुर्बाव नाच त्यांच्या हातून तें कार्य घडत नाही. पहा कीं, दशांचा संवा-
प दूर करण्याचें सामर्थ्य मेघांचेच ठावीं असतें नद्यांचे ठावीं असत नाही. ”

हरेः पदाहतिः श्लाघ्या न श्लाघ्यं खर रोहणी॥

स्पर्धाऽपि विदुषा युक्ता न युक्ता मूर्खमिवता ३९८

“सिंहाचा पादमहारही श्लाघ्य होय, गर्दीमावर आरोहण केलेलेही श्लाघ्य न-
हे; याममाणेच विद्वान् पुरुषाबरोबर स्पर्धाही श्रेयस्कर होय; परंतु मूर्खाबरोबर मैत्री
कामाची नाही. ”

निर्गुण इति मृत इति च द्वावेका र्थाभिधायिनौ विद्धि॥
पश्य धनुर्गुणशून्यं निर्जीवं यदिह शंसन्ति ॥ ३९९ ॥

“निर्गुण मनुष्य हे मेल्यासारखेच समजावयाचे: पहा, गुणरहित (श्लेशार्थ हा उघ-
डच आहे) भसें जें धनुष्य तें असून नसून सारखेंच. ”

कर्कशातर्कविचारव्यग्रः किं वेति काव्यहृदयानि ॥

ग्रास्य इव कृषियिलग्रश्चंचलनयनावचोरहस्यानि ४००

“मनाला कठोरत्व देणारे जे तर्कविचार त्यांतच सदां जो गढलेला त्याला का-
व्याचें हृदय तें काय कळणार? जसें, तांगर धरणाच्या कुणव्यास चतुर कामिनीच्या का-
पणांतील मर्म काय समजणार ! ”

अंतःमत्तमरुसैतकदत्यमान - ।

मूलस्य चंपकतरोः क विकासविंता ॥

मायो भवत्यनुचितस्थितिदेशभाजां ।

श्रेयः स्वनीचपरिपालनमात्रमेव ४०१

“अतिशय तापलेले जें मारबाडांतील बाळबंद त्याची धग ज्याच्या मूळाशीं नि-
सर्ग आहे अशा चंपकवृक्षाचा पुष्पविकास होईल ही आशा कदाला पाहिजे? अयो-
प्यस्थानीं जे जाऊन पडले त्यांनीं आपला प्राण रक्षण करून ठेवला ह्मणजे त्यांचें प्रा-
प्य समजावें ! ”

तथाभूदस्माकं मध्यममभिप्रक्ता तनुरियं ।

ततोऽनु त्वं मेयानहमपि हताशा भियतमा ॥

इदानीं नाथस्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरं ।

मयाप्तं प्राणानां कुळिकाकठिनानां फलमिदं ४०२

“पूर्वीं आपली अशी स्थिति होता कीं, रोषांची शारीं जणू काय एक होती;

पुतें तूं माझा बल्लभ आणि मी दुर्भाग्या भिषतमा इतका दोगांन भिन्नभाव झाला; आणि आतां तर तूं पति आणि मी स्त्री इतकाच संबंध राहिला आहे. तेव्हां बळ्याममाणें कठिण असे जे माझे माण त्यांचें हें फळ मला प्राप्त झालें आहे.”

निर्मित्सुः सुदतीमजो विरचिते वक्त्रे वाशिष्मांतितः ।

कोशीश्रूतनिजांबुजासनमधिष्ठानुं न शक्नो विधिः ॥

मध्ये विस्पृतवान् कुचौ च कठिनौ पीनौ नितंबौ कचान् ।

वक्त्रान् निर्मितवान् मतिः स्फुरति हि स्वस्थे नृणां चेतसि ४०३

“ ब्रह्मदेव या स्त्र्यास जेव्हां निर्माण करूं लागला तेव्हां त्यानें मध्यमतः हिचें मुख केलें; त्याच्या योगांनं काय झालें कीं चंद्राची शंका वाटून त्याच्या आसूनाचें कमल मिटूं लागलें; — तेव्हां आसनसंकोचापुढें पांढिन होत्सात्या विधीनं राहिलेली सर्व रचना अग्राभर घाईनं आटपून टाकली. ती अशी कीं, स्तन आणि नितंब हे होते तसेच जाडी नेचले, केंस वांकडेच राहिले आणि कंबर करायास तर तो मुळां च विसरला! एकंदरीत चित्त अस्वस्थ असलें म्हणजे कोणतेंही काम नीट होत नाही! ”

देव त्वत्करूनारदे दिशि दिशि मारव्यपुण्योन्नतो ।

चंचत्कांचनरत्नराजि तडिति स्वर्णामृतं वर्षति ॥

स्फीता कीर्तिरंगिणी समभवन्नृप्ता गुणिग्रामभूः ।

पूर्णं चार्थिसरः शशाम बिदुषां दारिद्र्यदावानलः ४०४

“ हे राजा! नृप्ता हस्तरूप मेष दशादिशांचे ठायीं उत्कृष्ट उन्नति पावला असतां आणि स्फुरण पावणारीं जीं रत्नजडित स्वर्णकंकणें त्यांची विकलने सारस्वती प्रभा पडून स्वर्णरूप उदकाचा वर्षाव झाला असतां, कीर्तिरूप नदीस पूर येऊन ती चोहोकडे पसरली आहे, गुणिजनरूप भूमि पृष्ठीने तृप्त झाली आहे, पाचकसमूहरूप प संतोर्वें तूडंबली आहेत आणि विद्वज्जनांचा दारिद्र्यरूप दावानल विस्मृतेला आहे!

यदुर्गामटवीमटंति विकटं कामंति देशांतरं ।

गाहंते गहनं समुद्रमटनक्लेशं कृषिं कुर्वते ॥

सेवते कृपणं पतिं गजपटासंघट्टदुःसंचरं ।

सर्पति ग्रधनं धनांधितधियस्तद्धोमविस्फूर्जितं ४०५

“दुर्गम अरण्यांतून जाणे, भयंकर परदेशांतून फिरणे, गहन जो समुद्र त्यावर पर्यटन करणे, शेतकीची दगदग करणे, छपण धन्याची सेवा करणे, हनींज्या गदींमुळे संचार करण्यास भीतिदायक अशा रणांगणीं मरण पावणे, इतके सर्व प्रकार धनलुब्ध लोक जे करतात हा लोभाचा प्रभाव होय !”

व्यासादीन् कविपुंगवाननुचिन्तैर्वाक्यैः सलीलं हसन् ।
उच्चैर्जल्प निमील्य लोचनयुगं श्लोकान् सगर्वं पठन् ॥
काव्यं धिकुरु यत्परैर्विरचितं स्पर्धस्व सार्धं बुधैः - ।
यद्यप्यर्थयसे श्रुतेन रहितः पांडित्यमासुं बलात् ८०७

“नर तुला अंगां विह्वता नसतां ही फुकाची पंडितगिरी मिळवायाची असेल तर पुढील गोष्टी करः— व्यासादिक महान् महान् कवींविषयीं द्वावतसा चारगटपणा करून त्यांची थट्टा कर, मोठ्याने बोल आणि डोळे मिटून मोठ्या डोलांनं श्लोक स्मरण, दुसऱ्याने केलेल्या काव्याची निंदा कर आणि पंडितजनाशीं नेहेमीं स्पर्धा करीत जा !”

मूर्खत्वं फलभ्रं भजस्व कुमते मूर्खस्य चाष्टौ गुणाः ।
निश्चितो बहुभोजकोऽतिमुखरो रात्रिं दिवं स्वप्नभाक् ॥
कार्याकार्यविचारणां धनधिरो मानापमाने समः ।
प्रायेणामयवर्जितो दृढवपुर्मूर्खः सुखं जीवति ॥ ४०८ ॥

“रे बेव्या ! मूर्खत्व संपादन करण्यास कांहीं आयास पडत नाहींत, व त्यापासून पुढील आठ लाभही आहेत तर हेंच आपल्या ठायीं दृढ ठेव. आठ गुण येणें प्रमाणेंः— निश्चितपणा, यथेष्ट भोजन, अति मुखरत्व, रात्रिं दिवं स्वप्न, कार्याकार्यविचाराविषयीं अंधत्व व बधिरत्व, मान व अपमान हे दोन्ही सारखे, मायः शरीरास आरोग्य असून गळे लुठ होऊन पडणें;— इत्यादि प्रकारें मूर्ख हा सुखें करून राहतो !”

अनाकाशो चंद्रः सरसिजदलद्वंद्वसहितो ।
गृहीतः पश्चार्द्धे कुटिलकुटिलैः सोऽपि निभिरैः ॥
सुधां मुंचत्सुच्चैरनिशमय संमोहजननीं ।
किमुत्पातालीयं वदत नगनः कर्तुं रुद्धिमा १०९

सदृशानें ही उलात परंपरा निर्माण केडी आहे काय ? कोणती, तर आकाशा-

शिवाय चंद्र, त्यावर कमळपत्रांची जोडी, मागे कुटिल अंधकारसमूहानें तो चंद्र के-
लेला आणि असा चंद्र नेहेमीं अमृताचा वर्षाव करणारा, कीं ज्या अमृतवृष्टीनें उ-
ज्जीवन जें व्हावयाचें तें न होतां उलटें संमोहन होतें (पक्षीं-मूर्च्छा येते) ! ५

पुष्पेश्वरनिषेकहेमकलशौ हारमभावाहिनी-।

चक्राहो मदनोन्मदद्विपपतेः कुंभो रतेः कंदुको ॥

कंदौ बाहुमृणालिकाचुगुलपोर्त्तिलालतासम्फले ।

नय्यौ रत्नसमुद्रको बहति सा सावण्यपूर्णे स्तनौ ४१०

स्तनयुगलावर उद्देशः— “ मदनास सार्वभौमाभिषेक करण्याचे हे कर्णक-
लश आहेत काय ? अथवा मुलाहानमवाहकूप नदीतील हे चक्रवाक आहेत काय ? किं-
वा मदनरूप मदोन्मद रतीचें चंद्रमाल, रतीचें कीडाकंदुक, बाहुरूप कमलनासांचे कां-
दे, लीलासुषुप्तेचां जे उन्मेष फलें, किंवा सावण्यानें भरलेले हे नवे रत्नकरंडक आहे-
त काय ? ”

तत्त्वग्या गुरुस्तन्निधौ नयनजं यद्धारि संस्तुभितं ।

तेनानर्गलिनेन मन्मथशिखा सिक्तो विषोगोद्वहः ॥

मन्ये तस्य निरम्यमानकिरणस्येषामुखे नोद्वता ।

यवासायामसमागतालिसरणिव्याजेन धूमावली ४११

“ श्रियेनें गुरुजनांच्या समोर डोळ्यांतील अक्ष जें तसेच संस्तव्य करून ठेवले
ते आंतल्या आंत जिगल्यामुळे विषोगजन्य जो मदनाधि त्यावर ते पडले त्याषोणा-
नें तो किंबित् विझून त्याची ना धूमावली निर्माण झाली ती निश्वाससंग्रंथास दुग्ध
झालेल्या अमरमासेच्या रूपानें जणों काय बाहेर पडली ! ”

तरुमूलादिषु निहितं जलमाविर्भवति पल्लवापेषु ॥

निभृतं यदुपक्रियते तदपि महान्तो बहंत्युच्चैः ४१२

“ वृक्षांच्या मूलांशीं जें उदक घालावें तें त्याच्या पल्लवाभांवर झुट होतें; ठीक-
च आहे कीं जें पोर आहेत ते गुमपणें केलेल्या उपकारासही मसिद्धपणें शिरवतान ! ”

हृदयं कौस्तुभोद्भासि हरेः पुष्पातुवः शिषम् ॥

राधाश्रवेदारोधाय दनमुद्रमिव शिष्या ४१३

“कोस्तुभानें शोभा पावणारें असें विष्णूचें हृदय तुमचें कल्याण करो; कीं ज्या-
चे हाथीं बरील रक्षाच्या मित्रानें लक्ष्मीनें जणों काय मोहोरच करून ठेवली आहे, कीं
राथेनें आंत मवेवा करूनये झणून ! ”

पिनाकफणि बालेंदु भस्ममंदाकिनीयुता ॥

तथापि भवते मूर्तिरपवर्गानुसारिणी ॥ ४१४ ॥

“हे शोभो ! तुझी मूर्ति पिनाक (धनुष्य), फणी (सर्प), बालेंदु (बालचंद्र) भ-
स्म आणि मंदाकिनी (स्वर्गंगा) यांनीं युक्त असतां ही अपवर्गांतें अमोक्षांतें देणा-
री आहे. ” पिनाक, फणी, बालेंदु, भस्म आणि मंदाकिनी या उद्भावीं आयासरेण
अनुक्रमानें पवर्गानील आहेत हें उपपन्न आहे.

दुतं यस्यालोकान्निरहिजनशोकापनयनं ।

यदंके सानंदं नयनमरविंदं विहरति ॥

नयस्यापेति श्रीः कवनिचयराहोरपि पुनः ।

समे खेदं रामावदनहिमधामा शमयतु ४१५.

स्त्रीमुख व चंद्र यांचें व्यतिरेकवर्णन — “ज्याच्या आलोकानें (अवलोकना-
नें; प्रकाशानें) विरहिजनांच्या शोकाचें हरण तेव्हांच होतें; ज्याच्यापाशीं नय-
नरूप कमल आनंदानें विहार करतें आणि कचकलापरूप जो राहु त्याच्यायोगानें-
ही ज्याचें नेत्र कमी होत नाही, तो स्त्रीमुखरूप चंद्रमा माझ्या संतापास दूरकरो ! ”
विरहिजनांचा ताप त्याच्या चंद्राच्या योगानें बाढतो, कमलें संकुचित होनात व राहु-
घासाची त्यास भीति असते, या तीन गोष्टी प्रसिद्धच आहेत.

मौमौ किंनु महेषा मानिनि जलं किं वस्त्रमंभोरुहं ।

किं नीलालकवेणिका मधुकरी किं झूलता वीचिका ॥

किं नेत्रे शफरी किमु स्तनयुगं मंत्रवद्व्यांगदयं ।

साहाका मिति वंचयन् गिरिस्ततां गंगाधरः पातु नः ४१६

शिवाचें गंगेस मस्तकीं धारण केली असतां त्याचा व शर्वीचीचा संवाद —

“हे महेशा ! तें मस्तकावर काय ? — हे शानिनि ! तें काय आहे ; तोंड दिलें
आहे तें ? — तें कमल आहे ; नील केशपाश दिसतो आहे तो ? — तो मधुकरींचा

समूह आहे; झुलना दिसते आहे? — तो नरंग आहे; डोळे? — ते दोन मांसे आहेत; लनयुग? — तें जलविहार करणारें चक्रवाकांचें जोडपें आहे; — याममाणें साक्षांक झालेनी जी पार्वती तिचें वंचन करणाऱा गंगाधर आमचें रक्षण करो ! ”

धन्यासे कवयो यदीयरसना रुक्ताधसंचारिणी ।

धावंतीव सरस्वती द्रुतपदन्यासेन निःक्रामति ॥

अस्माकं रसपिच्छिले पथिगिरां देवी नवीनोदयत्- ।

पीनोत्तुंगपयोधरेव युवतिर्मोक्षार्थमालंबते ॥ ४१६ ॥

“ ते कवि धन्य होत कीं ज्यांच्या जिह्वारूप कोरड्या उणठणीत रस्याचरून सरस्वती ही मगमग पावले टाकीत धावतच निघून जात असते; पण आमची स्थिति मज्जी आहे कीं, जिचे पीनोत्तुंग पयोधर नवे उद्देग पावले आहेत अशी युवति निसरड्या जागेवरून जात असतां जमी जपून हळू हळू चालते त्याममाणें आमची रावे. ही रमाने परिघुत अशा मार्गावरून मंदमंद पदार्थां गमन करते ! ” ‘ रस ’ आणि ‘ पद ’ या शब्दांचे दोन दोन अर्थ रसगमन आहेत.

समये पयोधराणा मपनितया नैव शक्यते स्थानुं ॥

उत्कंठितासि बाले नहिनहि सखि पिच्छिलः पंथाः ४१७

“ या पयोधरकाऱ्यां (वर्षासमयीं) अपनित मोठी दुःसह होय, स्थानजे पतिसमागमाशिवाय दिवस कंठणें मोठें कठीण आहे. ही कोणा एका नरुणीची उत्कंठे-कून तिची सर्वांनां विचारते, ‘ अगे उत्कंठित झाली आहेस काय ? ’ बाला उत्तर उत्तर करते. “ छे छे ! बोहोंकडे विश्रल झालेला स्थणूत अपनित अवस्था स्थणजे पडल्या शिवाय रावणें कठीण आहे असें मी म्हणतें ! ” हें छेकापन्हुनीचें उदाहरण होय.

भीतिर्नैव भुजंगपुंगवविषात्म्यतिर्न चंद्राभृतात् ।

नाशौचं नृकपालकंठलुलनाच्छेचं न गंगाजलान् ॥

नोद्देगश्चिनिभस्मनो नच सुखं गौरीस्तनारिगनान् ।

आत्मारामतया द्विताहितसमः स्वस्थो हरः पानुवः ४१८

“ ज्याला गळ्यांनीं महासर्पांच्या विषापासून भीति नाही व शिरस्थ चंद्राच्या अभृतापासून आलंदा नाही; गळ्यांत नरकपालांची माता रुढत असल्याने

ज्याला अपवित्रता नाही व जडाजूटस्थ गंगेच्या जलापासून पावित्र्य नाही; ज्याला बिनाभस्य अंगास फांसल्यापासून उद्वेग नाही व गौरीच्या स्तनालिंगनापासून क्लेश नाही;— असा इष्टानिष्ठाविषयी उदासीन व आत्मस्थितीस पावल्यामुळे सद्यो-
दिन स्वास्थ्य अनुभवणारा शिव तुमचें कल्याण करो ! ”

नायं मयाति विकृतिं विरसो नयः स्यात् ।
न स्वीयते बहुजनैर्निनरां निपीतः ॥
जाड्यं निहंति रुचिमेति करोति तृप्तिं ।
नूनं सुभाषितरसोऽन्यरसातिशयी ४१९

“सुभाषितरसाची दुसऱ्या कोणत्याही रसास सर येणार नाही; पहा कीं, इ-
तरांममाणें हा कधींही विकार पावत नाही, विरस होत नाही, बहुतांतीं सेवन केला
असतांही कमी होत नाही, जाड्याचें (मूर्खत्वाचें) हरण करतो, रुचीची वृद्धिकर-
तो आणि आनंदादायक होतो ! ”

दुर्जनहृताशदृग्धं काव्यस्त्वर्णं बिभृद्विमुपयाति ॥
दर्शयिनव्यं तस्मान्मत्सरमिनसः प्रयत्नेन ४२०

“काव्यरूप स्तवर्णं दुर्जनरूप अर्पति दृग्धं आले असता अत्यंत शुद्ध होतें;
यास्तव मत्सरी मनाच्या मनुष्यांस तें आदरून दाखवाचें ! ”

तएव पदविन्यासास्त एवार्थं बिभृतयः ॥
तथापि नव्यं भवति काव्यं ग्रन्थनकोशलात् ४२१

“तीच शब्दांची योजना व अर्थाचें गौरव, तथापि पदरचनेच्या चातुर्यानें का-
व्य नवेतें जासूं लागतें ! ”

इह नुरगगतैः मयांतु मूर्खा । भनरहिता विबुधाः मयांतु फण्या ॥
गिरिशिखर गताऽपि काकपंक्तिः । पुष्पिनगतैर्न समत्वमेति हंसैः ४२२

“मूर्ख हे शंभर षोडशांवर बसून फिरोत व पंडित निर्धन होस्ताने पायांनीं
व बालोत; तरी पंडित जे श्रेष्ठ ते श्रेष्ठच; पहा कीं, पर्वत शिखरावर बसलेली काकपं-
क्तीही नदीच्या बाढवंदावर फिरणाऱ्या हंसांची बरोबरी करू शकत नाही ! ”

कनिचिदुद्धतनिर्भरमत्सराः। कनिचिदात्मवचस्तुनिशालिनः॥
भद्रह केऽपि निरक्षरकुक्षय-स्तदिह संमति कं मति मे श्वमः ४९२

“ कोणी पाद्रावे, तर त्यांच्या ठाणीं मत्सर परिपूर्ण नांदत असून वरचेवर उचंब-
ळत असतो; कोणी पाद्रावे, त्यांस आपल्या स्वतःच्या कबितेखेरीज इतर कोणा-
चीही यमन नसून निची काय नी नेहेमी मशंसा; बाकी पुष्कळ तर विचारे अस्स-
गबुधः तेव्हा काव्य जें करायाचें तें कोणासाठी खणून करावें ? ”

स्विग शोडी गुणवतां स्वलबुद्ध्या न बाध्यते ॥

रत्नदीपस्य द्विशिखा वात्ययाऽपि न नाश्यते ४९४

“ जे स्वभावतःच सज्जन त्यांचे डोळ्यांच्या उपदेशानें विषडत नाही; कसे ?
तर ज्यामार्गेणें रत्नदीपाची ज्योत बावटडीच्याही वात्यानें विझत नाही ! ”

केनां जितानि नयनाणि मृगांगनानां ।

को वा करोति रुचिरांगरुद्रान् मधूगन् ॥

कश्चोत्पलेषु दलसन्निवृणं करोति ।

को वा करोति चिनयं कुलजेषु पुंसु ४९५

“ द्रव्यांच्या डोळ्यांत कोणीं मंजन घातलें आहे ? मोरांचे पिंमारे चित्रविचित्र
कोणीं केले आहेत ? नीलकमलांम पत्रगोष्ठा कोणीं दिदी ? कुलज जे पुरुष त्यांच्या ठा-
णीं विनय कोणीं आणला ? ”

माभूत्सज्जनयोगो यदि योगो मा पुनः स्नेहः ॥

स्नेहो यदि विरहो मा यदि विरहो जीविताशा का ४९६

“ मध्यमतः सज्जनांची गांठच पडूं नये, पडली तर स्नेह जडूं नये, तोही जडडाच,
तर मग विरह तरी होऊं नये; कां कीं विरह झाल्यावर मग जीविताची आशा कसाळा
हवी ? ”

अनुकुरुतः स्वलसुजना बधिमपाश्चत्यथोः सूच्याः ॥

विदधाति रंध्रमेको मुद्रणमस्यापरोऽपि विदधाति ४९७

“ स्वल आणि सज्जन हे सुईच्या पुढत्या व मागल्या भागांमार्फते होते; रंध्र

पाउणें हें पहिल्याचें काम व त्याचें आच्छादन करणें हें दुसऱ्याचें ! ”

यदर्मा दशानि दशाना रसना तत्त्वादुसौख्यमनुभवति ॥

मरुतिरियं विमलानां क्लियंति यदन्यकार्येषु ॥ ४२८ ॥

“ हे दांत जें चावतात त्याचें मधुर सौख्य जिह्वा अनुभवते; निर्मल अंतःकरणाचे जे सज्जन त्यांच्या स्वभावाचे हा, कीं दुसऱ्याच्या कल्याणाकरितां कष्ट सोसावे ! ”

लक्ष्मीर्योदोनिधेर्यादो नादो वादोचिंतं वचः ॥

विभेति या धीवरेभ्यो जडेष्वेव निमज्जति ४२९

“ लक्ष्मी ही समुद्रांतील जलचर आहे हें वचन वादास्पद नव्हे; कां कीं, धीवरांस (पक्षीं, बुद्धिमान् पुरुषांस) भिते व जडांचे ठावीं निमज्जन पावते ! ” ह्यणजे बुद्धिमंतांस मात्त होत नाही व जड ह्यणजे मूर्ख यांजपाशीं वास करणे. ‘ड’ आणि ‘ल’ यांच्या साम्यास्तव ‘ जलांत बुडून राहते ’ हा श्लेषार्थ उघडच आहे.

एकेन तिष्ठताऽधस्तादन्येनोपरि तिष्ठता ॥

दानृपाचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः ४३०

“ दाना आणि पाचक यांजमधील भेद पालथा आणि उलथा हात येवढ्यानेंच सूचित होतो ! ”

लक्ष्मीपयोधरोत्संगकुंकुमारुणितो हरेः ॥

धन्यो बलिः स येनास्य भिक्षापात्रीकृतः करः ४३१

“ बलीची धन्यता काय वर्णावी ? कीं ज्यानें लक्ष्मी कुचाभोगकुंकुमानें रंगलेना जो हरीचा हस्त त्यास दानग्रहणार्थ भिक्षापात्र करविला ! ”

दुर्जनसहवासादपि शीलोत्कर्षं न सज्जनस्यजति ॥

यनिपर्व तपनबासी निःसृतमानः शरीरी शीतः ४३२

“ दुर्जनांचा सहवास घडला असतांही साधु आपले शील राकीत नाही; पहा कीं, प्रति अमावास्याला चंद्राला सूर्याचा सहवास घडतो, पण त्याजपासून निघाला पुढे, कीं लागलीच आपले शीतलत्व मगळ करतो ! ”

विगृहीतः पराक्रांतो मृषो मृषश्च संवितः ॥

माधुर्यमेवावहनि सुश्लोकइव सज्जनः ४३३

“उत्कृष्ट श्लोकाचा जसा विग्रह केला, पदं पाउमीं, किंवा पुनःपुनः निरनिरा-
ळा अन्वय लावला तरी त्याचें सौंदर्य कमी होत नाही, त्याप्रमाणेंच सज्जनाशीं वि-
ग्रह (कलह) केला, त्यास पदाकांत केला (स० त्याची अवज्ञा केली), किंवा त्या-
ची बारंवार खंडना केली, तरी त्याचें नैसर्गिक शील दळत नाही ।”

अपूर्वः कोऽपि कोपाग्निः सज्जनस्येतरस्य च ॥

एकस्य शाम्यति स्नेहाद्वर्धतेऽन्यस्य वारितः ४३४

“सज्जन व बुर्जन यांचा कोपाग्नि किती विलक्षण तऱ्हेचा आहे पहा ! कीं ए-
क स्नेहाच्या योगानें शमला जातो व दुसरा बारला असता वृद्धि पावतो !” ‘स्नेह’
शब्दाचा दुसरा अर्थ ‘तेज’ हा होय ; व ‘वारित’ याचा अर्थ ‘पाण्यापासून’ असा
होतो. तेजानें विल्व विसरणें व पाण्यानें वाढणें हें विलक्षण आहे हें उघडच आहे.

जलनिधौ जननं धवलं वपुःसुररिपोरपि पाणितले स्थितिः ॥

इति समस्तगुणान्वितं शंस्य मांः। कुटिलता हृदयेन निवारिता ४३५

“हे शंखा ! तुझें जन्म समुद्रांत झालें. तुझें शरीर पांढरें शुक्ल आहे, सुरा-
च्या हस्ततलां तुला सदोदित वास घडतो, याममाणें समस्तगुणांनीं तूं युक्त असतो
तुझ्या हृदयाच्या दार्याची कुटिलता कांहीं निघाली नाही !” शंखाचें अग्न्यंतर-
क असतें हें मसिद्धच आहे.

यवात्पीयो जनो नास्ति अदस्तत्र न विद्यते ॥

कुठारेंदुर्दुर्निर्मुक्तैर्विद्यंतं नरवः कथं ॥ ४३६ ॥

“जेथें परवा भेद्या मिळाला नाही तेथें फूट पडत नाही ; जर कुऱ्हाडीचे दांडे
काढून घेतले तर झाडें कहीं तुटलीं जातील ?” — ‘कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काढ’ ही
श्रवण मसिद्धच आहे.

धृतेन धनमिच्छन्ति मानमिच्छन्ति सेवया ॥

भिसया प्रोममिच्छन्ति तेदैवेन विडंबितः ४३७

“ पुन खेळून जे धनमातीची इच्छा करतात, सेवा करून मानाची अपेक्षा करतात आणि शिस्तबिनीचें अवलंबन करून ओगाची आशा करतात, ते हतभाम्य होत ! ”

अयश्चानकचर्वणं फणिफणामणेः कर्षणं ।

करेण करितोलनं जलनिधेः पदा लंपनम् ॥

मरुसहरिबोधनं निशितस्वद्रुसरोपणं ।

कदाचिदपि संभवन्त रुपणम्य चित्तार्जनं ४३८

“ लोखंडाचे हरभरे हातांनी फोडणें, सर्पाच्या फणेशरील मणी हिंसकावून घेणें, हातांत हनी तोलून धरणें, समुद्र पायांनीं उतरून जाणें, निजलेल्या सिंहास उंबचून जागे करणें, तीक्ष्ण तरवारीवर बसणें :— हीं सर्व संभवतील : पण रुपणाच्या चित्ताचें हरण करणें हें कधीं घडणार नाही !

नैलाद्रक्षेज्जलाद्रक्षेद्रक्षेच्छिथिलबंधनात् ॥

मूर्खहस्ते न दातव्यमेवं वदति पुस्तकम् ४३९

“ पुस्तक ह्मणतें, माझें नैलापासून, पाण्यापासून व शिथिलबंधनापासून रक्षण कर; आणि मला मूर्खाच्या हातीं देऊं नको. ”

व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ॥

एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ४४०

“ वैद्याची वैद्यगिरी त्याजे इतकीच, कीं व्याधीचें निदान त्यानें ठरवावे व वेदना बंद करावी; वैद्य कांहीं आयुष्याचा धनी नाही. ”

पल्लवे नास्ति माधुर्यं सुधायां नास्ति शोणिमा ॥

विद्रुमे नास्ति मृदुता तत् त्रयं दयिताधरे ४४१

“ पल्लवाच्या ठिकाणीं माधुर्य नसते, अमृताचे ठायीं लालपणा नसतो आणि शोंबल्याच्या अंगां मार्दवनाहीं; पण हे तिन्ही गुण मिथेच्या अधरोष्ठाचे ठायीं वास करतात ! ”

लोभमूलानि पापानि व्याधयो रसमूलकाः ॥

त्वेदमूलानि बुद्धानि त्रयं त्यक्त्वा सुखीभवेत् ४४२

“ सर्वपापाचें मूल मोक्ष हा होय, व्याधीचें मूल शरीर होय, दुःखाचें मूल ऐहिक वस्तुंवर धरलेली ममत्व बुद्धि होय, यास्तव हीं तिन्ही होडून देणें हा पुरुषाचा मार्ग होय ! ”

माजीरो लभते न पंजरशुक्लाशेन कौतूहलम् ।

कस्तूरीहरिणस्य मोरभनया व्याघ्रो न संतुष्यति ॥

पीतिर्नास्ति मधुरतांदयविधौ व्याधस्य दुष्टात्मभि-

र्यामायां भुवि संति केऽतिविरला संतो गुणग्राहकाः ४४३

“ माजगस पिंजऱ्यातील गध्वऱ्या बाळण्याचें कौतुक वाटत नाही, पापास कस्तूरीपुंगवाऱ्या सुगंधानें मनोप होत नाही, पारध्यास मोराचा नाच पाहून आनंद होत नाही. सागश, दुष्टांनी भरलेली जी पृथ्वी हिचे ठायीं कोणी विरल गुणग्राहक आहत ते आहेत ! ”

परस्परगत्यगम्यत्वाच्चतश्चुवः।पयोधरो पीनतरो वधूवतुः ॥

तयोऽमृश्वन्नयमुन्नतिं परा-मावेद्यि मध्यस्तनिमानमंति ४४४

“ परस्पर समागमाच्या सुग्याने स्त्रांचे वस्त्राज पुष्टतर झाले. पण त्यांची उन्नति न माहून मध्य (कटिप्रदेश), हा मत्स्यगर्भे झुलून रुदा झाला असें मला वाटतें ! ”

पात्रेऽपार्गी गुणे गरी बिगर्गी विषयेष्वपि ॥

आत्मे बाद्धे गुणे योद्धा पुरुषः पंचलक्षणः ४४५

“ पात्राचे ठायीं दान करणारा, गुणिजनांचे ठिकाणीं आदरबुद्धि धरणारा, विषयाविषयीं पराङ्मुख असणारा, शास्त्रांत निष्ठात आणि रणांत शौर्य प्रकट करणारा, — हीं पांच महापुरुषांचीं लक्षणे होत. ”

एकेन राजद्वंसेन या शोभा सरसो भवेत् ॥

न सा बकसहस्रेण परितस्तीरवासिना ४४६

“ एका राजद्वंसानें जी सरोवरास शोभा येईल ती साऱ्या तीरासभोंवतीं जमलेल्या हजार बगळ्यांनीं येणार नाही. ”

यथा स्वरश्चंदनभारवादी।भारस्यवेत्ता नतु चंदनस्य ॥

नथा द्विविमः श्रुतिहास्यपूर्णो।ज्ञानेन होतः पशुभिः समानः ४४७

“जसा गर्वम ~~हो~~ चंदनाचें ओंजें बाहणारा असला तरी त्याला ओझ्याचें मान ज्ञान, चंदनाचें नाही; त्याप्रमाणेंच वेद व शास्त्र यांत पारंगत असूनही जो ब्राह्मण ज्ञानशून्य तो पशुशून्य समजावा.”

नरुणि संहार संहार लोचने । नृणलवेषु कुठारपरिग्रहः ॥

मयि मनोभवमार्गणपीडिते । नहि सतामुचिनं मृतमारणं ४४८

“हे नरुणि! आपला कटाक्ष आटोप आटोप; अगे! नृणलबाबर कोणी कुठाराचा प्रयोग करतो काय? मदनाच्या बाणांनीं पीडित जो मी त्या मजवर हा दुसरा महार कबास पाहिजे? सज्जन जे आहेत ते मेलेल्यावर घाब घालीन नसताना!”

चनुरः सखि मे भर्ता यल्लिखति स तत्परो न वाचयति ॥

तस्मादप्यधिको मे स्वयमपि लिखितं स्वयं न वाचयति ४४९

“माझ्या पतीचें चानुर्य काय सांगू? तो जें लिहितो तें दुसऱ्यास वाचतां येत नाहीं.” हें पहिलीचें वर्णन ऐकून दुसरी उत्तर करते. “आमचे यजमान तर घाहूनही बाहाणें आहेत. स्वतः लिहिलेलेंच त्यांस वाचतां येत नाहीं!”

मधुर्विचेकी ममदा सुशीला । तुरंगमः शास्त्रनिपातधीरः ॥

विद्वान् विरागी धनिकः मदाता । भ्रूमंडलास्याभरणानि पंच ४५०

“विचेकी राजा, सुशील कांता, शास्त्राचा घाब सोसण्यास खंबीर असा घोडा, वैराग्यशील विद्वान् आणि दानशूर धनिक,—हीं पांच भ्रूमंडलाचीं भूषणें होत!”

पद्माणि जीर्णानि फलं विनष्टं । छाया गता पक्षिकुलैः प्रयातं ॥

वसंत जानीहि तवाशयासौ । समुन्नतिं नैव जहाति वृक्षः ४५१

“गानें वाहून गेलीं, फळें गळालीं, छाया नाहीशी झाली, पक्ष्यांचे समुदाय आश्रय करीनातसे झाले,—पण इतक्याही उपर ज्यापेक्षां हा वृक्ष आपली उन्नति (उंची—पक्षी, थोर स्वभाव) टाकीत नाही त्या अर्थां हे वसंता! हा नुझ्या आशेवर गुंतून राडिझा आहे असें समज!”

करिबर संचर धीरं मा मर्दय मर्मराणि पद्माणि ॥

अस्मिन् गह्वरकुहं भूतसदः केसरी वसति ॥ ४५२ ॥

“ हे हस्तिश्रेष्ठा ! हनुं हनुं बाल, झाडांचा पाळो तुझ्या बाजूरुं नको; सां कीं पा
दांच्या भांत आयाळ झाडून गर्जना करणारा सिंह बसत आहे ! ”

पुण्यादनंतरं स्यात्फलं ज्ञायां मसिद्धमिति लोके ॥

वित्रं कनकलतेयं पुष्पोद्गमनः फलद्वयं पूर्वं ॥ ४५३ ॥

“ दृष्टमूर्ध्नांत पाहिलें असतां प्रथम फुलें येऊन नंतर फळें भरताना असा क्रम भाट
ततो; पण त्या कवर्णवेदीच्या झाडां हा काय समन्कार दृष्टीस पडतो यहा, कीं पुष्पोद्ग-
माच्या पूर्वीच फलद्वयाचा संभव ! ”

अहमिहेव वसन्तपि तावक-स्त्वमपि तत्र वसन्तपि मामकः ॥

हृदयसंगम एव सुसंगमो । न तनुसंगम एव सुसंगमः ४५४

“ मी येथें असूनही तुसा आहे व तूं नेथें असूनही माझा आहेस; तस्मान् हृ-
दयसंगम हाच खरा संगम, येथवीं आशिर समागम हा कांहीं वास्तविक संगम नसे ! ”

गुरुजननयने पिथेहि निद्रे । त्वरितमिहा स्तमुपेहि पद्मबंधो ॥

इति वदति मनोभवाभिनमा । चिरसमयागनवल्लभा मृगाक्षी ४५५

“ हे निद्रे ! गुरुजनांचे नेत्रनिमीलन कर, हे पद्मबंधो सूर्या ! तूं लवकर अस्तास जा,
याप्रमाणें मदनानें विकृत झालेली स्त्री, कीं तिचा वल्लभ कारां दिवसांनीं घरीं आ-
ला — ती वदती झाली ! ”

परिमितविशिखो न चेन्मनोजो । यदि च हरो न हरेन दीयमंगं ॥

यदि मृदुकुसुमेपुरेण न स्या-दयनिनले न किमाचरेनदानीं ४५६

“ हा मदन जर परिमितशर (पंचवार) नसता, शिवानें त्यास अनंग केला
नसता. आणि कोमळ पुष्प ही त्याचे बाण नसते, तर त्यानें पृथ्वीतलावर काय का
य अनर्थ करून दिले असते ! ”

चंद्र स्वैरं विहर गगने मेघसी नम्रवस्त्रा- ।

नीलां भोज त्वमपि विकसोन्मिताक्षी मृगाक्षी ॥

उक्ते मुक्तां कुरुष्विक निजां मानिनी योनिनाथं ।

युष्मद्भाग्यैः फलितमधुना यद्गृहीतं अभिमानः ४५७

“ हे चंद्रा! प्रियेनें स्नानें तोंड खाळीं केलें आहे, तेव्हां आतां तूं खुशालगगनांत विहार कर. हे नीलकमला! तिनें आपले डोळे मिटले आहेत. यास्तव हा तुझा विकास पावण्याचा काळ आहे. हे कोकिला! मांनिनीनें मोन अंगीकारिलें आहे, यास्तव तूं आपली वाणी प्रकट कर. तुमची भाग्यें हल्लीं फळास आलीं आहेत, कां कीं प्रियेनें मान धारण केला आहे! ”

किं केकीव शिखंडमंडिततनुः किं कीरवत्पाठकः ।

किं वा हंसद्ववांगनागतिगुरुः शारीव किं सुस्वरः ॥

किं वा हंतशकुंतराजपिकवत् कर्णाश्रुतं सिंचते ।

काकः केन गुणेन कांचनमये व्यापारितः पंजरे ४५८

“ या कावळ्यास सोन्याच्या पिंजऱ्यांत जो ठेविला आहे तो काय समजून? — यास काय भोराप्रमाणें शोभिवंत पिसारा आहे? कां राघूसारखा मनुष्यवाणी आहे? कां हंसाप्रमाणें स्त्रियांसारखा यास गति आहे? कां साकुंकी सारखा सुस्वर आहे? कां पक्ष्यांचा नायक जो कोकिल त्याच्या सारखा कर्णमधुर वाणी आहे? याच्या अंगीं येवढा गुण तरी पाहणारानें काय पाहिला? ”

मुंचद्भारं चिकुरनिकरं बिभ्रती पाणिगर्भे ।

मात्राश्लिष्टस्तिमितवसनस्पष्टसर्वांगदोभा ॥

त्वानोनीर्णा कमलनयना निर्यगावर्तितास्या ।

नो वा कस्या समदारसमाक्रान्तमंतः करोति ४५९

“ मोरुळे फटलेले केश हाताच्या पोकळींत जिनें धरले आहेत, जिवें वस्त्र अंगाबरोबर लगदून गेल्यामुळे जिच्या सर्व अवयवांची शोभा स्पष्ट दिसत आहे व जिनें आपलें तोंड तिरकस फिरविलें आहे, अशी त्वान करून बाहेर आलेली तरुणी पाहून कोणाचें अंतःकरण मदनाक्रान्त होत नाही! ”

अभिलषसि यदांदो वस्त्रलक्ष्मीं मृगाक्ष्याः ।

पुनरपि सकृदब्धौ यज्ज संक्षालयांकम् ॥

सविमलमय चिंबं पारिजातमसूनैः ।

सुरभय यदि नो चेत्तं कुतः स्या सुरवष्टुः ४६०

“ हे चंद्रा ! तुला जर कमलनयनेच्या मुखाचें सार्व्व करापाचें असेल तर पुनः एक वेळ समुद्रांत बुडी मार आणि कलंक धुऊन टाकून आपलें बिंब लस्करवीत कर : आणि त्यानंतर पारिजातकाच्या पुष्पांनीं तें सुवासित कर. असें न करशील तर मुखाची शोभा तुला कोठून माझे ? ”

यद्यपि बद्धः शैलेर्यद्यपि गिरिमयन भुषितसर्वस्वः॥

नदपि परभीतभूधररक्षायां दीक्षितो जलधीः ४६१

“ जरी समुद्राचें बंधन (सन्तुबंध समर्पण) पर्वनां नीच केले. जरी पर्वनाच्या (पं- दराचलाच्या) योगानेंच मंथन होऊन समुद्रातील सर्व रत्नें वरडीं गेलीं. तरी त्यांच्या हा- वृषाचून (इंद्रापाचून) भय उत्पन्न झालें असतां. त्यां स रक्षण करणाचें व्रत समुद्राचेंच ! ”
मैनाक पर्वत समुद्रांत दडांमेला आहे त्यास अनुलक्षून वरील आर्षा आहे.

पृष्ठा शंका भयं लज्जा जुगुप्सा चैव पंचमी॥

कुलं शीलं तथा जानिरष्टो पाशाः प्रकीर्तिताः ४६२

“ दया, साशंकता, भय, लज्जा, निरुकाग, कुल, शील आणि जाति हे आठ पादा होतः. त्यांजें एकाचें माहम कर्तव्य असतां, हीं आठ मतिबंधक होतात. ”

कल्याणि पाणिपतितानि विना विचार-

मेतानि मोक्षमुचितानि न मोक्तिकानि॥

गुंजेति संजनयते यदिह श्रमं ते ।

हस्तारविंदनयनोत्पलपोः प्रभैव ४६३

“ हे सुंदरि ! तुझ्या हातांत जीं हीं पोतीं आहेत तीं अविचारानें फेकून देऊं न को. तुला तीं गुंजासारखीं वाटत असतील खरीं; पण तसें वाटण्याचें कारण तुझ्या हस्तांची नाम्रमभा व डोळ्यांची काढीमभा या होत ! ”

महतो स्मृतयोः सखि हृदयप्रहयोग्ययोः समुच्चितयोः॥

सज्जनयोः स्तनयोरपि निरंतरं संगतं भवति॥ ४६४॥

मर्जुदरीच्या निमित्तानकानि असा एक श्लोक आहे :—

चराचरं हीं होतें करपतिस देऊनि सगडा ॥ महारें कल्याच्या कठपि परणी देणें कसा ॥

मिळालें संघाचीं अजुनि प्रभ निःशंक भिरबें ॥ नदी त्या मैनाका उभित जवळीकली कधी ॥

“ जे थोर बुद्दीचे, स्वभावाने, लोकांच्या हृदयांत भरणारे, उन्नतिसंपन्न, अशा सज्जनांची निरंतर संगति राहते. कदाचित् तर जसें पृथुल, वर्तुल मनोरम आणि उन्नत अशा स्तनहयाचें अव्यवधान सान्निध्य असतें त्याप्रमाणें ! ”

स्वर्गापगाया स्तरलैस्तरंगैः। पौरांगनानां कुटिलैः कटाक्षैः॥

धर्मश्च कामश्च समेत्य गीरे। ह्यन्योन्यमायोधनमारभेते ४६५

“ गंगेच्या तीर्थां धर्म आणि काम हे दोघे घेऊन एकमेकांशीं युद्ध करूं लागतात; एकाचें आयुध गंगेचे बंचल तरंग आणि दुसऱ्याचें पौरवधूंचे कुटिल कटाक्ष ! ”

मीमांसा पठिता न धैरुपनिषद्भैव श्रुता तत्त्वतः।

श्रीमच्छंकराचार्यनो भगवती गीताप्यधीता नयैः॥

सिद्धान्तापगतं शिरोमणिमतं ज्ञात्वापि किंचिन्नो।

भट्टाचार्यपदं गताः कथमहो लज्जां लभन्ते न ते ४६६

“ ज्यांनीं मीमांसेचें अध्ययन केलें नाहीं, ज्यांनीं तत्त्वतः उपनिषच्छ्रवणही कधीं केलें नाहीं, ज्यांनीं श्रीमच्छंकराचार्यांच्या भाष्यावरून भगवद्गीतेचें परिशीलनही केलें नाहीं, ते लोक शिरोमणीच्या अपसिद्धान्तरूप मताचें किंचिन् ज्ञान होतांच बेझाशक भट्टाचार्य हे उपपद आपल्या नांवाला लावून घेतात, तर त्यांस लज्जा कदाचित् घाटत नाहीं ? ”

यत्रार्जवेन लघिमा गरिमाणं वक्तुं ननुते॥

छंदःशास्त्र इवास्मिन् लोके सरलः सखे किमसि ४६७

“ छंदःशास्त्रांत जसें आहे कीं, सरळ रेघेनें लघु मात्रा मोजतात व वांकडी-पुरु मोजतात, तशी जगांतली स्थिति आहे, म्हणजे सरळ आचरणांनें लघुत्व प्राप्त होतें व वक्तुं वाचविण्यानें गौरव प्राप्त होतें, मग असें असतां, हे मित्रा ! तूं सरळतेनें कां वागतास ? ”

असंख्यमंथनकरार्थनमुत्सहंते ।

पौराणिकांच्या ‘साक्षी रामायणांत बुद्धीढ वपत्कारिक उपमा आहे :—

“ मधु नायुधनं दधुधुले त्या दिव कपि ने लढ न गणी ॥

त्यांत दधुधुण चढपी मध्वें अंतिदि जेसें ‘म’गणी ॥ ॥

मर्षादया नियमिताः किमु साधरोऽपि॥

लक्ष्मीसुधाकरसुधागुपनीय दोषे ।

रत्नाकरोऽपि गरले किमु नोज्जगार ४६८

“सज्जन हे मर्षादेमें नियमित झालेंल जरी असले तरी त्यांचा अतीव उपमर्ष झाला असता तो त्यांस सहन होत नाही. पहा कीं, समुद्र हा रत्नाकर स्वरा; पण लक्ष्मी, चंद्र, अमृत इत्यादि अर्पण केल्या नंतर ही जेव्हां त्यांस देवदेव्य सोडीनात; तेव्हां डोवडी त्यांचें विष बाहेर टाकलें।”

सम्यगनिष्पन्नः सन् योऽर्थस्त्वरया स्फुटीक्रियते॥

स व्यंग्य एव भवति प्रथमो विनतातनुज इव ४६९

“विनतेला पहिला झालेला मुसगा जो अरुण तो जसा गर्भाशयांत पूर्णविषय न होताना जन्मास आला व व्यंग (धोटा) निपजला. त्याप्रमाणें जो अर्थ पूर्णत्वाचें व्यक्त केलेला नसतो आल्यास किंवा वाचकांस चरित भासमान होतो, तो व्यंग्य समजावा. ”

व्यथयतिनगमुपेनः स्वच्छमरुतीनवद्यलेशोऽपि॥

उद्विजते ननु वक्षुः सक्तेन रजः कणेनापि॥ ४७०॥

“जे प्रकृत्या स्वच्छ असतान, त्यांस दोषाच्या लेशांचें ही हीनत्व येतें; जसें रजःकण डोळ्यांत गेला असतां. तेवढ्यांचें ही डोळा दुखू लागतो !”

अशरमलांममजिह्वां त्यागिनमनुरागिणं विशेषतः॥

यदि नाश्रयति नरं श्रीः श्रीरेव हि वंचिता तत्र ४७१

“सद्य, निर्लोभ, सरळ, दाता, धीनियुक्त व मनुष्यांची ज्यास पारख आहे, अशा पुरुषाचा जर लक्ष्मीचें आश्रय केला नाही, तर तीच विचारी कसवी असें झटलें पाहिजे !”

या स्वसद्यनिपद्योऽपि संभावपि निद्विजते॥

इंदिरा मंदिरा मन्ये कथं निद्विजिता मुदे ४७२

॥ चरीत पदांत कोही गढदोष असावासें वाटतें.

“ जी लक्ष्मी स्वतःचै गृह जें कमल त्यामध्येही संध्याकाळपर्यंतच काय-
ती राहते, ती दुसऱ्याच्या घरांत कशी दीर्घकाळ राहील ? ”

दिग्वाससं गतव्रीडं जटिलं धूलिधूसरम् ॥

पुण्याधिका हि पश्यन्ति गंगाधरमिवात्मजं ४७३

“ ज्यास पुण्य-विशेष घडला आहे असेच धन्य पुरुष शिवास व स्वपुत्रा-
स दिगंबर, यथेच्छ वर्त्तन करणारा, जटाधारी आणि धुळीनें मळलेला असा
पहातात. ” वरील विशेषणें दोहोंकडे सहजच लागणारी आहेत

मलिनैरलकैरेनैः शुक्लं प्रकटीकृतम् ॥

तद्रोषादेव निर्याता वदनाद्रदनावलिः ४७४

“ केव्हा हे मूळचे मलिन (काळे) असतां त्यांना आपलें शुक्ल धारण के-
लें, या रोषानेंच जणू काय दंतपंक्ति निघून गेली ! ”

श्रुतिः शिथिलतां गता स्मृतिरपि प्रनष्टाऽधुना ।

गतिर्विषयमागता विगलिता द्विजानां ततिः ॥

गवामपि च संहतिः समुचितक्रियातश्च्युता ।

रुता नु जरया तथा कलिपुगस्य साधर्म्यता ४७५

नरेचें व कलिपुगाचें साम्यः—“(जरापक्षां) कर्ण मंद झाले आहेत, स्मृ-
ति नष्ट होत चालली आहे, नीट चालतां येत नाहीं, दांत पडले आहेत व इंद्रि-
यांचे समुचित आपार त्यांजकडून होत नाहीत. ”

“(कलिपुगपक्षां) वेदाचें माहात्म्य कमी झालें आहे, स्मृति लुप्तमात्र झाली
आहे, सद्गतीचा मार्ग सुटला, (विद्वान्) ब्राह्मणांचे समुदाय दृष्टीस पडत
नाहींत, गार्हपत्य यज्ञ कफळा करीत नाहीत. ”

असत्यसंतः पुत्रा भियंते जनकश्चिरायुः ॥

पश्यन्तु लोकाः कर्मकोतुकानि ४७६

“ कर्मयोगावरून असत्यसंत पुत्रा भियंते जनकश्चिरायुः ॥
पश्यन्तु लोकाः कर्मकोतुकानि ४७६ ”

“ कर्मयोगावरून असत्यसंत पुत्रा भियंते जनकश्चिरायुः ॥
पश्यन्तु लोकाः कर्मकोतुकानि ४७६ ”

हभाव आणि सनमारीं बेर ! ”

सहंग जातं गुणकोटियुक्तं । धनुः कथं पार्थिव वामहस्ते ॥

वारः परमाणविहारदक्षः । सपक्षपानोऽप्यधमो गरीयान् ४७७

“ हे राजा ! मीं धनुष्य सहंग पासून (पक्षी, उनम बेरूपासून) झालेले व गुणकोटीने (पक्षी, दोरी व दोकें यांनी) युक्त मीं तूं डाव्या हातांत बागवतोस आणि लो बाण दुसऱ्याच्या माणाच्या नावाविषयी कुत्राल व पक्षपानयुक्त (पक्षी, पंख लावलेला) त्याम उजव्या हातांत पेंऊन गोरबितोस हा केवढा अन्याय ! ”

नन्वाश्रयस्थिनिश्चिंतं तव कालकूट ।

केनोन्नरोन्नरविशिष्टपदोपदिष्टा ॥

मागवर्णस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ ।

कंठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानां ४७८

“ हे कालकूटा ! तुला उन्नरोन्नर वगळ्या वरच्या स्थानाचा आश्रय करण्यास कोणी शिकविलें ? पूर्वी तूं मागवर्णच्या हृदयाचे ठायीं वास करित होतेंस. पुढें शिवाच्या कंठाचा आश्रय केलास आणि शेवटीं खलांच्या वाणीचे ठायीं राहिलेंस ! ”

आपूर्येत पुनः स्फुरच्छफरिकासागेर्मिभिर्वाग्भिः ।

भूयोऽपि प्रविजुं समाणनलिनं पश्येम तोयाशयं ॥

इत्याशाशतनंतुबद्धहृदयो नक्तंदिनं दीनधीः ।

शुष्यत्यातपशोषितस्य सरसस्तारे नरत्सारसः ४७९

“ जलाशय माशांच्या क्रीडेनें ज्यांत तरंग उत्पन्न होताहेत अशा उदकांनीं पुनः भरून जाईल व यांत कमलें विकसलेलीं श्री पुनः पाहून, अशा आशांत तूंनीं ज्याचें हृदय गत्रंदिबल बद्ध झालें आहे, असा उदकांस या सरोवराच्या तीरीं दीन होण्याना उन्हाचा नाप सोबीत बसला आहे ! ”

वेद्या वदन्ति कफपित्तमरुदिका

ज्योतिर्विदो ग्रहगतिं परिवर्तयन्ति

भूताभिपंग इति भूतमिदं भवति

माचीनकर्म बलवत्त्वयो वदन्ति

“ शरीरव्याधींची उपपत्ति बोधेजण चार प्रकारांनी करतातः— वेद्य कफवा-
नपित्तांचे विकार, स्मरणानात, ज्योतिषा सांगतानात कीं हीं ग्रहगतींचीं फलें होत, मां-
त्रिक भूतवेष्टा स्मरण सांगताना आणि ऋषि प्राक्कन कर्मापासून ह्यणजे पृथ्वीज-
म्यांच्या आचरणापासून त्यांची उपपत्ति करतात ! ”

काकः पद्मवने रतिं न कुरुते हंसो न कूपोदके ।

मूर्खः पंडितसंगमे न रमते दासो न सिंहासने ॥

कुस्त्री सज्जनसंगमे न रमते नीचं जनं सेवते ।

या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता केनापि न त्यज्यते ४८१

“ कावल्यास कमलवनाची शोभा पाहून आनंद होत नाही. हंस हा कूपोद-
काचेठायीं रमत नाही. मूर्खाला पंडितांच्या समागमानें संतोष होत नाही, दासा-
स राजसभा काय होय? व्यभिचारिणी स्त्री सज्जनांच्या संगतीनें सुख पावत ना-
हीं, तर नीच जनांचा समागम तिला आवडतो; एकंदरीत जी ज्यांची स्वभावसि-
द्धप्रकृति ती कोणाच्यानें सोडवते ? ”

हस्ती वन्यः स्फटिकघटिने भिन्निभागे स्वबिंबं ।

दृष्ट्वा दृष्ट्वा प्रतिगज इति त्वद्विषां मंदिरेषु ॥

दंता घाताद्भित्तदशनस्ते पुनर्वीक्ष्य सद्यो ।

मंदं मंदं स्पृशति करिणीशंकया विक्रमार्क ४८२

“ हे विक्रमादित्या ! तुझ्या शत्रूंच्या मंदिरां बजातला हत्ती जाऊन तेथील स्फ-
टिकभिंतीचे ठायीं आपलें प्रतिबिंब पाहून हा दुसरा हत्ती आहे या बुद्धीनें त्यास
दहक देतो; पण पुढें काय होतें कीं, वरील आघाताच्या योगानें त्याचे दांत मोडून
गेले असतां पुनः त्याच भिंतीकडे तो मंद मंद जाऊन हस्तिनीच्या बुद्धीनें त्याच आ-
पल्या प्रतिबिंबास गोंजारूं लागतो ! ”

ग्रसोद्भूतसिक्थस्य का हानिः करिणो भवेत् ॥

जिगीसिका तु तेनैव सकुटुंबोपजीवति ॥ ४८३ ॥

“ हत्तीनें जीविकेचलला असतां त्यानीच वीत जर गडून पडलें तर त्यांत त्याची
हानि हो काय? पण ह्या शिंतांमच मुंगीच्या कुटुंबाचा निर्वाह होतो ! ”

दरिद्रता धीरतया विराजते। कुरूपता शीलतया विराजते ॥
कुभोजने चोष्णतया विराजते। कुवस्त्रता शुभ्रतया विराजते ४८४

“ दरिद्रपुरुष जर स्वभावने मोक्षिर असेल, तर त्या गुणाने त्याचे दरिद्र्य शो-
भले जाते। कुरूप मनुष्य जर कर्मात्मक आदरे तर तो शोभला जातो, कदम उष्ण अ-
मल्याने शोभून जाते। आणि जेणे वस्त्र स्वच्छनेने शोभते। ”

पत्रपुष्पफलच्छाया मुनवन्कलदारुभिः ॥

धन्या महीमाहा येभ्यो निगमां यानि नार्थिनः ४८५

“ पाने, फुले, फल, छाया, मुन, साडी, व लाकडे या पदार्थांनी कोणत्या कोणत्या
तरी नदरेने जे अर्थिजनांचे मनोमन पूर्ण करतात ते दृष्ट धन्य होतः । ”

कीदृग्गृहे कुटिलोऽन्तः कठिनः सायंबुनंप्रवः शून्यः ॥

शम्यः श्रीपतिविग्रहे केन गुणेन स्थितिं लभे ॥ ४८६ ॥

“ हा शम्य वादिमा जर मुदी किंवाच पर, शीत कुटिल, जात्या कठिन, सा-
यंबुनं जन्म पावलेला आणि शून्य, - शम्य असतो विष्णूपात्री यास आश्रय जो
मिलावा तो कोणत्या गुणकरून असेल, तो भवे ! ”

स्वभाकरकरस्पर्शाद्द्विद्वंसि सर्वतः ॥

चंद्रकान्तमणे नेन मृदुलं लोकविश्रुतं ॥ ४८७ ॥

“ हे चंद्रकान्त मणया ! जीतमन्वाविषयीं येवढे मग्यात जे चंद्राचे किरण त्यां-
चा स्पर्शाद्वा तुझा कठोर लागून तू द्रव पावतोस, तस्मात् तुझी मृदुत्वाची कीर्ति यथा-
र्थ आहे ! ”

चित्रं न तद्यदपमंबुधिरंबुदोष ।

सिंधुमवादपरिपूर्णतया महीषान् ॥

तं त्वर्पिनामुपकरोषि यद्वत्कृषी ।

निर्वाज्य कुक्षियुगुलं हि महत्तमेतन् ४८८

“ मेषांशामुन होणाऱ्या वृष्टीने व नद्यांच्या जलमवाहककरून सागर हा लो-
हित परिपूर्ण असतो यांत कोही नवल नाही; पण हे अन्यकृपा ! तू आपल्या कुक्षी-

वैनिष्ठीडन करून दृष्टिनांवी पीडा दूर करतोस हें तुझें महत्त्व बरीक वर्णन करण्यासारखें स-
हें।”

कंपते गिरयः पुरंदरभिधा मैनाकमुख्याः पुनः।

कंदत्यंबुधरा स्फुरंति वडवावक्त्रोद्गता बन्धयः॥

भोः कुंभोद्भव मुच्यतां जलनिधिः स्वस्त्यस्तु ते सांपतं।

निद्रालुश्लेषबाहुवल्लिकमलाश्लेषो हरिः सीदति ४८९

“हे भगवत्या ! तू समुद्रास अंजलिगन करून माझ्या पादांत आहेस, पण ही पहा
काय तारांबल उडून गेली आहे ती! — इंद्राच्या बज्जापासून भय पावलेले मैनाकादि
पर्वत जे आजपर्यंत समुद्रांत स्वरूप दडून राहिले होते ते आतां इंद्राच्या धाकानें कां-
पूं लागले आहेत, मेघ रडूं लागले आहेत, वडवापि निराश्रय होणार यास्तव तो मुखावा-
टे ज्वाला टाकूं लागला आहे आणि निद्रावरीं करून जिवी मिठी सईल पडली आहे अ-
शा लक्ष्मीनें आलिंगित जो हरि तोही दुःख पावत आहे; — तर तुला कांहीं दया येऊं दे
ब समुद्रास सोडू कसा ! ”

भूभंगे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सौत्कर्षमुद्गीक्षते।

रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते॥

कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनूरोमांचमालंबते।

दृष्टे निर्वहणं अविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने ४९०

कोणी मानिनी आपल्या सखीस म्हणते: — “अगे ! तो मियजन दृष्टीसमोर
असला म्हणजे मी आपल्याकडून कितीही मानधारण केला तरी तो पार कसा पडा-
वा ? पहा कीं, मी आपल्याकडून जरी बलेंच कपाटाला आख्या पातल्या, तरी मा-
झी दृष्टि त्याच्या पुष्पाकडे लागून माझे हृदयगत भोक्कस्य मगट करते; मी मुक-
लंज जरी बसले तरी अंतर्गत हर्ष या नेल्या नोंडावर स्मिताच्या रूपानें आविर्भूत
होवो; आणि मन कितीही कठीण केले तरी अंगावर पेणारा कांटा कशानें लपणार ?
तेव्हां बरीत बायलपिन्हांनीं मानाचें कुमिलत्व व्यक्त होतें ! ”

जन्मस्थानं न सतु विमर्शं वर्णनीयो न वर्णो ।

दूरे पुंसां वपुषि रचना पंकशांकां करोति ॥

पश्यन्नेवं सकल स्मरभिर्द्रव्यगर्वापहारी ।

को जानीते परिमलगुणः कोऽपि कस्तूरिकाषाः ४९१

“ कस्तुरीचें जन्मस्थान पाहिलें तर तें मोठें निर्मळ आहे असें नाहीं; वर्णही वर्णी-
नीय आहे असें नाहीं; निचा लेप अंगावर केला असतां विषलक्षिणला आहे कीं काय
असा आस होतो; पण इनकें मसून ती साऱ्या सगंधीद्रव्यांच्या तोंडांत पारते; नेऱ्हांहा
निचा काय लोकोत्तर गुण आहे पहा ! ”

मोली सन्मणयो गृहं गिरिगुहा त्यागः किलात्मत्वो।
निर्यत्नोपनतेश्च दृष्टिरनलैरेकत्र चर्येदृष्टी ॥
अन्यत्रानुजुवर्त्यता हिरसना वक्त्रे विषं वीक्षणं ।
सर्वमंगलसूचकं कथय सो भोगिन् सुखं किं त्विदं ४९२

“ हे सर्पा ! तुझ्या मस्तकावर पहावें तों उनमखें चमकताहेत, तुझें निवासस्था-
न पर्वतांच्या गुहा होत, त्यास (पक्षी, दान) तर स्वतः आपल्या शरीराचाही तूं कर-
तोस, नेहेर्मांची तुझी दृष्टि पाहिली तर अयत्नसुलभ जो बापु त्यावर तुझा निर्बीज
चालतो;— एकीकडे पहावें तों तुझी एकंदर चर्चा अशी; पण दुसरीकडे पहा काय
आहे तें! — कुटिलगति (कपटाचरण) होत जिप्सा (चहाडी), तोंडांत विष (क-
टु प्रायण) आणि अत्यंत अमंगलदायक दर्शन, नेऱ्हां तुझा खरा प्रकार तरी को-
णना झणावा ? ”

का कस्य कति वा देता मेपस्यांतं कियत्पलं ॥
गर्दभे कति रोमाणि व्यर्थेषां तु विचारणा ४९३

“ काबळ्यास होत किती असनात, मेंढ्याच्या अंगांत किती मांस असतें, गार-
वाच्या अंगावर किती रोम असनात,— इत्यादि गोष्टींची विचक्षणा करीत बसणें झ-
णजे पूर्वपणा आहे ! ”

नैषां संध्याविधिरविक्रमो नाच्युतार्चाऽपि सांगा।
न स्वे काले हवननियमो नापि वेदार्थचिंता ॥
न स्कंदेलानियतमहानं नापि निद्रावकाशो ।
न हो लोकावपिननुश्रुतीं राजसेवापराणां ४९४

“ जे राजसेवेंत निपुळ झालेले त्यांची संध्या पुरवी जावपाची नाहीं, देवू-
ना पड उरकायाची नाहीं, पथाकाडीं होम हवन यज्ञापाचें नाहीं, वेदार्थचिं पन्न क-

रण्यास त्यांस भवकाश नाही, वेळेवर जेवण नाही व झोपही नाही:— सारांश, त्या हतभाग्यांस इहलोकींचें सुख लाभत नाही व परलोकांचेंही नाही ! ”

निर्वृत्ताध्वरुत्य ऋत्विजमहोत्तीर्णापगो नाविकं ।
युद्धांते सप्तदं व सिद्धविजयो वोढारमासस्थलः॥
वृद्धं वारवधूजनं च कितवो निर्वृष्टतद्योवनो ।
ध्वस्तानंकचयश्चिकित्सकमपि द्वेष्टि प्रदेयार्थिनं ४९५.

“ यज्ञकर्म उगृह्ण गेलें असतां यजमानास ऋत्विज नकोसा होतो, नदी ओलांडून गेलेल्या उतारूस नाविक नृणवत् वाटें लागतो, युद्ध समाप्त झालें कीं चोडा ह्मणजे कःपदार्थ होऊन जातो, एकदां स्थळ मिळालें ह्मणजे मग वरास कोणा विचारीत नाही, बिसर्ग लोका हे वारवधूंचा बहार आंगून मोकळे झाले ह्मणजे मग त्यांस पुंसतनासे होताना आणि रोगास दूर करून आपला झालेला पैसा बैद्य भागू लागला कीं तो माजी रोग्यास दुस्मान वाटूं लागतो ! ”

स्वाधीना दयिता कृतावधि सुतोऽसौ षोडशाब्दावधि ।
म्यात्कन्या करपीडनावधि कृतस्त्रीस्नदृशत्वावधि ॥
जामाता बहुलार्थितावधि सखा साधुमलापावधि ।
शिष्यो गुरुनिरूपणावधि परे चैते धनित्वावधि ४९६.

“ जो पयंत मुलगा झाला नाही तो पयंत बायको आपल्या स्वाधीन, मुलगा सोळा वर्षांपयंत, मुलगी नव्व होई तो पयंत, मृत नास योवनदृशा मास होई तो पयंत, जांबई पुष्कळ जो पावतो पोंवतें आहें तो पयंत, मित्र लोक आपणास बरें ह्मणताहेत तो पयंत, शिष्य गुरुकित्ती सांगून दिरी नाही तो वर आणि सामान्यतः इतर लोक जवळ पैसा आहें तो पयंत ! ”

तापं लुंपसि सर्वतो वितरसे मुक्ताफलं मुक्तिषु ।
क्षेत्रं सिंचसि किंच पल्लवयसि श्रावणं मुख्यान् दुमान् ॥
क्षारं क्षारमिदं जलं जलनिधेरादाय जीमूतं हे ।
विश्वं जीवयसि ब्रवीतु जगति मोदोऽपि कस्ते गुणान् ४९७

“ हे भेषा! तूं साज्या नगाचा ताप पालवितोस, समुद्रांनीं क्षिंपात मोती

उत्पन्न करतोस, शेते शिंपतोस. चंद्रनादि दृक्षांस पल्लविन करतोस, समुद्राचें अवि-
शाय खारद जें पाणी तें दोष्टून घेऊन विश्वाचें पुनरुज्जीवन करतोस; तेन्नां कोणी
केवदाही मोठ वस्त्रा आला तरी तुझ्या गुणांचें यथास्थित वर्णन करणें केवढें दुरावा-
स आहे ! ”

स्निग्धेंद्रोपल स्कंदरः कचभरो वस्त्रं सगोत्रं विधो- ।

वैशांजो मणिकुंभडुंवरमुषो मध्योऽस्ति वा नास्ति वा ॥

श्रोणीमंडलमूरुदुर्वहमहो शोणाब्जतुल्ये पदे ।

मन्यं संजुगिरो मरालमहिनाध्येयो गतिर्विभ्रमः ४९८

“ तुलतुर्हीन उदरीलोममाणे स्कंदर केशपाश, चंद्रासारखें रमणीय पुर, रत्न
कमंडाच्या डोलाचें स्नन मध्यभाग (कटिमदेश) हा सरासरी भाडे किंवा नाहीं.
मोठ्यास न झेंपणास असा जघनभार, रत्नकमलतुल्य पावले, संजुल स्वर आणि हं-
सस्त्रियांनीं ज्यास पाहून अंगवें असा गतिविभ्रम ! ”

देवो हरिर्वहनु वक्षमि कोस्तुभं ननु ।

मन्यं च काचन पुनर्धमणेः प्रतिष्ठा ॥

यत्पादसंगतिसमर्पितमोरभाणि ।

धने सगव शिरसा सरसीरुहाणि ४९९

“ विष्णु हा कोस्तुभास स्वहृदयां धारण करो; पण त्याच्याहुन दिनमणीची प्रति-
ष्ठा मला फार अधिक वाटते. को नर, त्याच्या पादस्पर्शानें विकास प्राप्त होऊन ज्यांचा
सुगंध प्रगट झाला आहे अशां कमंडें विष्णु आपल्या शिरां धारण करतो ! ”

गन्धं येन पदानलघ्नतृणबन्धकं पुरोराज्ञया ।

पाथेयं परिपृष्ट्य कार्मुकवरं घोरं वनं मस्थितः ॥

स्वाधीनः शशिपोलिचापविषये प्राप्तो न वै विक्रिषां ।

पायाद्वस विभीषणाग्रजनिहा रामाभिधानो हरिः ५००

“ ज्यानें रत्नाच्या दरोला भाडकमेत्या नृणाममाणें आपल्या पित्याच्या आ-
ज्ञावरून गन्ध सोडून दिलें, जो धनुष्य हेंच काय तें पाथेय (शिरोरी) बरोबर घेऊ-
न घोर अरण्यांत गेला, ज्याला हांकरबापाच्या दुर्गानें करून जीति न वाटतां तें ज्या-
नें सहज सोडून टाकलें आणि विभीषणाच्या घोरत्या भावाचा ज्यानें वध केला

तो रामनामधारी विष्णु तुमचें रक्षण करो . ”

कुलाचला यस्य महीं द्विजेभ्यः। मयच्छतः सीम दृषत्वमापुः॥

बभ्रूवुरुत्सर्गजलं समुद्राः। सरैणुकेयः श्रियमानोनोनु॥५०१॥

“ ज्यांच्या पृथ्वीप्रदानसमयीं अष्टकुलाचल हे ब्राह्मणांच्या दानविषयक श्रुतीचे थोंडे झाले आणि समुद्र हे दानोदक झाले, तो रेणुकापुत्र तुम्हांस श्रेयस्कर होवो ! ”

पदव्यक्तिय्यक्ती कृतसहृदयानंदसरणौ ।

कवीनां काव्येन स्फुरति बुधमात्रस्य धिषणा ॥

नवक्रीडावेशव्यसनपिशुनो यः कुलवधू-।

कटाक्षाणां पंथाः स खलु गणिकानामविषयः ५०२

“ शब्द श्रवणमात्रेंकरून सहृदयाच्या ठायीं उत्पन्न होणारा जो आन्हाद तो कवीच्या काव्याचे ठायीं ज्ञात्यास मात्र बुद्धिगोचर होतो कसा ? तर ज्याप्रमाणें नूतन समागमाच्या योगानें प्राप्त झालेल्या रसिकत्वाचे दर्शक जे कुलवधूंचे कटाक्ष ते गणिकजनांस अगम्य असतात ! ”

ते भूमीपतयो जयंति नतयो येषां द्विषदूषूतां ।

ते बंधा यतयो विशांति मतयो येषां परे ब्रह्मणि ॥

ते श्लाघ्याः कवयो वयोमदभरव्याजृम्भमाणांगना-

दस्याता इव तोषयंति हृदयं येषां गिरां संचयाः ५०३

“ ते राजे धन्य, कीं ज्यांच्या पायांवर त्यांच्या शत्रूंस डोकें घासाचें लागतें; ते यती धन्य, कीं ज्यांच्या बुद्धीस परब्रह्म हें गोचर झालें आहे; आणि ते कवि धन्य, कीं ज्यांचे वाग्बिडास तरुणीच्या मदपूर्ण कटाक्षाप्रमाणें रसिकांच्या हृदयास हृष्ट करतात ! ”

त एबामी बाणास्तदपि हरलब्धं धनुरिदं ।

स एबाहं पार्थः ममश्चित्तरारातिनिचयः॥

इमा स्तास्ता गोप्यो हरिचरणचिन्तैकवारणाः ।

द्विचिन्ते गोपालैर्विपिरपि बलीषाम् तु नरः ५०४

रुष्णावनार ममाम आल्यावर अर्जुनाची जी दुर्दशा उडात्री तिचें तो स्वेदपूर्व-
क वर्णन करतो :— “ अरेंरे ! तेच ना हे माझे बाण, तेंच हें शिवापासून मास झालेहें
धनुष्य, तोच हा री अर्जुन, कीं ज्यानें दानवांचा कडां संहार केला; आणि ही सर्व
जुनीच सामग्री ममनां रुष्णाच्या पायांशीं ज्यांचा एक भाव अशा त्या गोपी या व-
नचरांनीं हरून न्याव्या काय ? नस्मान् दैव हें मबल होय, नराचा आपल्या पौरुषावि-
पर्याचा अभिमान मारा खोटा ! ”

उत्सिक्तः कुमुदामर्षैः कुमुदिनीं राजमियां पुष्पिणी-
मालिंगन्निशि निर्भयं परिचयं कुर्वन् पुनः पल्लवैः॥
यावत्पंकजसौरभस्वमखिलं गृह्णन् लघुमस्थित-
त्वावत्कल्प उपस्थिते मरुदयं विष्वक्मयाद्भावति ५०५

“ पुष्पमधुरें (पर्षां, मद्यानें), झिंगून गेलेला असा बायू राजमिया (राणी; प-
र्षां, चंद्रवल्गु) जी कुमुदिनी ती पुष्पिणी (फुललेली; पर्षां, अस्यर्षां) असतो नि-
ला आलिंगन देऊन तिच्या पल्लवांशीं (पर्षां, पदगर्षां) निर्भयपणे परिचय करित हो-
न्नाता स्वप्न स्वप्नभावे दृग्ण करून जो हळूच जावयास निघाला आहे तो मनातका-
ळ समीप आलागा पाहून पावयां पावयां बोहोंकडे पावतो ! ”

अलंकरोति हि जरा गजामात्यभिषग्यनीन्॥
विडंबयति पण्यस्त्रीमल्लगायकसेवकान् ५०६

“ गजाचे मंत्री, बैद्य व संन्यासी यांस जरा ही भूषण आणते; तीच बारांगना,
मल्लगायक व सेवक यांस विडंबनेस पात्र करते ! ”

गर्जन हरिः सांभसि शैलकुंजे। मतिध्वनीनात्युत्ताभिः॥
पदं बबंध क्रमितुं सरोषः। मत्कृत्यन्त्यष्टुगैर्दनादम्॥ ५०७॥

“ पर्वतावरील एका कुंजातील जलाशयाच्या कांठीं असतो सिंहांने मोठ्यानें
गर्जना केली व निजसरसे बोहोंकडे मतिध्वनि उठले; ते ऐकून सिंह तेजास चढून अन्ध
सिंहाच्या हांकेनें त्यावर झांप घालण्यास तयार झाला ! ”

उपानीतं दूरात्परिमलमुपाघ्रापमरुदा ।
समापासीदस्मिन्मधुरमधुलोत्तान्मधुकराः॥

परो दूरे लाभः कृषितफणिनश्चंदनतरोः ।

पुनर्जीविन् यायाद्यदि तदिह लाभोऽयमतुलः ५०८

“ हा मधुकर बायावर बाहत आलेल्या पश्मिलास हुंगून मधुरमधूच्या मो-
भांनें या चंदनाकडे आला आहे. आतां यास बरील लाभ होणें नर दुरापासच !
आहे, पण बरील दृष्टावर जो कुड्ड सर्प आहे त्याच्या तडाक्यांतून वांचून हा जीव-
न माघारीं जावो खणजे यानें मोठी मिळविनी ! ”

दष्टे जगद्रुपुषि कालभुजंगमेन ।

तत्रांधकारमिषमाविरभूद्विषं यत् ॥

संजातलक्ष्मणि तदिदमणौ निपाच्य ।

ज्योत्स्ना मये पयसि तन् क्षिपति स्म धाता ५०९

“ कालरूप भुजंगमानें (पक्षी, रुष्णसर्पानें) जगद्रूप शरीरास दंश केला
असतां अंधकाराच्या रूपानें जो विषावर चोहोंकडे पसरला तो चंद्ररूप मण्याकडून
शोषवून घेऊन चंद्रिकारूप दुग्धरावांत त्यास ब्रह्मदेव जणां काय टाकता साळा ! ”

सुधाधाम्नः कान्तिस्तव वदनपंकेतुहगुणै- ।

र्जितेव भ्रान्त्यं व्रजति सहता माणदयिते ॥

वदत्येवं कान्ते दिवसबिरहातंकचकिता ।

तदंगे सल्लघ्या तव दिवानु राधा प्रियवानं ५१०

“ हे माणप्रिये ! तुझ्या सुखकमलाच्या कान्तीनें जणूं काय लज्जित झालेली
अशी ही चंद्राची शोभा भ्रान्त्य पावत आहे असें वाटतें, याममाणें रुष्णाचें मा-
षण ऐकून संव्यासमप झालासा पाहून पाबरलेली व आपल्या बल्लभाच्या अंगा-
वर निजें भंग टाकून दिलें आहे अशी राधा तुझें बहुत कल्याण करो ! ”

श्लेषे केचन शब्दगुंफविषये केचिद्रसे चापरे- ।

६८ंकारे कतिचित्सदृश्यविषये चान्ये कथावर्णके ॥

आसर्वत्र गभीरधीरकविताविंश्यादरीचानुरी- ।

संचारे रुचिंभुंभितुंभसिदुरो बाणस्तु पंचाननः ५११

“ कोणी कवि स्पेष्टानत्र निपुण असतान. कोणी शब्दवाच्येन, कोणी रसांत, कोणी अमंकारांत. कोणी मोठ अर्थांचें निबंधन करण्यांत, किंवा कोणी कथानक बांधण्यांत. पण कविनांरूप गहन विंध्यादरींत संचार करण्याविषयीं अन्यंत कुशाळ असा मरमा त्यानें कविगजांचा गर्व परिहार करणारा एक बाणरूप सिंहच होय ! ”

ये संसक्त विवादिनः परपशः शाल्ये न शूत्सकुठाः ।

कुर्वन्ति स्वगुणस्त्वेन गुणिनां यत्पादुणाच्छादनं ॥

तेषां गेषकषायिनो दग्दृशां कोपोष्णनिःश्वासिनां ।

दीप्ता रत्नविग्रहेषु कृष्णफणिनां विद्या जनोद्देहिनी ५१२

“ जे संपन्न नेहेरीं बाजल्य करणारे. दुसऱ्याच्या कीर्तिश्रवणानें त्यांच्या पोटांत शूक्त उठतो व ते आपल्या गुणांची मजमा करून दुसऱ्याच्या गुणांचें आच्छादन करण्याविषयीं नेहेरीं जपलेले असतात. अज्ञांची विद्या रागानें ज्यांची दृष्टि माल झाली आहे व जे उष्ण निःश्वास टाकताहेत. अज्ञा कृष्णसर्पांच्या शिरोरत्नाप्रमाणें लोकांस अन्यंत भयावह होय ! ”

ज्योतिःशास्त्रमहोदधौ बहुतरांमर्गापिवादान्मभिः ।

कल्लोलेर्निबिडे कणानु कनिपयात्स्र्वा कृतार्था इव ॥

दीर्घाघुःस्तनसंपदादिकथनेर्देवैरक्षपाशा इमे ।

मेहं मेहमनुमविश्य धनिनां मोहं मुहुः कुर्वते ॥ ५१३ ॥

“ बहुत नियम व अपवाद या तरंगांनीं व्याप्त असा जो ज्योतिःशास्त्ररूप महासागर त्यांनळे थोडेसे कण प्राप्त झाल्यानें केवळ कृतार्थ होऊन बसलेले असे ते मोटेग्यानीं ज्योतिषा ते दीर्घाघुष्य, संतत, संपन्न इत्यादिकांविषयीं धनिकांस भारीं वाटू देत दाभेदार हिंडतात ! ”

उपचारः कर्त्तव्यो यावदनुत्पन्नसौहृदाः पुरुषाः ॥

उत्पन्नसौहृदानामुपचारः केनचं भवति ॥ ५१४ ॥

“ जो पर्थेन कोणाशीं मैत्री जडली नाही ती पर्थेन त्यास आदरसत्कारादि उपचार करावे पण एकदां मैत्री नुळत्यावर मग बरीच उपचार करणें हें दोंग दिसतें ! ”

मांसं मृगाणां दहनैर्गनानां । मृगद्वेषां चर्मं कलं द्रुमाणां ॥

स्त्रीणां स्वरूपं च नृणां हिरण्यमेते गुणा वैरकरा अबन्ति ५१५

“मृगांचें मांस, हत्तींचे दांत, सिंह व बाघ यांचे कातडे, दक्षांचें फळ, स्त्रियांचें सौंदर्य आणि धनाढ्यांचें द्रव्य,—हे सर्व गुण मत्स्यकाच्या नाशास कारणभूत होत.”

दारेषु किंचित्त्वजनेषु किंचित्। गोप्यं वयस्येषु सुतेषु किंचित्॥

युक्तं न वा युक्तमिदं विचिंत्य। वदेद्विपश्चिन्महतोऽनुरोधात् ५१६

“कांहीं गोष्टी बायकोपासून गुप्त ठेवाव्या लागतात, कांहीं चाकरमाणसांपासून, कांहीं भिवांपासून व कांहीं पुत्रांपासून; एकंदरीत कोणतीही गोष्ट युक्त आहे कीं अयुक्त आहे याचा विचार करून गहाळ्या मनुष्यानें मोठें धोरण ठेवून बोलत असावे.”

राष्ट्रस्य चित्तं रूपणस्य चित्तं। मनोरथं दुर्जनेमानुषाणाम् ॥

स्त्रियश्चरित्रं पुरुषस्य आग्यं। देवो न जानाति कुतो मनुष्यः ५१७

“राष्ट्राची चित्तवृत्ति, रूपणाचें धन, दुर्जनांचें मनेप्सित, स्त्रियांचें कामचरित्र आणि पुरुषाचा आग्र्योदय,— या पाचांचा देवासही धांग लागत नाही, मग माणसाचा काय पाड !”

संतश्चेदमृतेन किं यदि खलस्तत्कालकूटेन किं।

दानारो यदि कल्पदासिभिरलं यद्यर्थिनः किं तृणैः॥

किं कर्पूरदालाकृषा यदि दृढाः पद्मानमेति प्रिया।

संसारोऽपि सतींद्रजालमपरं यद्यस्ति तेनापि किं ५१८

“जर सख्खनाचा समागम आहे तर अमृत कबाला पाहिजे? दुर्जनाशीं संबंध आहे तर कालकूटाचें काय प्रयोजन? दाने आहेत तर कल्पदक्षांची काय गरज आहे? याचकापुढें तृणाची काय मातब्बरी आहे? प्रिया दृष्टीस पडली असतां कापराच्या काडीनें डोळे किती गार होणार? संसाराच्या विचित्र पसाऱ्यापुढें गारुड्याचा खेळ झकमारतो !”

कलहांतानि हर्म्याणि कुवास्यांतं च सौदृशं ॥

कुराज्जांतानि राष्ट्राणि कुकर्मोतं यशो नृणां ५१९

“कलह लागला कीं परबुडालें, दुर्बचनाचा मयोग झाला कीं मैत्री आटपली, चाईद राजा आला कीं राष्ट्राची इतिशी समजली, हुकूम पडलें कीं अबू खात्री झाली !”

विनं परिमितमधिकव्ययशीलं पुरुषमाकुलीकुरुते ॥

ऊनांशुकमिव पीनस्तनजघनायाः कुलीनायाः ५२०

“जो हाताचा सदर त्याला थोडा भादा असला म्हणजे फार पीडा होणे; कीं ज्याप्रमाणें स्तन व जघन यांचा विलार कुलिन स्त्रियेस आखुड वस्त्रापुढें संकोचशयक होतो !”

मेनाचलेन सरसीरुहलोचनायान

स्नानः प्रभूतपवनादुदये प्रदीपः ॥

तेनैव सोऽस्तसमयेऽस्तमयं विनीतः ।

कुक्षे विधौ भजति मित्रमभिप्रभावं ५२१

“कमलासीच्या ज्या पदराच्या योगानें बाऱ्यापासून दीपाचें प्रथमतः संरक्षण झालें, तोच पदर पुढें त्यास तत्काल पांचविण्यास कारणीभूत झाला. तेज्जां देव प्रतिकूल झालें असतां मित्रही शत्रु बनतो !”

सहजमलिनवक्रभावभाजां । भवति भवः प्रभवात्मनाशहेतुः ॥

जलधरपदवीमवाप्य धूमो । ज्वलनविनाशमनुमयाति नाशं ५२२

“जे स्वभावतः मलिन व वक्र त्यांस उत्पत्ति प्राप्त झाली असतां ते आपल्या जनित्याच्या नाशाला कदां उक्लत होतात; परा कीं, धूम हा मेष बनला कीं, अग्नीच्या उपशमाला कारण होऊन तेंतर स्वतः लप पावतो !”

कल्पवृक्षोऽपि कालेन भवेद्यदिफलमदः ॥

को विदोषस्तदा तस्य यन्त्रैरन्यमहीरुहैः ५२३

“कल्पवृक्षही जर अवकाशानें फलमद होऊं लागला, तर जण त्याच्यांत व इतर रानवट झाडांत काय अंतर राहिलें ?”

वरं दारिद्र्यमन्यायप्रभवादिभवाद्दपि ॥

शरीरे रुढाता रम्या स्थूलता न नुहोथिता ५२४

“अन्यापानें पिढवलेल्या वैभवापेक्षां दारिद्र्य वरें; जसें स्थूलत्वापेक्षां किंवा रुजलेल्या अंगापेक्षां सडपातळपणा बरा !”

अंतर्बिज्ञाति मार्जारी शुनी वा राजवेश्मनि॥

बहिस्थस्य गजेन्द्रस्य किमर्थः परिहीयते ५२५

“ मांजरी व कुत्री ह्या दोघी खुशाल राजवाड्यांम प्रवेश करतात; आणि हनी पाहिला तर त्यास जागा बाहेर! पण असें असल्यानें हनीचें काय कमी होत आहे?”

पीयूषेण सुरा श्रिया मुररिपुर्मर्यादया मेदिनी।

शक्रः कल्परुहा शशांककलया श्रीशंकरस्तोषितः॥

भैनाकादिनगा निजोदरगृहे यत्नेन संरक्षिताः।

मञ्जुलीकरणे षटोद्वयमुनिः केनापि नो वारितः ५२६

“ समुद्रानें देवास अमृत दिलें, विष्णूस लक्ष्मीचें दान केलें, पृथ्वीस मर्यादा दिली, इंद्रास कल्पवृक्ष दिला, शंकरास चंद्राची कला देऊन संतुष्ट केलें आणि भैनाकादि पर्वतांस आपल्या उदराचे ठायीं ठाव दिला; पण ज्यावेळेस अगस्त्यानें त्याला माशनार्थ अंजनींत घेतलें त्यावेळेस बरव्यापेंकीं एकांनेंही त्याचें रक्षण केलें नाहीं!”

रत्नाकरे परिहृता वसतिः किमन्यत् ।

अगीकृतः कठिनबेधनदुःस्वभारः ॥

वक्षोजकुंभपरिरंभण लोलुपेन ।

किं किं न तेन बिहितं नवमौक्तिकेन ५२७

“ मौक्तिकानें समुद्रांतली आपली वसती सोडून दिली; फार तर काय? पण बेधनसंस्काराचें महादुःखही सहन केलें! हें सर्व कशाकरतां? तर कुचकुंभपरिरंभणा-विषयींची जी त्याची उत्कट इच्छा ती तृप्त करण्याकरतां!”

यथा देशस्तथा भाषा यथा राजा तथा मजा ॥

यथा भूमिस्तथा तापं यथा बीजं तथा कुरः ५२८

“ जसा देश तसा भाषा; जसा राजा तशी मजा, जशी भूमि असेल तसें उदक असणार; आणि जसें बीं असेल त्या मानाचें झाड निपजणार!”

सद्यः फलति शोधर्व मासमेकं पुराणकम् ॥

वेदाः फलति कालेषु ज्योतिर्वैद्यं निरंतरं ५२९

“ गायनविद्या तत्काल फलद्रूप होने; पुराणाची माप्ति महिन्यानें होने; बेराखें फल कालांतरानें दृष्टीस पडतें; आणि ज्योतिष व वैद्य हीं निरंतर लाभप्रद होताना ! ”

न देवाय न धर्माय न बंधुभ्यो न चार्थिने ॥

दुर्जनेनार्जितं द्रव्यं भुज्यते राजतस्करैः ५३०

“ दुर्जनानें मिळविलेले द्रव्य देवकार्य, धर्मकृत्य, संबंधिजन, किंवा पाचक यांच्याकडे खर्च आवयाचें नाहीं; तर त्याचा उपभोग राजा किंवा तस्कर याजकडून आवयाचा ! ”

नेताः स्वयमुपभोक्ष्यसि भोक्ष्यसि चेज्जलद पत्रकुचापि ॥

तन्किं तत्र न मुंचमि मुक्ता मुक्ता भवन्ति यत्रापः ५३१

“ हे मेघा ! जर हा जलसंचय तूं स्वतः उपभोगणार आहेस असें नाहीं व कोठें तरी यदृच्छेनें टाकून देणार, तर ज्या ठिकाणीं जलबिंदु सोडले भसता ते थोडक्यांत होताना तेथें बरीच संचयाचा तूं कां विनियोग करित नाहींस ? ”

पाथोनिधिमपि पाथो वितरसि पाथोद किं तेन ॥

दिनकरकगणितमेवातकपोतं न नोपयसि ॥ ५३२ ॥

“ हे मेघा ! तूं समुद्रावर दृष्टि करतोस, पण त्यापासून काय लाभ आहे ? सूक्ष्मकिरणापासून संताप पावलेल्या बालचानकास तूं कां संतुष्ट करित नाहींस ? ”

सरलयोः किल सख्यमुदाहृतं। कुटिलयोर्घटनैव कदाचन ॥

यदि भवेत्सरलेन खलेन वा । न चिरमस्ति धनुःवारयो रिव ५३३

“ खरें सख्य जें आवयाचें तें दोघां सरळ स्वभावाच्या पुरुषांत होऊं शकतें; कधीं कधीं तें कुटिल स्वभावाच्या मनुष्यांतही सांपडतें. पण एक सरळ आणि एक सरळ अशांची संगति घडली भसता ती फार वेळ टिकत नाहीं; यास उदाहरण कुटिल जें धनुष्य व सरळ जो बाण यांचें होय ! ”

राज्ये नहि सुखं दुःखं संधिविग्रहचिंतया ॥

पुत्रादपि भयं यत्र तत्र सौख्यं हि कीदृशं ५३४

“ राज्यांनं करवलास मुडीं नाहीं; निरंतर संधि (तह) व विग्रह (तडाई) यां-

बी बिंता असते. शिवाय जेथें मत्स्य पुत्रापासूनही भय तेथें स्वरु तें काय ?

छायामन्यस्य कुर्वन्ति स्वयं तिष्ठन्ति चातपे ॥

फलंति वै परार्थे च नात्मनोर्धे महाद्रुमाः ५३५

“ मोठाले वृक्ष हे दुसऱ्या करता छाया करतात आणि स्वतः उन्हांत राहतात; तसेच केवळ दुसऱ्या करतांच ते फलद्रूप होतात ! ”

कः कौ के कं कौ कान् हसन्ति च हसतो हसन्ति तन्वंग्याः ॥

दृष्ट्वा पल्लवमधरः पादौ पद्मे च कोरकान् दंताः ॥ ५३६ ॥

“ संदर स्त्रीचे कोणकोणते अवयव कोणकोणाला हंसतात ? तर अधर पल्ल-
वाला हंसतो, पाय कमलांस व दांत कळ्यांस ! ”

अंतस्तिमिरनाशाय शाब्दबोधो निरर्थकः ॥

न नश्यन्ति तमो नाम कृतया दीपवार्जया ५३७

“ केवळ शाब्दिक बोधानें आंतलें अज्ञान नष्ट होत नाहीं; जसें ‘ दिया दिवा ’
असा उच्चार केल्यानें अंधाराचा उजेड होत नाहीं ! ”

लोके कलंकमपहातुमयं भृगां को ।

जातो मुखं नव पुनस्तिलकच्छलेन ॥

तत्रापि कल्पयसि तन्वि कलंकरेस्यां ।

नार्थः समाश्रितजनं हि कलंकयन्ति ५३८

“ बंद्र हा आपणास जडलेला कलंक दूर व्हावा म्हणून मुखाच्या रूपांनं मगट
झाला; पण हे ल्लिये ! त्यासही पुनः गोंदण्याच्या निषाणें तूं कलंकित करितेस; त-
त्मान् ज्यानें तुझा आश्रय केला तो कलंकयुक्त व्हावयाचाच ! ”

वासः मधानं त्वत्तु योग्यता याः । वासो विहीनं विजहाति लक्ष्मीः ॥

पीतांबरं वीक्ष्य दूरो तनूजां । दिगंबरं वीक्ष्य विषं समुद्रः ॥ ५३९ ॥

“ लोकांत मानमान्यता होण्यास वस्त्र हें मधान आहे; जो वस्त्रकळाहीन
आहे त्याला लक्ष्मीचा लाभ दुरापास होय. चहा कीं, पीतांबर जो विष्णु त्याला

सपुत्राने आपली कन्या अर्पण केली: आणि शिव हा केवळ दिगंबर, यास्त्र व त्यास विष दिले।”

आनंद नांडवपुरे द्रविडस्य गेहे ।

चित्रं वसिष्ठचनिनामममाज्यपात्रं ॥

विद्युल्लतेन परिनृत्यति तत्र दर्वा ।

धारां विलोकयति योगबलेन सिद्धः ५४०

“ आनंदाचे वसतिस्थान असे जे द्रविडांचे घर त्याच्या घरी तुपाची तपेली केव-
दी होती त्याणाला तर अरुंधतीच्या येवदी! * तीत पडी कडी खडबडत होती तर
विद्युल्लतेप्रमाणे ! आणि तुपाची धार ती पानावर पडत होती ती सिद्धाचेंच योगब-
लें करून पाहावी, इतकाच अंगावर होय ! ”

स्वगृहे पृथ्व्यने पृथ्वेः स्वग्रामे पृथ्व्यने मधुः ॥

स्वदेशे पृथ्व्यने राजा विद्वान् सर्वत्र पृथ्व्यने ५४१

“ पृथ्वीस मान झटता त्याजें त्याच्या घरांतल्या घरांत, अधिकाय्यास त्याच्या
गांवांत, राजास त्याच्या देशांत; परंतु विद्वानास तो तिकडे जाईल तिकडे ! ”

अर्थाहरण-कौशल्यं किंस्तुमः शास्त्रवादिनां ॥

अव्ययं ज्योऽपि ये चार्थान् निष्काम्यंति ह्यनेकशः ५४२

“ जे शास्त्रवेत्ते आहेत त्यांची अर्थनिष्पादनाविषयी ती निपुणता असते ती
काय सांगावी ! प्रत्यक्ष अव्ययांपासूनही ते अर्थ काढूं शकतात ! ” या श्लोकांत
‘ अर्थ ’ व ‘ व्यय ’ हे द्वार्थी शब्द होत ते उपपन्न आहेत.

वक्त्रं पूर्णशरीरा सुधाधुरलता दंता मणिश्रेणयः ।

क्रांतिः श्रीर्गमनं गजः परिमलस्ते पारिजातद्रुमः ॥

बाणी कामबुधा कटाक्षलहरी तत्कालकूटं विषं ।

मन्ये स्फुरिहा श्रमाय मथितो मूर्खः सुरैः सागरः ५४३

* तमर्षीचे उल्लेखे जे उद्धृष्टानागारे आहेत त्यांनीच सहाशे वसिष्ठ, त्याच्या शेजारी अरुंधतीबा-
रीक कुकुरुकत झलते. ही विलेनाशी झाडी त्याजें साक्षा मलिन्यांनी मनुष्य घरतें ही एक कौटिल्य
कन्या आहे हें आपल्या वाचकांस साहीत असेलच !

“ मुर हैं पूर्णचंद्र होय, अधरपल्लव हा रुधिरमय, दांतांची पंक्ति ही जणूं रत्नच होत, दारिद्रीसों दर्प हैं लक्ष्मी होय, गजगति गमनाचे ठायीं आहे, निःश्वासाचे ठायीं पारिजाताचा सुवास अधिष्ठित आहे, वाणी केवळ कामधेनुच आणि कटाक्ष हे कालकूटतुल्य होत;— मग इतकें सर्व आयतें सिद्ध असतां जेव्हां देवांनीं समुद्रमंथनाचा येवढा खटाटोप केला तेव्हां ते मूर्ख नव्हेत ? ”

इंदुं निंदति चक्रवाक्युगुलं आसांनिधिं कौशिकः ।
स्वादु क्षीरमरोचकीं सुकृतिनं पापी जडः पंडितम् ॥
त्यक्तं सर्वजनैः खलः कटुवचा ग्राम्यः पुमान्नागरं ।
कः पैतामहगोलकेऽत्र निखिलैः संमानितो वर्त्तते ५४४

“ चक्रवाकांचा जोडा चंद्रास निंदतो, दिवाप्तीत सूर्याचा निंदकारा करतें, ज्या ज्या तोंडाला रुचि नाही ती मधुर जें दुग्ध त्यास नांव ठेवतो. पापी पुण्यवंताची व मूर्ख पंडिताची निंदा करतो, कटुभाषण करणाग जो खल तो सर्वसंगपरित्याग केलेल्यास दोष देतो आणि गांवढळ मनुष्य दाहरवासी पुरुषास बाईट झणतो;— तेव्हां या ब्रह्मांडगोलांत सर्वांनीं संमानित असा कोण आहे वरें ? ”

श्रिया गेहे मयाऽरण्ये रामस्त्यक्तस्त्वया पथि ॥
बत मुद्रे पुरंध्रीणां प्रत्ययं कः करिष्यति ५४५

सीता हनुमंतानें खाली राकलेल्या मुद्रिकेकडे पाहून खेदानें झणते :—
“ हे मुद्रे! रान्यलक्ष्मीनें रामाला गृहीत सोडिलें, मीं त्यास वनांत राकून दिलें, आणि तूं त्यास मार्गांत सोडून आलीस; तेव्हां आतां त्रिपांचर कोण विश्वास ठेवील ?

तुंगपीनकुचकुंभशोभिता—दूक्षसञ्चलितचैलपल्लवाः ॥
वेणुनावहनचित्तवृत्तयः । चित्रवच्चलदृशोऽवस्थिरे ॥ ५४६ ॥

“ मुरलीच्या नादानें ज्यांच्या चित्तवृत्ति दूरण झाल्या आहेत आणि उत्तुंग व पुष्प अशा कुचकुंभांवरून स्वस्त झालेल्या पल्लवांचें ज्यास मान राहिलें नाही, अशा गोपी चित्रासारख्या तटस्थ उभ्या राहिल्या ! ”

किं नुतपूतं मयासि प्रतीच्छ मुग्धे न्युतं सखंकारम् ॥
मुग्धभास्यन्युतमेव प्रहरेरैतैर्न मे हानिः ॥ ५४७ ॥

“ हे मुग्धे ! येवढ्या पाईने काय चाललीस ? हा तुझा दागिना गळून परतला. तरी त्याची तुला शुद्ध नाही काय ? ” ती उत्तर करुन “ मी मुळीं अच्युताच्याच ” शांभो-
न आहे : हे दागिने कितीही मांडले तरी मला त्यांची पर्वा नाही ! ”

अहंकारो धियं ब्रूते मा सुमं प्रतिबोधय ॥

उदिने परमानंदे न न्वं नाहं न ये जगत् ५४८

“ अहंकार बुद्धीस सांगतो कीं, आत्मज्ञानजन्य जो परमानंद त्यास जागा करूं नको : तो जागा झाला कीं, मी तूं व जगत् हीं तिन्हीं नष्ट होऊन जातील ! ”

केचिन्निद्रागताः केचिन्कथयन्ति बहिर्गताः ॥

केचिदंतर्गताः केचिन्नो जाने क्व गता इति ५४९

कोणा एकाद्या थोर मनुष्याच्या भेदीला कोणा गरीब मनुष्य गेला असतो त्या-
ची हेराळणी येणें समणें चालते :— “ कोणा स्मरणनात, यज्ञमान निजले आहेत ;
कोणा सांगनात, दाहेत गेले आहेत स्मरण ; कोणा स्मरणनात, आत कामांत आहेत :
आणि कोणा मुळींच कानावर हात ठेवनात ! ”

सीताचिंताकुले रामे निद्रा निरगमद्रुषा ॥

कथमेकाकिनं ज्ञेत्यामित्येवं न जहो निशा ५५०

“ रामास सीतेविषयी चिंतातुर पाहून निद्रा ही सबर्तमानसरानें निघून गेली ;
आणि रात्रीस वाटलें कीं, हा अणोदरव चिरहानुर झाला आहे, तर पाला एकठ्याला
सोडून कसें जावे ? स्मरण तीढी जाईना. ” सारांश, रामास सीताचिरहापुढें झों-
प येईना व कांहीं केल्या रात्रही जाईना !

देहबुद्ध्या तु दासोऽहं जीवबुद्ध्या त्वदंशकः ॥

तत्त्वबुद्ध्या त्वमेवाहमिति मे निश्चिन्ता मतिः ५५१

कोणा अहेतवादी परमेश्वरास स्मरणतो :— “ देहबुद्धीनें पाहतां मी तुझा दा-
स आहे, जीवबुद्धीनें पाहतां तुझा अंश आहे. आणि तत्त्वबुद्धीनें पाहतां मी आधिबू-
त्वरूपतः एकच आहोंत, असा मी सिद्धांत करून ठेवला आहे ॥ ”

‘अच्युत’ स्मरणे ‘न सांख्येका’, ‘पक्षा’, ‘कृष्ण’ !

हे हेमकार परदुःखविचारमूढ ।
 किं मां मुहुः क्षिपसि वारशतानिवन्धौ ॥
 दग्धे पुनर्मयि भवंति गुणानिरेका ।
 लाभः परं खलु मुखे तव भस्मपातः ५५२

“हे कवर्णकारा ! तूं परदुःखाविषयीं केवळ निश्चित आहेस. तूं मला शंभर
 दो अघ्रांत कां टाकतोस ? त्याच्या योगानें काय होतें आहे, कीं माझ्या ठावीं अ-
 धिकाधिक गुण उत्पन्न होत आहेत, पण तुला स्वतःला लाभ ह्याटला ह्मणजे तोंडां
 तराख जान आहे येवढाच काय तो ! ”

ईशो पदमणयभाजि मुहूर्त्तमात्रं ।
 माणप्रियेऽपि कुरु मानिनि चा मसादं ॥
 जानातु मत्प्रभुरसौ पदयोर्नताना-
 मस्मादृशाभिव मनोरथभंगदुःखं ५५३

कोणी कवि लक्ष्मीस ह्मणतो :— “ मधुनें तुझ्या पायांवर मस्तक ठेवले असतां घटकाभर मन घट्ट करून तूं तसाच कोप धारण कर; असें केलें असतां माझ्यासारख्या भक्तजनांचा मनोरथभंग केला असतां कसें दुःख होतें हें तरी अ-
 मळ राजश्रीस कळुं दे ! ”

गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुणशीलस्य गुणिनि परितोषः ॥
 अलिरेति वनात्कमलं न ददुरस्त्वेकबासोऽपि ॥ ५५४ ॥

“ जो गुणज्ञ असतो त्यास गुणिजनाच्या सहवासापासून आनंद होतो; व
 ज्याला गुणाची परीक्षा नाही त्याला त्याची परीक्षा नसते. कसे ? तर भ्रमर हा वनां
 तून कमलाकडे झेंप घेत आदरून येतो; आणि नित्य ज्याचा त्याशीं सहवास अ-
 सा जो मंडूक त्याच्या कधीं ध्यानीं मनींही तो गोष्ट घेत नाही ! ”

सरसो विपरीतश्चेत्सरसत्वं न मुंचति ॥
 साक्षरा विपरीतश्चेद्भाससा एवकेवलं ५५५

जो सरस (हसिक) आहे तो विपरीत झाला तरी त्याचें सरसत्व जात ना-
 हीं; पण जो बुडने साक्षर (ज्ञानलव दुर्बिदग्ध) आहेत ते विपरीत झाले अस-

तां केवल राक्षस बननात !” पक्षी, ‘सरस’ या भस्त्रत्रयाचा विपर्यय ‘सरस’-
हाच होय; व ‘साक्षराः’ याचा विपर्यय ‘राक्षसाः’ असा होतो.

उत्कृष्टमध्यमनिकृष्टजनेषु मैत्री ।
यहच्छिलासु सिकतासु जलेषु रेखा ॥
यैरं क्रमाद्धममध्यमसज्जनानां ।
यहच्छिलासु सिकतासु जलेषु रेखा ५५६.

“ उन्नत, मध्यम आणि निकृष्ट लोकांशीं सगळ्य हें शिमेवर, वाळूवर आणि पाण्यावर काढलेल्या रेषेप्रमाणें आहे; आणि त्याशीं पैर हें वरच्याच्या विपरीत क्रमाप्रमाणें दृष्टीस पडतें !”

यन्मनीषिषदांभोजरजःकणपवित्रितम् ॥
तदेव भवनं नो चेद्भूकारस्तत्र लुप्यते ५५७

“ जें गृह विद्वज्जनांच्या वर्णगज्जनांनीं पवित्रित झालेले तेंच भवन, नाही तर ‘भवन’ शब्दांतला अकार काढून याकावा !”

क्व सरसि वनखंडे पंकजानां क्व सूर्यः ।
क्व च कुमुदवनात् कौमुदीबंधुरिंदुः ॥
चिरपरिचयबंधा प्रायशः सज्जनानां ।
नहि विचलति मैत्री दूरतोऽपि स्थितानां ५५८

“ सरोवरांत असणाऱा कमलांचा समुदाय कोठें आणि सूर्य कोठें ? कुमुदी-
चें वन कोणीकडे आणि बंदू कोणीकडे ! तेव्हां चिरपरिचयाच्या योगेंकरून दृढ
झालेला जी सज्जनांची मैत्री ती दूर असल्यानेंही विकार पावत नाही !”

अपराधादधिकं मां व्यथयति तव कपटरचनेयम् ॥
वाल्मीकाद्यतो न तथा सूचीक्षतवेदना यादृक् ५५९

“ तूं माझा अपराध केलास पाबद्दल मला इतकें वाईट वाटत नाही, पण तुझ्या
कपटप्रयोगाचा फार संताप येतो; शस्त्राचा घाव तितकी वेदना देत नाही, कीं शि-
तकी वेदना सुईच्या बोंबण्यानें होते !”

पश्यान्न नलिनीपत्रे बलाका परिदृश्यते ॥
हरिन्यणिमये पात्रे शुक्तिकेव प्रतिष्ठिता ५६०

“ कमलपत्रामध्ये ही बगडी पहा कशी शोभते आहे, कीं जशी पाचेच्या भांड्यावर शिंप ठेवावी तशी ! ”

किटिस्त धरणीधरः कतिन संति भूदारकाः ।
गिरिस्त कनकाचलः कति न संति भूभारकाः ॥
मरुत्तु मलयानिलः कति न संति झंझानिलाः ।
मभुस्तु विबुधाश्रयः कतिन संति कुक्षिंभराः ५६१

“ बराह हाच एक धरणीधर होय, नाही तर भूमीस विदारणारे उकर काय थोडे आहेत? पर्वतांत पर्वत मरु हाच होय, नाही तर भूभारभूत असे पुष्कळ आहेत! मलयानिल हाच वायु होय, नाही तर झंझावात काय थोडे आहेत? तसेंच, जो पंडितांस आश्रय देतो तोच मभु ह्मणावा; नाही तर उदरंभरिराजे पुष्कळ आहेत! ”

रवेरस्तं तेजः समुदयति खद्योतपटला ।
मरालाली मूका कलकलमुलूका चिदधते ॥
इदं कष्टं द्रष्टुं शुचिरसहमानांबुजवती ।
मिलद्भृंगव्याजात्कवलयति हालाहलमहो ५६२

“ सूर्याचे तेज अस्तंगत झालें आणि काजव्यांची मंडळी चमकूं लागली, हंसांचें कूजित बंद झालें आणि दिवाप्तीत शब्द करायाला लागले, ही परम शोचनीय स्थिति न साहून शुद्ध जी कमलिनी ती झमरांच्या भिषाचें जणों काय विषमाधानच करीत आहेशी भासते! ”

गतः सकालो यत्रासन् देवाः सेवानुवर्तिनः ॥
दवानन दशां पश्य तरंति दृषदोऽभसि ५६३

“ हे रावणा! ज्याकाढीं मत्स्य देव हे तुझे सेवक झाले होते तो काळ गेला; आजच्या काळाच्या महिमा पहा, कीं पाण्यावर दगड तरूं लागले आहेत! ”

काकैः सह विरुद्धस्य कोकिलस्य कलागिरः ॥

खलसंगेऽपि नैष्ठुर्यं कल्याणः प्रकृतेः कुतः ५६४

“ काकांचा आणि कोकिलाचा जरी विरोध आद्रे तरी कोकिलाचें मधुरवाणी टाकली आहे कीं काय? नाही. खळांचा संसर्ग घडला असतोही फक्तभाव मनुष्य निष्ठुरत्व धारण करित नाही! ”

सखे साहजिकं मेम दूरादपि विजायते ॥

चकोरीनयनहंदमानंदयति चंद्रमाः ॥ ५६५ ॥

“ हे मित्रा! साहजिक जें मेम तें दूर अंतरावरूनही जडते; पक्षा. चकोरीच्या नेत्रचुम्मास आकाशास्थ चंद्र आन्हा दृश्यते ! ”

किं नचा सुमहत्यापि श्रिया देवां नरस्थया ॥

रिपचो यां न पश्यंति सुहृद्विर्यो न मुज्यते ॥ ५६६ ॥

“ दूरच्या देवांचा अत्यंतल्या संपत्तीचा काय उपयोग? कीं जो पाहून शत्रु झुरत नाहीत आणि मित्र जिचा उपभोग घेत नाहीत ! ”

सौहार्दस्पर्शरेखाणा मुञ्चा बचभिदाजुषां ॥

परोक्षमिति कोऽप्यस्ति परीक्षानिकषोपलः ५६७

“ मैत्रीरूप भिन्नभिन्न स्पर्शरेखांची परीक्षा करण्याचा एक मोठा उत्कृष्ट निकष आहे; तो कोणता? तर परोक्ष ! ” म्हणजे कोणाचें आपणावर किती मेम आहे हें परोक्ष आपणावरून तेव्हांच करू नें !

द्युते पणः मणयकेलिषु कंठपाशः ।

ऋद्रापरिश्रमहरव्यजनं रतांते ॥

हाय्या निदीयसमये जनकात्मजायाः ।

मासं मया विधिबद्धादिदमुत्तरीयं ५६८

“ जें सातेचें उत्तरीय (शोला) द्यूताचे वेळेस पण लाबायास उपयोगी पडत असे, मणयकीडेचे वेळीं जें कंठपाश होत होतें, स्मरवानंतर जें श्रमपरिहार करणा- रें व्यजन होत होतें आणि मध्यरात्री प्रसंगबद्धान् हाय्याही होत असे, तें आज मला सुदैवें-

करून मास झाले ! ”

दातुरापनि संप्राप्तौ याचके समुपस्थिते ॥

नास्तीति बाग्जीवितयोर्बहिर्निःसरणे रणः ५६९

“ याचक याचना करायाला आला आणि दात्याला तर आपत्ति मास झालेली, तेव्हा ‘ नाही ’ म्हणतांना दात्याच्या जीविताचा आणि बाणीचा झगडा होतो; म्हणजे बरील वाक्य उच्चारणें त्यास सरणमात्र होऊन जातें ! ”

मौख्यं लाघवकरं मौनमुन्नतिकारकम् ॥

मुखरं नूपुरं पादेकंटे हारो विराजते ५७०

“ वाचस्पति हा लघुत्व आणणारा आहे आणि मौन हें उन्नति देणारें आहे; पहा कीं, निरंतर वाक्य करणारी जीं नूपुरें त्यांचें अधिष्ठान पायांवर आणि मुका जो मौक्तिकहार तो कंठाचे ठायीं धारण केला जातो ! ”

त्वयि वर्षति पर्जन्ये सर्वेपल्लविता द्रुमाः ॥

अस्माकमर्कवृक्षाणां जीर्णे पत्रेऽपि संशयः ५७१

“ हे पर्जन्या ! तूं वृष्टि केली असतां सारे वृक्ष पल्लवित झाले; पण आम्ही जे अर्कवृक्ष (रुई) त्या आह्मांस जीर्णपत्राविषयीं सध्दां वानवा ! ”

जिह्वे प्रमाणं जानीहि भोजने भ्राषणेऽपि च ॥

अतिभुक्तिरतीवोक्तिः सद्यः प्राणापहारिणी ५७२

“ हे जिह्वे ! भोजन व भ्राषण या दोहोंतही परिमित असत जा; का कीं, अतिभोजन व अतिभ्राषण हीं दोन्हीं तात्काळ प्राणहरण करणारी होत ! ” म्हणजे मर्यादा सोडून दोन्हींही केलीं असतां घात होतो !

संचारिणी कांचनचल्लीव । विद्युल्लता वा पतिता नभसः ॥

घृतस्य धारा पतिता न जाने । दिवं गता वाद्य क्षुवं गता वा ५७३

झीणी विनोदी कवि गुणाच्या धारेचें वर्णन करतो :— “ ही धार इतकी चंचल आहे कीं, जणों काय हलणारी सुवर्णबल्लीच, किंवा आकाशांतून पडलेली विफल-

नाच; शिवाय तिचें रूप इतकें सूक्ष्म आहे कीं, ती पडली केव्हां वीही समजली नाही; मला तर असाही श्मश आला कीं, ती आकाशांत गुप्त झाली किंवा भू-
मीत गडप झाली. कोण जाणे ! ”

नेपथ्यादपि राजते हि नितरां व्यालुप्त भूषाननं ।

संभोगश्रममीलितं विजयते वसुः कटाक्षादपि ॥

गाढालिंगनकौतुकादपि नवं दोषं लुल्लिखितं जनं ।

मत्यालापरसादपि मियतरं मौनं कुरंगीदृशः ५७४

“ रतिप्रसंगें करून ज्यावरची पत्रादि रचना विलुप्त झालेली आहे असें मुख पहिल्यापरीस अधिक गुप्तते, संभोगश्रमास्तव निमीलित झालेलीं नेत्रें कटाक्षाहून अधिक आंखा देनात, गाढालिंगनाच्या स्पर्शापेक्षां बाहुद्वयाचें शिथिलत्व हें विशेष रमणीय वाटते आणि मत्सुनरापेक्षांही आंतताजन्य जें मौन तें मियकर होतें ! ”

मरसिरुहोदरस्करभावधरितचिंचाधरं मृगाक्षि तव ॥

बदवदने मणिरदने तांबूलं केन लक्षयाम वयं ॥ ५७५ ॥

“ हे मृगनयने ! कमलाच्या गाक्ष्याप्रमाणें रुबासिक आणि तांबूलाचा गर्व हरण करणारा ज्याचा अधरोष्ठ आहे, तसेंच ज्यानील दंतपंक्ति रत्नांप्रमाणें झळकते, अशा तुझ्या मुखाचे ठायीं तांबूल आहे कीं नाहीं हें आक्षीं कशावरून ओळखावें ? ” ह्मणजे तांबूलाच्या योगानें प्राप्त होणारे जे धर्म,—रुबास, अधररक्तिमा, आणि दंतशुष्कता,— ते तुझ्या ठायीं स्वभावसिद्धच आहेत; नेव्हां अर्थांतच तांबूलचर्वण हें पुनरुक्त होय !

गुरुषु मिलितेषु शिरसा मणमसि लघुपूचता समेषु समा ॥

उचिनत्तासि तुलें किं तुलयसि गुंजाफलैः कनकम् ॥ ५७६ ॥

“ हे तुले ! गुरूंशीं तूं नम्रभाव मगट करतेस, लघूंशीं उचनेनें वागतेस आणि सामान्यांशीं बरोबरीनें राहतेस, ही तुझी उचिनत्तना महांसा कुरण्यासारखी आहे खरी; पण गुंजेची आणि सोन्याची तुलना करतेस हें किती असंजस आहे ! ”

ग्रंथिलतया किमिक्षोः किमपञ्चदशेन भवति गीतस्य॥
किमनार्जवेन शशिनिः किं दारिद्र्येण दयितस्य॥ ५७७

“कंस गांध्याळ असला हणून काय झालें? गाण्यांत वर्णापञ्चश झाला
हणून माधुर्याची काय हाणि आहे? चंद्राची कोर वांकडी असली हणून काय
विघडलें? वल्लभाच्या दारिद्र्यास्तव अनुरक्त स्त्रीचा मेमा उडेल काय?”

अप्युन्नमात्मलपनो बलाच्च परिजल्पतः॥
सर्वतः सारमादद्याद्भ्रमभ्य इव कांचनं ५७८

“उनम भाषण करणारापासून किंवा मोठ्या कष्टांमैं जो बोलतो त्यापा-
सून सार काढून घेत असावें; कसें? तर दगडांतून सोमैं काढताना त्या प्रमाणें!”

किंपुष्पं किं फलं चास्य करीरस्य महात्मनः॥
येन दृष्टिं समासाद्य न कृतः पत्रसंग्रहः ५७९

“या महात्मा करीराची काय थोरवी सांगावी? कीं ज्यानें दृष्टीसमयीं
नुसता पत्रांचाही संग्रह केला नाही; मग पुष्पाची किंवा फलाची गोष्ट तर दूरच!”

पुराणांते श्मशानांते मैथुनांते च या मतिः॥
सा मतिः सर्वदा चैत्यात्को न मुच्येत बंधनात् ५८०

“पुराणश्रवणानंतर, श्मशानाच्यानंतर आणि मैथुनावसानीं जी
मनाची स्थिति होते ती जर सदोदित राहिल, तर संसारबंधनापासून कोण मुक्त
होणार नाही?”

दूरस्थाः पर्वता रम्या वेद्या च मुखमंडने॥
युद्धस्य बार्ता रम्या च बीणि रम्याणि दूरतः ५८१

“जोंगर दुरूत साजरे, वेद्येचें रमणीयत्व नेवदें चेहेरेपट्टीवर पाहून घ्यावें,
आणि युद्धाची बार्ता मात्र रम्य; या तिहींचा साक्षात् प्रसंग करणाऱ्या भरीस
कोणी पडूनये!”

नस्तत्प्रमथ्य ध्ववसापभीरोऽकरोति विज्ञाननिधिगुणं हि॥

अंधस्य किं हस्ततलस्थितोऽपि। मकावायत्यर्थमिह मदीपः ५८५

“ज्याला छुनि करून दाखविण्याचा दम नाही ज्याच्यापार्शी केवळ ज्ञानाचें मोठें कोठारही जरी असलें तरी त्यापासून कांहीं निष्पन्न होणार नाही. पहा कीं. अंधळ्यानें आपल्या हातावर जरी दिवा घेतला असला तरी त्यापासून त्यास पदार्थ-दर्शन होणार आहे काय ?”

अजनमरुतः श्वासश्चेर्णीमिमासुपचिन्वते ।

मलयजरसो धारावाप्यं प्रपंचयितुं प्रभुः ॥

कुसुमवायने कामास्त्राणां करोति महापतां ।

द्विगुणगरिमा कामोन्माथः कथं नु विरंस्यति ५८६

“विंशत्याचा वारा हा निश्वासवातास वादवितो. चंदनाचा रस हा अश्रुधारांची वृद्धि करतो आणि पुष्पवाय्या ही कामायुधांस माव्य मात्र होते; मग भराण पो-
गानें कामाची बाधा ही दुणावली असतो ती दूर करी जावी ?”

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः ।

किं तावदर्जितमनेन दुरर्णवेन ॥

क्षारी कृतं च वडवादहने हुतं च ।

पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ५८७

“चोहोंकडून नद्यांच्या मुखांपासून जलोघ घेऊन दुष्ट समुद्रानें काय भिडवि-
तें बरें ? येवढें मात्र केलें कीं, मूळचें गोडें पाणी होतें तें खारट करून टाकलें, कां-
हीं वडवादीच्या मुखां घातलें आणि कांहीं पाताळाच्या खबदाडींत ठेवून दिलें !”

राक्तादरक्षि यदि पक्षिषुगं तथापि ।

मैनाक संति नव नेह गतागतानि ॥

निःसत्त्वता च निरपन्नपता च किंतु ।

पाथोनिधो निवसता प्रवतार्जिनाच ५८८

“हे मैनाका ! तुला समुद्रानें आपल्या पोटांत घेतल्यामुळें तुझ्या पंखाचा बचाव झाला हें खरें; पण पूर्वमार्गे आतां तुला आकाशांत संचार कोठें करवां येतो आहे ?

त्याममाणेच सागराश्रय केल्यानें तुझे दुर्बलत्व व निर्लज्जत्व जगत्यासिद्ध झालें हें तूं कसें जाणत नाहीस ?

तृषां भरायाः समयत्प्रशेषां । यः सोऽबुदो गर्जति गर्जतूच्चैः ॥

यस्त्वेष कस्यापि न हंति तृष्णां । स किं वृथा गर्जति निरुप्रपोऽब्धिः ५८९

“जो मेघ पृथ्वीची सारी तृषा शमविनो तो गर्जतो हें ठीकच आहे, तो खुशाल मोठ्यानें गर्जना करो; पण जो अदून कोणाचीही ताहान भागवीन नाही तो समुद्र निर्लज्जामाणें व्यर्थ गाजतो हें काय ?”

क्रौंचः क्रीडतु कुर्दता च कुररः कंकः परिष्वज्यतां ।

महुर्माद्यतु सारसश्च रसतु मोडुीयतां टिट्ठिमाः ॥

भेकाः संतु बका वसंतु चरतु स्वच्छंदमाटित्ताटे ।

हंहो पयसरः कुतः कतिपयेर्हसैर्विना श्रीस्त्व ५९०

“हे पयसरोवरा! तुझे माथीं क्रौंच हा क्रीडा करो, कुरर सिद्धो, कंक मुला आलिंगन देवो, महु तुझ्या उदकाचें सेवन करून मत्त होवो. सारस वाढ्य करो, टिट्ठिमा उडो, बेडूक व बगळे हे तुझ्या आश्रयानें असोत व आदि हा तुझ्या तोंडा म्यच्छंदेंकरून बिहार करो; पण हें सर्व असूनही कांहीं हस जर तुझ्याजवळ नाहीतर तुला कोठली शोभा !”

यावद्यावद्भवति कलया पूर्णकामः वाशांक- ।

त्तावन्नावद् कतिमयवपुः क्षीयते सा मृगाक्षी ॥

मन्ये धाना घटयति विधुं सारमादाय तस्या- ।

तस्मा द्यावन्न भवति सखे पूर्णिमा तावदेहि ५९१

“चंद्राची एकेक कळा जों जों वाढत जाते तों तों मृगनयनेच्या कांतिमय शरीराना ज्ञास होतांना दृष्टीस पडतो, यावरून असें वाटतें कीं ब्रह्मदेव हा निःक्या शरीरलावण्यापासून चंद्रास निर्माण करतो; तर हे मित्रा ! जोंवर पूर्णिमा दूर आहे तोंवर तूं निला जाऊन भेट !”

संचारो रतिमंदिरावधि सत्सौकर्णावधि व्याहृतं ।

श्वेतः कांतसमोर्हतावधि महामानोऽपि मौनावधि ॥

हास्यं चाधरपल्लवावधि पदव्यासावधि प्रेक्षितं ।

सर्वे मावधि नावधिः कुलमुखां प्रेम्णाः परं केवलं ५९२

“कुलस्त्रियांचा संचार खटला खणजे गनिमंदिरापर्यंत, आपण सरसीच्या कार्ती पडे तोंपर्यंत, मनाचा व्यापार पतिवोलित ज्ञाणण्यापर्यंत, अनिशोधित मान खटला खणजे मोनधारण, हसणें अधरपल्लवावेरी आणि पाहणें पाऊन टाकण्यापर्यंतः एका गोष्टीस मात्र त्यांच्यासाठी पर्याप्त नाही. ती गोष्ट कोणती? तर गति-विषयक प्रेम!”

सत्यमेव गदिनं त्वया विभो । जीव एक इति यत्पुरावचोः ॥

अन्यदारनिहिता नखव्रणा-स्तावके वपुषि पीडयंति मां ५९३

“हे माणनाथा! आपण जें मला सांगितलें कीं तुझा व माझा देह हे एकच आहेत हे सर्वथा खरें आहे. यास मय्यंतर पहा कीं, अन्यस्त्रीनें आपल्या शरीरास केले-ली नखक्षते तिसऱ्या ठिकाणीं मला येऊन टोचलीं !”

विप्रियमप्याकर्ण्य ब्रूते प्रियमेव सर्वदा स्मजनः ॥

क्षारं पिबन्ति पयोधेर्वर्षत्यंशोधरो मधुरमंसः ५९४

“सज्जन पुरुष अमिय आपण श्रवण करूनही नेहेमीं प्रियच बोलत असतात; ज्याप्रमाणें मेष हा समुद्राचें क्षानेदक पीऊन मधुर जलाचाच वर्षाव करतो !”

मेरुदूरगतो महान् हिमगिरिः प्रालेयमात्रोऽभवत् ।

चंद्रः श्रीसहितोऽपि याचकभयात्स्त्रीणत्वमालंबने ॥

कौपीनं धृतवान् हरोऽपि सहसा विष्णुर्जले संस्थितो ।

वागं राक्षिरपेयतामुपगतः को नाम दातुं क्षमः ५९५

“मेरु याचकांस भिऊन दूर सरला, हिमालय हिमाच्छादित होऊन बसला, चंद्र हा लक्ष्मीयुक्त खरा, पण तोही वरील भयानें स्त्रीण झाला, शिबानें कौपीन धारण केलें. विष्णु पाण्यांत जाऊन दडला आणि समुद्र हा अपेक्ष झाला, तेव्हां मा-नां दाता उरला तरी कोण ?”

कृष्णा ते कृचसंहतिरंबुजनयने तथाधरः शोणः ॥

तं स्मरतरंगिणी कथमभितस्तापी न तै वियोगः स्यात् ५९६

“ हे कमलनयने ! तुझी बेणी ही कृष्णा (नदीविशेष; पक्षां, काळी) आहे; तुझा अधरोष्ठ हा शोण (नदीविशेष; पक्षां, आरक्त) आहे आणि तू स्वतः सुरतरंगिणी- (देव नदी; पक्षां, कामिनी) आहेस; मग तुझा वियोग हा तापी (नदीविशेष; पक्षां, ता- प देणारा) कसा नसेल ? ”

स्निग्धमालपसुरुक्षमेव वा । त्वत्कथैव सखि मे रसायनम् ॥

शीतलं सलिलमुष्णमेव वा । पावकं द्विशमयेदसंशयम् ५९७

“ हे सखि ! तू गोड बोल किंवा कठोर भाषण कर; तुझें भाषण हेंच मला - आल्हाद देते. पहा कीं, उदक हें थंड असो अगर ऊन असो, तें अग्नीचा उपशम करणारच ! ”

समये वाग्भगैर्वचनविधिमंगीकुरु नवा ।

स्मितज्योत्स्नाकांतं कुरु वदनमेतन्मयि नवा ॥

बिलोकीमूर्धन्या यदि विविध पुण्याधिक तया ।

मया दृष्टासि त्वं तदिह सफलं मेऽजनि जनुः ५९८

“ हे सिंहमध्ये ! तू कुटिलोक्तीचें भाषण कर अथवा न कर; किंवा मजक- डे पाहून स्मितचंद्रिकेनें विराजमान असें मुख कर किंवा कल्लुनकी; माझें जन्म येवढ्यानेंच सफल झालें, कीं त्रेलोक्यांत सौंदर्यानें श्रेष्ठ अशी जी तू ती माझ्या विविध पुण्यांच्या कमाईनें आज माझ्या दृष्टीस पडलीस ! ”

भानुबिंबमिदमस्तगामि च । मोघतं कुमुदबंधुमंडलम् ॥

दृश्यते रतिपतेः प्रवासिनां । कोधरक्तमिव लोचनद्वयम् ५९९

“ एकीकडे अस्तास जाणाऱ्या सूर्याचें बिंब व दुसरीकडे उदय पावणारें चंद्रबिंब दिसत आहे; हीं प्रवासिजनांस रतिपतीचीं दोन आरक्त झालेलीं नयनेंच काय अशीं आसवात ! ”

सहते वारशतपातानाजानेषः कशां नैव ॥

सहते विपत्सहस्रं मानी नैवापमानलेशमपि ६००

“जातिवंत घोडा हा रणांगणावर शेंकडों बाणांचे पाव सहन करतो, पण बा-
बकाचा फटकारा त्यास बिलकुल सहन होत नसतो; नसेच जो मानी आहे तो हजा-
रों विपत्तींस दाद देत नाही, पण कोणाचें फट झटलेलें त्यास स्वपत नाही!”

दृढतरंगलकनिबंधः कूपनिपातो ऽपि कलशा ते धन्यः॥

यज्जीवनदानैस्त्वं वर्षांमर्षं नृणां हरसि ॥ ६०१ ॥

“हे कलशा ! तुझ्या मानेला फांस लावून लोक तुला विहिरित टकमून देतात
असें जरी आहे तरी तूं धन्य आहेस; कां कीं तूषेणें पाडलेल्यांस तूं जीवनाचें रान क-
रतोस !”

माप्य प्रमाणपदवीं को नामास्ते तुलेः कोपस्ते ॥

नयसि गरिष्ठमधस्तात्तदितरमुच्चैस्तरां कुरुषे ॥ ६०२ ॥

“हे तुले ! तुला सर्वलोक प्रमाण समतुल्य लागने येवढ्यानें तुझ्या अंगां हा
केबदा तारा आला पहा ! कीं वजनदागवें पारडें म्हालां बसवून हलक्यास तूं उंच
पदवीला पांचविनेस !”

को हि तुलामधिरोहति शुचिना दुग्धेन सहज मधुरेण ॥

तप्तं विद्वतं मयितं तथापि यत्स्नेहमुद्गिरति ॥ ६०३ ॥

“स्वभावाकसून मधुर जें दुग्ध त्याची सर कोणास येणार आहे ? पहा कीं, त्या-
स तापविलें, न्यांत विरजण पातलें, त्याचें मयन केलें, तरी होबडी काय ? स्नेहाचा
(लोण्याचा) च आविर्भाव करते !”

जगनि विदिनमेतत्काष्ठमेवासि नूनं ।

तदपिच किल सत्यं कानने बर्धितो ऽसि ॥

नवकुबलयनेत्रीपाणिसंगोत्सवेऽस्मिन् ।

मुसल किसलयं ते तत्सणाद्यन्न जानं ६०४

“हे मुसळा ! साऱ्या जगास माहितच आहे कीं तूं काष्ठ आहेस, शिवाय तूं
मुळांच अरण्यांत वाढलेलें आहेस; तेव्हां या नवकुबलयनेत्रीच्या करस्पर्शाचा व-
हालाभ तुला झाला असतां तुला जे तत्सणां अंकुर फुटले नाहीत ते शीकव आहे !”

जेकेन स्वणता सरोषपरुषं चकृष्णसर्पात्तने ।

दातुं कर्णचपेटमुद्धितभिया हस्तःसमुद्धासितः॥

यच्चाधोमुखमस्मिणी विदधता नागेन तूष्णीं स्थितः।

तत्सर्वं विषमंत्रिणो भगवतः कस्यापि लीलायितं ६०५

“कृष्णसर्पवर रागानें जळफळून व त्यास टाकून बोलून त्याच्या मुसकाडीं-
त देण्याकरतां बेडकानें जो बेलावाक आपला पंजा वर उचलला आणि अशा स-
मयीं नागानें खालीं मान घालून डोळे मिटून वरील प्रकार जो सदन केला,—तें सर्व
हे महामांत्रिका! तुझ्या अद्भुत सामर्थ्यानें फल होय!”

तृषार्चैः सारंगैः प्रति जलधरं क्षुरि विरुतं।

यनैर्मुक्ता धारा सपदि पयसस्तान् प्रति मुहुः॥

खगानां के मेघाः कइह विहगा वा जलमुचा-

मयाच्यो नार्नानामनुपकरणीयो न महतां ६०६

“तृषार्च झालेल्या पक्ष्यांनीं मेघाकडे पाहून फार आक्रोश केला आणि मे-
घांनींही त्यांजवर दया करून जलधारांनीं त्यांचा संताप शमविला; आतां वस्तुतः
पाहतां मेघ हे पक्ष्यांचे कोण व मेघाचे पक्षी हे कोण? पण जे दुःखित होतात त्यां-
स सर्वांपाशीं याचना करणें आहे व थोर आहेत त्यांस उपकार करतोना आम किं-
वा अनास हा कांहीं एक विचार नसतो!”

शिला बाला जाता चरणरजसा यत्कुलशिरोः।

स एवायं सूर्यः सपदि निजपादैर्गिरि शिलाम् ॥

स्पृशान् भूयो भूयो न खलु कुरुते कामपि बधूं ।

कुले कश्चिद्वन्यः प्रभवति नरः श्लाघ्यमहिमा ६०७

“ज्या सूर्याच्या कुलांत उत्तम झालेल्या एका कुमारानें आपल्या पादस्पर्श-
करून शिलेची स्त्री केेली, तो नित्य प्रतिपर्वतावर पादव्यास करून अभ्यर्चन
असतो, पण अद्याप त्याच्या प्रभावानें एकही स्त्री बनली नाही;—तेव्हां हेंच ख-
रें कीं एकाची सर दुसऱ्याला येत नाही; नांव करून जाणारा असा पुरुष एकेक
कुलांत एकेकदांच होऊन जातो!”

दीप्यतां ये दीप्त्यै घटिता मणयश्च वीरपुरुषाश्च॥

देवः स्वविनावाचतु भवति नृणामपि लघूनां ६०७

“ जमे रत्नदीप मकाशार्थ निषीणि केनेने असतात त्याप्रमाणे जे शीर्षसंपन्न पुरुष आत्मप्रभाव गाजवण्याकरता या श्रुतीकावर सृष्टिकृत्याने पाठविलेले असता-
न ते आपले शीर्ष घट्ट करीत; पण त्यांचे पाहून हळुस्माने आपली मर्दुमकी राखवू
पाहणें हें घट्टेनेल्या गवनाप्रमाणें आहे, - केवळ आत्मविनाश हेंच त्यांचें फळ ! ”

शमयति गजानन्यान् गंधद्विषः कलभोऽपि सन् ।
भवति कनरां वेगोदग्रं भुजंगशिखोर्विषम् ॥
सुवमधिपनिर्बालावस्थोऽप्यलं परिरक्षितुं ।
न खलु वयसो जात्यैवायं स्वकार्यसहो भरः ६०९

“ गंधगज हा नरुण असतांही उतर हनींचा पगभव करतो, त्याप्रमाणेंच ना-
गाच्या पांगरें विष वेगेंकरून तीव्रतर असते; तेव्हां यावरून स्पष्ट आहे कीं राजा हा
चाल्यावस्थेन असला तरी त्याच्या अंगां पृथ्वीला माझा पालण्याचें सामर्थ्य असतें
तें वधेंकरून प्राप्त होत नसतें; तर हा जानिगुणच समजायाचा ! ”

जिह्वेकेव सतामुने फणवतां त्रपुश्चतस्रश्च ना- ।
स्तःसमेव विभावसोर्नियमिताः षट्कार्त्तिकेयस्य च ॥
पौलस्त्यस्य दृशा भवन् फणिपनेर्जिह्वासहस्रद्वयं ।
जिह्वालक्षशानैककोटिनियमो नो दुर्जनानां मुखे ६१०

“ सज्जनांस जिह्वा एकच असते, सर्पांस दोन असतात, ब्रह्मदेवास चार;
आहेत, अर्धास सात व कार्त्तिकस्वामीस साहा आहेत, गवणास दहा होत्या आ-
णि दोषास दोनहजार आहेत; पण दुर्जनांच्या नांडात किती लक्ष, किंवा कोटी
आहेत याचा कोहीच नेम सांगवत नाही ! ”

यः पृष्ठं युधि दर्शयत्यरिभटश्रेणीषु यो वक्रता- ।
मस्मिन्नेव बिभर्त्ति यश्च किरति कूरध्वनिं निवृत्तः ॥
दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणं ।
विख्यातः परमेष एव नृपतिः सीमा गुणग्राहिणां ६११

“ हे राजा ! नुसत्या गुणग्राहकत्वाचें काय वर्णन करावें ? पढा, हें तुझें धनुष्य
युद्धाचें ठायीं शत्रूवीरसमुदायास आपली पाठ दाखवितें, तुझे ठायीं आपलें वक्र

त प्रगट करतें आणि निष्ठुर होत्सातें क्रूरध्वनि करतें; पण तें असें दोषयुक्त (पक्षां, शुजाचा आश्रय करणारें) असतांही त्याचा तूं गुण (पक्षां, दोरी) ग्रहण करतो-स ! ”

नालिंगंति कुचद्वयं भवदिसमोत्तुंगकुंभद्वय-।

त्रासाद्वेणिलतासु नैव दधति मीतिं नवासिम्भमात् ॥

श्रुभंगान् भवदीयदुर्धरधनुर्भ्यां भजंते न ते ।

वैरिस्तोणिशुजो निजांबुजदृशां भूमंडलाखंडल ६१२

“ हे पृथ्वीदा ! तुझे बाबु तुझ्या हतींच्या, उंच गुंडस्थळाच्या भ्रमानें आपल्या स्त्रियांस आलिंगन करीनातसे झाले, तुझ्या खड्गाच्या भ्रमानें त्यांस स्त्रियांच्या कबरीभाराकडे पाहण्याची मीति वाटूं लागली आणि तुझ्या भयंकर धनुष्याच्या भ्रांतीनें त्यांस स्त्रियांच्या भुकुटि भयमद होऊं लागल्या आहेत ! ”

मधुरमिव वदंति स्वागतं भृंगनादै-।

नंतिमिव फलमग्नेः कुर्वतोऽग्नी शिरोभिः ॥

ननु ददत इवार्धं पुष्पदृष्टिं किरंतः ।

कथमतिथिसपर्यां शिखिना शाखिनोऽपि ६१३

“ हे आश्रमवृक्षही अतिथींची पूजा करावयास शिकले आहेत काय ! पहा हे भृंगाच्या गुंजारवानें जणूं काय मधुरभाषणयुक्त स्वागत करतात, फलांनीं न-
म्र झालेल्या माथ्यांनीं हे जसे काय नमन करतात आणि पुष्पदृष्टीच्या मिषानें अ-
र्घ्यमदानच करिताहेतसे दिसतात ! ”

मकरीविरचनमङ्गा राधाकुचकलदापीडनव्यसनी ॥

मृजुमपि रेखा कुंपन् बल्लववेषो हरिर्जयति ॥ ६१४ ॥

“ पद्मावलीची विरचना करण्याच्या मिषानें राधेच्या कुचपीडनाविषयीं ला-
जस आणि सरळरेषा आली असतांही ती मोडून टाकणारा, असा बल्लवरूपी ह-
री जय पावतो ! ”

कुंभोलित्फूजैर्दभोधर विपुलतडिदंभगंभीरनादै-।

रंभः संभारसंभावनकुतुकिकुलं चातकानां मनुत्यन् ॥

ऊर्ध्वं विन्यस्तचंचुंपुरमुपरि परिभ्राम्यदुस्तातवानै-।

रंभो दोन्मुक्तमंभः कणमपि न चिरात्प्राप्य नमं भियोऽभूत् ६१५.

“ मेघांचा गडगडाट व विजांचा चमचमाट पाहून चानकसमुदायास मोठी आ-
गा उत्पन्न झाली कीं आतां जलदृष्टीची रगाडीच रगाडी होऊन जाईल; यास्तव
र उडूं बागडूं लागले व वर आपल्या चोंचा करून झंझावाताबरोबर मिसळून भव-
मण करूं लागले; पण सरते शेवटीं मेघांपासून विचार्यांस एकही जलकण न मा-
त होऊन लज्जीयमान होत्याने सर्व जागच्याजागीं चीप बसले ! ”

पतनु नभसो गच्छत्वस्मिन् निमज्जतु वारिधौ ।

व्रजतु वरुणाग्राहद्वारं मन्नाभिरनादृतः ॥

तदपि तरणिर्दत्त्वा पादं शिरःस्तु महीभृतां ।

दलिततिमिरघातः प्रातः पुनः सकृदेष्ट्यति ६१६

“ सूर्य हा आकाशापासून पतन पावो. भस्मापन जावो. समुद्रांत बुडो किंवा
नेथरभ होत्याना वरुणगृहाच्या द्वारां जावो. तरी येवढें निश्चिन आहे कीं तो अं-
तकारसमूहाचा नाश करून व पर्यंतान्या शिखरावर पाय ठेवून पुनः उदयास येणा-
ः ! ”

पक्षद्वंद्वविराजितोऽहममलं मीनान् मसेव सदा ।

पुष्टांगः स कलादिभिः परित्तश्चंद्रः समः किं मम ॥

सर्वस्थाणुशिरोगतोऽहममलं चंद्रं बको हासते ।

मान्सर्येण दुरात्मकोऽपि सुजनं दृष्ट्वा सदा हासते ६१७

“ मी चंद्राप्रमाणें पक्षद्वयानें (दोन्ही अर्ध उघडच आहेत) विराजमान आहे,
मी नेहेमीं मीनशशि (मत्स्यसमूह; पक्षी. राशि विशेष) आंगीत असतो, शिवाय
मी पुष्टांग आहे आणि चंद्राला तर कळा लागताना (नेहेमीं न्यूनाधिक होत अस-
तो), मग चंद्र माझी बरोबरी कशी पावेल ? नसेच मी सर्व स्थाणूंच्या (वृक्षांचीं खो-
ः पक्षीं, शिव) शिखरां वास करतो;— याप्रमाणें स्वच्छ जो चंद्र त्यास बगळा हा
असतो ! सारांश, दुर्जन हा मत्सरभावानें भक्त्याशींच बरोबरी करून त्याचा उप-
वास करीत असतो ! ”

समाप्त.

किताबखान्यात

खाली लिहिलेलीं पुस्तकें मिळतील.

रु. आ. पे.

परशुरामपंत भाऊ पटवर्धन यांचें चरित्र	१
संस्कृत कविपंचक कै० विष्णुदास्त्री विष्णूकर यांनीं केले तें—	
दंडी, कालिदास, सुबंधु, बाणभट्ट मत्स्यकांस	६६
भवभूति	६८
थोर पुरुषांचे आणि स्त्रियांचे पदाडे	१८८
अनंतकंदीकृत लावण्या	६८
घाशिराम कोतवाल	१
सगमार्थदर्श व्याख्या कालिदास कृत रघुवंश सर्ग दुसरा; शिक्ण्यास सु-	
लभ होण्यास्तव कै० परशुरामपंत तात्या यांनीं तपासून छापविला ६१०	
विनोदमहदाख्यायिका	६१२
शिष्यजनविलाप आणि विष्णुनिधन काव्य	६४
विष्णुगुणादर्श	६२
विष्णुविरहदानक	६२
मुंबई इलाख्याचा नकाशा	६२ ६६
हिंदुस्थानचें भूगोलपत्रक	६६९
मुंबई इलाख्याचें भूगोलपत्रक	६६९
मराठी नकाशाचें पुस्तक (नकाशो १३ रंगविलेले)	१—८४
निबंधमालेंतील सभाषित	६१४
मुक्तामाळा	६४
चातुर्ष्य आणि मनोरंजन	६५
मनुष्याचें कर्तव्यकर्म	६२ ६६

सभाषिताचें

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	मो.क.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.	मो.क.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१	१२	चंडयुनि:	चंडयुनिर	१६	१२	शिशिता	शिशिता
१	१८	कोणीं	कोणी	१७	शेवरीं	तेतव्य मनयो:	तेतव्य मनयो:
२	१	आहे	आहे			केन न जाते	केन न जाने
२	२१	धडपणी	धडपणीं	१९	१५	नेरेमी	नेरेमीं
३	५	कोणींच	कोणीच	१९	२०	मीन-	मीन:
३	११	ते	तें	१९	२३	पर्णशान:	पर्णशानो
३	१३	वास्परुप्यांचो	वास्परुप्यांचो-	१९	२४	खरो	खरो
		पकारोऽपि	पकारोऽपि	२०	४	काय?	काय?
३	१५	करणारे	करणारें	२०	४	शिवाय	शिवाय
४	२१	पांचेचे	पांचेचे	२०	८	काहीं	काहीं
४	२४	घातस्तान	घातस्तान	२०	१८	अत्यरेहविस्म	अत्यरेहविस्म
४	२५	मही मृन्	महीमृन्			त्यरितापान	त्यरितापान
५	१०	कवी	कवि	२०	२०	कोणी	कोणीं
५	१५	कवी	कवि	२०	शेवरीं	अमं-	अमंकार होय
६	२	सिंहाचें	सिंहाचें	२१	१६	अर्थान्	अर्थान्
७	६	कवी	कवि	२३	१	कोणी	कोणीं
७	१३	कवी	कवि	२३	१४	कठीण	कठिण
८	१४	कोणीं	कोणी	२३	२१	पडले	पडलें
९	६	अप्रसिद्धच	अप्रसिद्धच	२४	१३	हरि	हरि:
९	२१	कोणी	कोणीं	२५	१०	पायांशी	पायांशीं
१०	७	फेंकलीं	फेंकली	२५	११	कांही	कांहीं
११	२	धार्मिक	धार्मिक	२५	११	कानांशी	कानांशीं
१२	११	सरोवरांशीं	सरोवराशीं	२५	१२	कानाशीं	कानांशीं
१२	२०	जाणें	जाणे	२५	१२	काडीगोडीची	काडीगोडीचीं
१४	२१	सुरामन कडह:	सुरामनकडह:	२५	१२	काडीगोडीची	काडीगोडीचीं

पृष्ठ	मोठ	मसुर	शुद्ध	पृष्ठ	मोठ	मसुर	शुद्ध
२५	१३	शेवटी	शेवटीं	४२	१६१७	नेहेमी	नेहेमीं
२६	१२	जहास.	जहास	४३	१७	नेहेमी	नेहेमीं
२७	२१	कर्णो	कर्णो	४३	१८	नेहेमी	नेहेमीं
२८	६	उघडी	उघडीं	४५	१३	बाग्वादश्चार्थ	बाग्वादश्चार्थ
२८	२०	रुष्ण	रुष्णाः			संबंधः	संबंधः
२८	२१	पिक काकयोः	पिककाकयोः	४६	१०	कपोतिकाऽकु	कपोतिकाऽकु
२९	३	अंगुल्याः	अंगुल्या			नलया	नलया
२९	१६	ठायी	ठायीं	४६	११	दष्ट	दष्ट
३०	२	ठिकाणी	ठिकाणीं	४६	१२	तेनाहनः	तेनाहनस्
३०	११	नावेचे	नावेचें	४६	१५	नाही	नाहीं
३०	१४	नेहेमी	नेहेमीं	४६	२२	सज्जनंभीच	सज्जनंभीच
३१	२	नलिनी	नलिनीं	४६	शेवटीं	पाप नांपं च	पापं तापं च
३१	३	रुमळे	रुमळें	४७	१	पानकांच	पानकांचें
३१	१०	आहे	आहें	४७	९	नेहेमीं	नेहेमीं
३१	१५	।।।	।	४७	२१	दुर्दशा	दुर्दशा
३२	१५	वैदेहेति	वैदेहीति	४८	३	चौरः	चौराः
३२	१८	कोणीं	कोणी	४९	१४	बुधो	बुधा
३२	१९	मी	मीं	५०	१	फंकलेला	फंकलेला
३२	२०	कुलांनीं	कुलांनीं	५०	१०	तुझे	तुझें
३७	१६	सुवर्णांचं	सुवर्णांचि	५१	४१५	पहलः नयातर	पहलः नयातर
३८	१८	साद्रसिंदूरजि-	साद्रसिंदूरजि-	५१	१६	राहावे	राहावें
		रूपा	रूपा	५१	शेवटीं	दुर्दशा.	दुर्दशा कर्मिणे
३९	११	केस	केंस				त्याममाणं.
४०	२०	केस	केंस	५२	६	मुरारी	मुरारि
४०	२२	तुझे	तुझें	५२	७	भारवी	भारवि
४०	२४	पंडितांनी	पंडितांनीं	५२	३	मसगां	मसगां
४१	२	येनांगळयेसि	येनांगळयेसि	५४	४	रविपौंदरविधि	रविपौंदरविधि

पृष्ठ	मोड	अमुर	पुर	पृष्ठ	मोड	अमुर	पुर
५४	४	माशाये	आशायाये	५७	२२	देकूण	देकूण
५४	१८	दिजिहो	दिजिहः	५८	शेवरी (१)	भापिपत्य	भापिपत्य
५५	३	मारखे	मारखें	५९	२	मावगतान	मावगतान
५६	२	हारे	हारि	५९	१४	वत्ताचें	वत्ताचें
५६	९	वह्निस्थीयतां	वह्निःस्थीयतां	५९	२१	माद्या	माद्या
५७	१	तमोरुभिरुदिने	तमोरुभिरुदिने	६०	१७	पंचेनेतिपवि-	पंचेनेतिपवि-
५७	४	श्रेष्ठानीं	श्रेष्ठानीं			त्रकः	त्रकः
५७	१७	मी	मी	६१	११	बोलाविने	बोलाविने
५८	१४	मीमासानिपुणं	मीमासानिपुणं	६१	१७	पोद्याचें	पोद्याचें
५९	२०	पोवळाची	पोवळाची	६१	१८	दोनी	दोनी
५९	२१	मोनी	मोनीं	६२	३१४	स्त्रिपांचीव	स्त्रिपांचीव
५९	२३	अर्थीनु	अर्थीनु	६२	६	निष्टेचेनु	निष्टेचेनु
६०	१	बापाजी	बापाजी	६३	१	चंचु	चंचु
६०	१६	पननाय	पननाय	६३	५	चोनीनुन	चोनीनुन
६३	२१	केस	केश	६४	७	कुचनरी	कुचनरी
६६	६	धम्मिल्ल्युन	धम्मिल्ल्युन	६५	१६	भोडाची	भोडाची
६७	२०१२१	उपायानीं	उपायानीं	६५	२२	स्त्रियांममाणें	स्त्रियांममाणें
६७	२२	ने	नें	६५	२४१२५	कवीममाणें	कविममाणें
६९	२३	मणामांनः	मणामांनः	६६	८	मुमहोनपोलवे	मुमहोनपोलवे
७०	६	कठिण	कठिण	६८	७	ठापी	ठापी
७०	९	ठापी	ठापीं	६८	१६	भाठी	भाठी
७०	१३	छंदसा	छंदसा	६८	२१	मान	मान
७०	शेवरी	करने	करनें	६८	२२	सनतमइमिमां	सनतमइमिमां
७२	१५	पांपरी	पांपरी	६८	२४	विनेः काकचवंदी	विनेः काकचवंदी
७५	३	पुसां	पुसां	६९	१५	देकून	देकून
७५	१३	जाणें	जाणे	९०	शेवरी	आडे	आडे
७६	१०	पटां	पटं	९१	८	विरळा	विरळाः

पृष्ठ	श्लोक	मशकूर	मशकूर	पृष्ठ	श्लोक	मशकूर	मशकूर
९२	१	हनीनीं	हनीनीं	१०९	१६	हसणारा	हंसणारा
९२	१०	मध्यानि	मध्यामि	१११	१	कोणी	कोणी
९३	२०	सभसंदीना-	सभसंदीना-	१११	२४	ग्वर रोदणं	ग्वररोदणं
		नमो	नमो	११२	१३	सैनक	सैनक
९२	२५	मथनकाचें	मथानकाचें	११२	शेवरी	शेवाची	शेवाची
९३	४	जाणें	जाणें	११३	१३	कंस	कंस
९३	६	जाणें	जाणें	११३	२३	मंगेवरें	मंगेवरें
९३	१०	गरोमद्वने	सरोमद्वने	११४	१	जाणें	जाणें
९४	६	कचभाराचें	कचभाराचें	११५	१५	मुखोहना	मुखोहना
९५	१२	नपेकरून	नपेकरून	११६	१०	हुतं	हुतं
९६	२२	प्रवाहि	प्रवाहि	११६	१०	शोकापनयनं	शोकापनयनं
९६	२३	तेथें	तेथें	११६	१४	समं	समं
९७	४	शेपूटअसनी	शेपूटअसनी	११७	१७	कठीण	कठीण
९७	१८	हंही	हंही	११७	१८१९	उत्तर	उत्तर
१००	२६	अशी	अशी	११७	२०	कठीण	कठीण
१०१	८	संवरता	संवरता	११८	२५	यज्ञा	यज्ञा
१०१	१६	ओठाळाओठ	ओठाळाओठ	११८	२४२५	काकपंकी	काकपंकी
१०१	१७	खुरें	खुरें	११९	२३	पाश्चात्ययोः	पाश्चात्ययोः
१०१	२१	रंगाचें	रंगाचें	१२०	२०	घड्या	घड्या
१०२	१०११	अक्षरें	अक्षरें	१२१	शेवरी	विडंबितः	विडंबितः
१०२	२१	मुखानी	मुखानी	१२२	१०	जागेकरणं	जागेकरणं
१०२	२२	तमाखु	तमाखु	१२२	१८	ठरवाचें	ठरवाचें
१०४	१४	पल्यांचें	पल्यांचें	१२२	२२	नसतें	नसतें
१०७	२	पातसज्जमिं	पातसज्जमिं	१२३	२	निन्हा	निन्हा
१०७	३	कंस	कंस	१२३	७	केशिचिरला	केशिचिरला
१०७	१९	राहना-	राहनात.	१२३	१४	झाले	झाले
१०८	१०	तेने	होतें	१२३	२३	समोवती	समोवती

